

# *esély*

2010/2

*Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*

## TARTALOM

### TANULMÁNYOK

- 3 **Bridget Anderson – Julia O’Connell-Davidson:** Keresletfüggő-e az emberkereskedelem?  
41 **Pálos Dóra:** „Cigány” identitások nehézségei. Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai

### EURÓPAI UNIÓ

- 64 **Georg Vobruba:** Európa dinamizmusának határai. Európai migrációs rezsimek a kirekesztés és befogadás között

### MŰHELY

- 73 **Dupcsik Csaba:** Mentalitások és kutatások  
83 **Solt Ágnes:** Válasz Dupcsik Csabának

### SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

- 95 **Ferge Zsuzsa:** Peter Townsend (1928–2009)  
97 **Nyilas Mihály:** Peter Townsend: egy tudós és közszereplő a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséért

### KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

- 104 **Kiss Bernadett:** A cigánykutatások kritikája  
110 **Kende Ágnes:** Sikeres roma életutak  
113 **Sziklai István:** A szociálpolitika művelése – egy szociálpolitikus gondolkodás alapjai.  
118 **Kocsis Attila:** Új jóléti paradigma felé?

121 Abstracts

122 Contents

BRIDGET ANDERSON – JULIA O'CONNELL-  
DAVIDSON

## Keresletfüggő-e az emberkereskedelem?\*

A tanulmányban bemutatott kutatás eredményei szerint három összefüggő tényező döntő fontosságú a sok migráns háztartási- és szexmunkás által megtapasztalt kizsákmányoló viszonyok magyarázatában: a) a munkaerőpiac azon szegmenseinek szabályozatlan jellege, amelyekben dolgoznak; b) a kizsákmányolható munka bőséges kínálata; c) a munkáltatók és kliensek viselkedését szabályozó társadalmi normák erőssége és rugalmassága. Bármely szabályozatlan piac folyamatos expanziója valószínűleg igényli és elősegíti a védtelen munka kizsákmányolását. A fizetett szex és a háztartási munka is különleges piaci szegmens, abban az értelemben, hogy a politika és a társadalom is kényelmetlennek érzi azokat, akik munkásként vagy fogyasztóként-munkáltatóként adnak és vesznek rajta. A hatékony szabályozás hiánya a szexmunkában és háztartási munkában is egyike azoknak a tényezőknek, amelyek elősegítik az olyan környezet kialakulását, melyben lehetővé és kifizetődővé válik a nem szabad munka használata.

### 1. Az emberkereskedelem – a keresleti oldal felől. Fogalmi és politikai problémák

Bármilyen kutatásba vágjunk is bele, előbb-utóbb elkerülhetetlen annak tisztázása, hogy mit is akarunk voltaképp kutatni. Esetünkben az, hogy milyen kereslet mutatkozik az emberkereskedelem csatornáin expedált személyek munkája, szolgáltatásai iránt, két, nagyon is komoly problémával szembesített minket. Először is: kit tekintünk, kiket tekintünk az emberkereskedelem csatornáin keresztül „leszállított” személynek,

\* Bridget Anderson – Julia O'Connell-Davidson: Is Trafficking in Human Beings Demand Driven? A Multi-Country Pilot Study. IOM Migration Research Series No. 15, ©International Organization for Migration (IOM), Geneva 2003

Az alábbiakban – terjedelmi okok miatt – nem közöljük sem az empirikus kutatás módszertani bemutatását, sem a kvantifikált adatok táblázatos bemutatását; a kihagyásokat jelöljük. (A szerk.)

személyeknek? Másodjára pedig: mit értsünk „keresleten”? Az „emberkereskedelem” terminust övező problémákat és politikai megosztottságokat az Egyesült Nemzetek által 2000-ben elfogadott *Palermói Jegyzőkönyvnek*<sup>1</sup> az emberkereskedelemmel kapcsolatban megadott definíciója egyáltalán nem volt képes maradéktalanul elosztatni, mivel egy sor vonatkozásban sajnálatosan elmulasztotta rögzíteni, hogy melyek azok az elemek, melyek az emberkereskedelmet emberkereskedelemmé teszik. Így például teljesen tisztázatlan marad, hogy mit értsünk az olyan terminusokon, mint „szexuális kizsákmányolás”, illetve „mások prostitúciójának kizsákmányolása”. Ez akár lehetetlenné is teheti, hogy meghatározhassuk, ki került emberkereskedők közreműködésével a szexpiacra, ki pedig máshogyan, ha csak bele nem gabalyodunk a prostitúció vállalható és elfogadhatatlan vonatkozásaival kapcsolatos vitába – márpedig ez az érzelmileg erősen terhelt vita igencsak sarkos álláspontokat ütköztet egymással. A Jegyzőkönyvnek az a fogyatékosága, hogy olyan fogalmak tartalmát mulasztja el egyértelműen tisztázni, mint „kizsákmányolás”, „kényszerítés”, „sebezhetőség” – s folytathatnánk még... –, más vonatkozásokban is igencsak problematikusnak bizonyul (Anderson és O’Connell-Davidson, 2002). Hogy ki számít az „emberkereskedelem” áldozatának,\* annak eldöntését az is rendkívül nehezíti, hogy homályos – s ezért használhatatlan – a különbségtevés emberkereskedelem, embercsempészet és migráció között.

### 1.1. Emberkereskedelem, embercsempészet és migráció

Sokan vannak, akik elég komoly politikai nyomást fejtenek ki annak érdekében, hogy az „emberkereskedelmet” leválasszák a migráció általánosabb jelenségéről, s elkülönült, egymástól független kérdésként kezeljék az „embercsempészetet” és az „emberkereskedelmet”. Ha azonban azt tekintjük elsődleges fontosságú feladatunknak, hogy valahányszor kényszermunkára fogással, rabszolgasorsba vetéssel találkozunk szembe, arra azonnal ráirányítsuk a figyelmet, magyarázatot keressünk arra, hogyan is fordulhat elő ilyesmi, és küzdjünk az ellen, hogy előfordulhasson – nos, ha ezt tekintjük feladatunknak, akkor sem morális, sem pedig intellektuális vagy elemzés-technikai okunk nincs arra, hogy a munkára

<sup>1</sup> United Nations General Assembly, Document A-55-383, Crime Prevention and Criminal Justice. Convention Against Transnational organized Crime, Annex II. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women or Children. Palermo, Italy, 12–15 December 2000.

\* A *Palermói Jegyzőkönyv* szövegének hivatalos magyar fordítása a „trafficked person”-t kivétel nélkül mindenhol „az emberkereskedelem áldozata”-nak fordítja. Ez fordítás-technikailag elfogadhatatlan: az angol nyelv meglehetősen gazdag, van benne olyan szó, hogy „victim”; s hogy a „trafficked person” egyben „victim” lenne, annak bőséges vitairódalma van. Ennek ellenére, a fordítónak illik tudomásul vennie, hogy a hivatalos jogi dokumentum szóhasználata korlátozza az ő fordítói szabadságát. Továbbá: nagyjából olvashatatlanná tenné a magyar szöveget, ha a sűrűn előforduló „trafficked person”-t állandóan „az emberkereskedelem csatornáin keresztül expedált személy”-nek fordítanám. A hivatalos jogi szóhasználat („áldozata”) ugyanakkor elméletileg is elfogadhatatlan, ennek diszkutálására azonban nem ez a legalkalmasabb. (A fordító.)

kényszerítés esetében különbséget tegyünk „illegális bevándorlók”, „embercsempészek által célba juttatottak” és „az emberkereskedelem áldozatai” között. Az emberkereskedés és -csempészség közötti különbségtevésség fontossága lehet ugyan egyértelmű azok előtt, akik számára az országhatárok ellenőrzés alatt tartásának és a nemzeti szuverenitás kérdésének van politikai prioritása, azok számára azonban, akiket elsődlegesen az foglalkoztat, hogy a migráns munkavállalók jogainak kiharcolásával, illetve védelmével törődjenek, mindez többé-kevésbé érdektelen. Nagyon sokan ugyanis egyértelműen úgy gondoljuk, hogy az emberkereskedelem és embercsempészség közötti erőltetett különbségtétel lyukat üt mindazokon a „biztonsági hálókön”, amelyeknek azokat kellene védelmezniük, akiknek emberi jogai a migrációs folyamatban súlyosan sérülnek (Gallagher, 2002: 27). Amint arra már több elemző is rámutatott, minden, az egyes országokba irányuló vándormozgalom ellenőrzésére és visszaszorítására kidolgozott eljárás piacot teremthet az „emberkereskedelem” számára is, a „csempészet” számára is, és jelentősen hozzájárulhat az olyan (emberkereskedelemre, -csempészetre, vagy bármely egyéb okra hivatkozás miatt), „szabálytalannak” minősülő migráns-csoportok életre hívásához, amelyek éppen ez okokból *olcsó és védelemtől megfosztott* munkaerőnek minősülhetnek (Gallagher, 2002; Morrison, 2000; ILO, 2002). Úgy illenék, hogy ez ráébressze a kérdéssel foglalkozókat, hogy nemcsak a célországokban mutatkozik kereslet munkát végző és szolgáltatásokat nyújtó, olcsó munkaerőre, hanem a kibocsátó országokban is van igény a migráció lehetőségére.

Az emberkereskedelmet gyakorta úgy tekintik és mutatják be, mint a rabszolga-kereskedelem egyfajta modernkori formáját. A legtöbb ember előtt ilyenkor szülőföldjükről elrabolt-elhurcolt nők és gyermekek képe villan föl, akiket erőszakkal vittek el egy idegen világba. Ezzel szemben az erre irányuló kutatások általában arra a következtetésre jutnak, hogy az esetek túlnyomó többségében az „emberkereskedelem” nem egyéb a migráció valamilyen „rontott” formájánál, mely nagyon is konkrét migrációs célkitűzéseket fordít lidércnyomásos rémálmok valóságává; olyanokat, mondjuk, mint munka révén némi pénzre szert tenni, fölhalmozni (vagy az otthon hagyott családot támogatni), a külföldi iskoláztatás révén jobb jövőt biztosítani a gyerekeknek, egy „jó házasság” révén biztosítani, hogy sorsunk kedvezőbb fordulatot vegyen, és így tovább... (Andrijasevic, 2003; Agustín, 2002). Éppen ezért fontos tudomásul vennünk, hogy az érintett személyeknek nagyon is nyomós okaik lehetnek arra, hogy „mozdulni” akarjanak; éppen ezért sem az elriasztónak szánt hírverés, sem a hivatalos papírok nélkül bonyolított helyváltoztatás veszélyeinek személyes megtapasztalása nem tántorítja el az embereket attól (vagy csak nagyon ritkán), hogy fölhagyjanak kockázatos terveikkel (lásd pl. Phongpaichit, 1999). Ráadásul az az elképzelés, hogy az „emberkereskedelem” nem egyéb az illegális migráció egyfajta változatánál, a „legális” és az „illegális” migráció közötti különbségtétel sematizáló változatára épít. A valóságban még a legális migráció folyamatában is előfordulhatnak illegális mozzanatok, másfelől pedig az „emberkereskedelem” tárgyát képező emberek is gyakran teljesen legálisan kerülnek a célországba. Így állhat elő, például, hogy nők – feleségként – teljesen legálisan kerülnek egy idegen országba, ahol aztán kényszermunkára kényszerítik őket. A meg-

tévesztés és a kizsákmányolás a munkavállalás céljából zajló migráció teljesen jogszerűen bonyolódó csatornáiban is szedi áldozatait, az utazás során épp úgy, mint a célba érés után. A migráns munkavállalók jogainak védelmével foglalkozó szervezetek éppen a közelmúltban számoltak be arról, hogy egy-egy országban a legálisan ott tartózkodó és minden szükséges engedélynek birtokában lévő emberekkel „egyre gyakrabban fordul elő, hogy elvégzett munkájukat nem fizetik ki nekik, hogy elveszik tőlük az útlevelüket s mozgásszabadságukat korlátozzák, hogy nem kapják meg a szükséges szakmai képzést, s igen gyakran erőszakot is alkalmaznak velük szemben” (AMC, 2000). Ezek a munkavállalók a legtöbbször éppen amiatt bizonyulnak ennyire sebezhetőnek, mert legálisan kerültek az országba, olyan munkavállalási engedélyekkel, amelyek hivatalosan valamely konkrétan megnevezett munkáltatóhoz kapcsolják őket.

Általánosabb természetű problémák is fölmerülnek azzal kapcsolatban, hogy miként tegyünk különbséget az emberkereskedelem és a hivatalosan elfogadott, legális munkaszerződések között. Így például meglehetősen heves viták folynak arról, vajon mi is képezi a „kizsákmányoló munkáltatói gyakorlat” lényegét. Azt is mondhatnánk, hogy a szervezett munkásmozgalom érdekvédelmi küzdelmeinek egész történetük során és a jelen napig is ezek a kérdések állnak a középpontjában. Az egyes országok – illetve egy-egy országon belül a gazdaság különféle szektorai között – lehetnek különbségek annak tekintetében, hogy társadalmilag és jogilag mi minősülhet elfogadható alkalmazási gyakorlatnak. A munkavállalói jogok minimumára vonatkozó átfogó politikai konszenzus, illetve az alkalmaztatás kritériumait szabályozó nemzetközileg (és a különböző ágazatokon belül is) érvényes normák hiányában azonban rendkívül nehéz lenne egy olyan semleges, egyetemes érvényű mérőszközzel előállni, amellyel a „kizsákmányolás foka” mindenhol alkalmazhatóan mérhető lenne. Ugyanez vonatkozik, persze, a családoknál foglalkoztatott nők és gyermekek kizsákmányolásának elfogadható formájára és mértékére is.

Erőszakoskodás, elzárás, kényszereszközök, becsapás, kizsákmányolás – a migrációs és munkafelvételi csatornák legális és illegális rendszereiben egyaránt előfordulhatnak. Elő is fordulnak. A tény, hogy e visszaélések súlyossága eltérő lehet, megtapasztalásuk, megélésük ezért sokkal inkább „fokozatbeli”, mintsem valamiféle előfordul-nem fordul elő dichotómia lereagálása, csak tovább bonyolítja és nehezíti, hogy az emberkereskedelemnek szigorúan pontos, értelmes definíciót adhassunk. A skála egyik végpontján azokat találjuk, akiket erőszakkal raboltak el, majd fizikai és szexuális erőszakot alkalmazva, őket magukat (vagy otthon maradt családjukat) életveszélyesen megfenyegetve kényszerítettek munkavégzésre. A másik végponton azok vannak, akiket a toborzó-ügynökségek nem fosztottak ki szemérmetlenül, akik azt a munkát kapták, amelyre eredetileg leszerződtek, és nem csalódtak benne, akiknek a jogait tisztelben tartják. A két véglet között azonban a megszerzett tapasztalatoknak nagyon színes konfigurációjú, változatos tárházára bukkanhatunk. Hogy ezen a kontinuumon hol találjuk azt a pontot, amelyen túl már nem beszélhetünk munkavállalási migrációról és elviselhető következményekről, hanem emberkereskedelemre hivatkozva kell vádat emelnünk, az persze politikai és erkölcsi értékeink függvényében változik.

## 1.2. Az emberkereskedelem csatornáin közvetített munkaerő iránti kereslet

Még ha képesek lennénk is egyetérteni abban, hogy mit takarjon az „emberkereskedelem” intellektuálisan szabatos – és gyakorlatban is alkalmazható – fogalma, az emberkereskedelem által szállított és „terített” személyek munkája, illetve szolgáltatásai iránti kereslet újabb, egészen más természetű problémákat vetne föl. Először is: semmi okunk azt feltételezni, hogy az „emberkereskedelem” egy olyan, specifikus, kereslet kielégítésére szolgálna, amelynek sajátosan az emberkereskedelem áldozatául esett személyek munkájára vagy szolgáltatására lenne szüksége. Nehéz magunk elé képzelni, amint a kizsákmányoló ültetvényes vagy munkásnyüző gyáros csak azért lemond egy ember kényszer- vagy rabszolgamunkára fogásáról, mert az illető férfi (vagy nő) nem az „emberkereskedelem áldozataként” került színe elé, hanem csak „becsépésztek”. Még kevésbé képzelhető el, hogy a kuncsaft hasonló okból tekintene el egy prostituált szexuális szolgáltatásainak használatától. Sokkal közelebb járunk a realitásokhoz, ha úgy gondoljuk, hogy azokat, akik az áldozat munkáját kizsákmányolják (avagy szolgáltatását igénybe veszik), tökéletesen hidegen hagyja, vajon hogyan finomkodik a nemzetközi jog vagy a helyi törvénykezés azt illetően, hogy mi is legyen igazából az emberkereskedelem, illetve hogy konkrétan milyen úton-módon vált valaki sebezhetővé, hogyan keveredett kiszolgáltatott helyzetbe. Másként fogalmazva: az emberkereskedelem áldozatává lett személy munkájára-szolgáltatásaira vonatkozó kereslet kérdése sem konkrétan, sem pedig az elemző munka érvényessége szempontjából nem választható el annak a fajta keresletnek a sokkal általánosabb minősítésétől, amely olyan emberek munkájára-szolgáltatásaira tart igényt, akik nem léphetnek ki szabadon egy „kizsákmányolási helyzetből”, mert őket kizsákmányolójukhoz a nem-gazdasági természetű kényszer valamilyen formája köti elszakíthatatlanul.<sup>2</sup>

További nehézséget jelent az a tény, hogy az [emberkereskedelmi] „áldozat” munkáját-szolgáltatásait nagyon sok és egymástól erősen különböző ágazatban és közegben lehet kizsákmányolni. Magánháztartásban, bányában, gyárban, mezőgazdaságban, építőiparban, utcai koldulásban, drogkereskedelemben, prostitúcióban – hogy csak azt a néhányat soroljuk, amelyeket közhelyszerűen ismerünk. Az a személy, aki az „áldozat” munkáját-szolgáltatásait irányítja és ellenőrzi, ennek a munkának a végtermékét vagy saját élvezetére sajátítja ki (mint például az „emberkereskedők szállította” gyerek igazi rokona vagy örökbe foga-

<sup>2</sup> Több minden okozhatja, hogy nem számolhatják föl szabadon ezt a helyzetet és nem léphetnek ki belőle. Például azért, mert egy emberkereskedő átverte, vagy kényszert alkalmazva kvázi-rabszolgaként eladta őket valakinek. Az is megesik, hogy legális csatornákon keresztül érkeznek a fogadó országba, de azt nem tudják elhagyni, mert a munkáltató, akihez ki lettek közvetítve (vagy valaki más), elszedte tőlük az útlevelüket, nem fizette ki nekik a bérüket, vagy erőszakkal és fenyegetésekkel tartja vissza őket. Előfordulhat, hogy valamilyen tartozás „köti” őket a munkáltatójukhoz, vagy az attól való félelem, hogy ha panaszkodnak a helyzetükre, akkor a munkáltatójuk elintézi, hogy letartóztassák őket, vagy akár kiutasítsák őket az országból. Az is lehet, hogy kábszerfüggők.

dója, az „emberkereskedők szállította” menyasszony vőlegénye), vagy mások élvezete számára árusítja ki (ruhaiipari rabszolgamunka vagy prostitúció). A koldulásra vagy piti bűnözésre kényszerítés nem fogyasztható jószágot vagy szolgáltatást állít elő, de a belőle származó jövedelem már kisajátítható az áldozat munkáját kizsákmányoló személy által. Az „áldozat” munkája iránti „kereslet” fogalma alá tehát a legkülönbélebb motívumok és érdekek sorolhatók. Ez a kereslet éppúgy jelentheti azt, hogy a munkáltatónak olcsó és engedelmes munkaerőre van szüksége, mint azt, hogy a fogyasztónak olcsó árura és szolgáltatásokra van igénye, vagy házimunkára és -munkaerőre, vagy akár együttesen valamennyire.

Megbízásunk arra szól, hogy föltáró jellegű kutatást végezzünk olyan emberek körében, akiről tudható volt, hogy két speciális terepen – háztartási munka, illetve prostitúció – fogyasztóként léptek-lépnek föl. Mindkét „terepen” egyaránt módunk nyílhat annak általános elemzésére, hogy hogyan néz ki a kereslet azoknak a „harmadik személyeknek” a szempontjából, akik, mint a munkaerő szállítói vagy munkájuk megszervezői, hasznot húznak a háztartási alkalmazottak és a szexmunkások munkájából, illetve azoknak a szempontjából, akik emezek szolgáltatásait „fogyasztják”. Amikor a szexpiacon az „áldozat” munkájára-szolgáltatásaira vonatkozó keresletről beszélünk, akkor, attól függően, hogy az olcsó és sebezhető munkaerőben érdekelt *munkáltató* érdekeit vesszük figyelembe, vagy a szexuális szolgáltatásra vágyó *kunceaftéit*, politikai értelemben alapvetően értékterhelt döntést hozunk. Az egyik, politikai relevanciájú nézőpont felől – melyet, némi pontatlansággal, akár abolicionistának is nevezhetnénk – a prostitúció nem egyéb, mint a férfiak által a nők fölött gyakorolt nemű erőszak egy speciális formája. A szexuális szolgáltatások áruipaca – mondják e vélemény képviselői – szükségszerűen aljasítja áruvá a nőket, ekképpen pedig értelmét veszti különbséget tenni „kikényszerített” és „önként vállalt” prostitúció között. Innen nézve egy nőt prostituáltként alkalmazni *per definitionem* azt jelenti, hogy kizsákmányoljuk, a szexuális szolgáltatás piaci áruként való megvételére pedig automatikusan illik a „szexuális kizsákmányolás” aktusának címkéje. Az e mellett a politikai nézőpont mellett elkötelezett lobby-csoportok tehát nyomatókkal képviselik azt az álláspontot, hogy az emberkereskedelmet épp úgy táplálja a piaci szexuális szolgáltatások iránti fogyasztói kereslet, mint a szexiparban tevékenykedő munkáltatóknak az olcsó munkaerő iránti igénye. Az olyan csoportosulások, mint a Nőkereskedelem Elleni Nemzetközi Koalíció (*Coalition Against Trafficking in Women – CATW*) éppen ezért azt szorgalmazzák, hogy a törvény büntesse a szexuális szolgáltatások vásárlását, s a következőképpen érvelnek: „a prostitúció és az emberkereskedelmi folyamat egymásba illeszkedő láncszemeiről folytatott vitában azokról az emberekről esik a legkevesebb szó, akik szexuális kizsákmányolás céljából vásárolnak nőket, akár a prostitúciós üzletben, akár pornográfiát fogyasztva, akár a szexturizmus során, vagy a levélben lebonyolított feleség-vásárlásban” (Raymond, 2001). Efféle érvelésre más ágazatok kapcsán legfeljebb elvétve kerül csak sor. Azokat a fogyasztókat, akik a nőket, gyermekeket és férfiakat áldozattá tevő emberkereskedelem által „házhoz szállított” munkaerő munkájának termékét T-shirtök, csiszolt gyémántok vagy húskészítmények formájában vásárolják meg, normális esetben nem szokás az emberkereskedelmi folyamat

„láncszemeiként” aposztrofálni. Tegyük hozzá: akiknek nincs erkölcsi kifogásuk a szexuális szolgáltatások áruvá tétele és megvásárlása ellen, azok számára az abolicionista álláspont elfogadhatatlan. Azok számára, akik a szex áruba bocsátásával kapcsolatban liberális (vagy libertárius) álláspontra helyezkednek, s akár erkölcsi, akár politikai értelemben nem sok különbséget látnak emebben és a személyes szolgáltatások bármely egyéb formájának piaci értékesítésében, az az eszme, hogy a szexpiacot azért kell fölszámolni, hogy ezáltal megszűnjék a „prostitúciós üzlet” célzatú emberkereskedelem, épp oly eszement kérlelhetetlenségű ötlet, mint az, amely a szőnyegipari megrendeléseket akarná büntetni, csak azért, hogy vége szakadjon a szőnyegiparban robotra kényszerített gyermekek foglalkoztatásának. Ebből a perspektívából ugyanis a prostitúciós célzatú emberkereskedelem „termékei” iránti kereslet nem a fogyasztói igényből táplálkozik, hanem a munkáltatónak a kikényszeríthető munka iránti igényéből.

A prostitúcióról való gondolkodás e két szélsőséges formája közül *egyikkel sem* értünk teljességgel egyet. A piaci forgalmú szexuális szolgáltatások iránti fogyasztói kereslet és a szexiparnak szabad döntési joguktól megfosztott munkavállalók iránti igénye közötti lehetséges kapcsolódási pontok kérdését egy, emezektől elég markánsan különböző álláspontból közelítjük meg (ahonnan nézve egyébként meglehetősen sok párhuzam mutatkozik a háztartási cselédmunka és a szexmunka piaci pozíciói között). Álláspontunk az alábbiakban összegezhető.

Szögezzük le, hogy az elmúlt két évtizedben a szexiparon belül végbement leginkább látványos fejlődést emennek gyors ütemű terjeszkedése és struktúrájában változatosabbá válása jelentette (Bernstein, 2001). A világ legtöbb pontján nőtt a szexuális szolgáltatások vásárlásának volumene, akárcsak a megvásárolható szolgáltatások változatossága. Piacon vett szexuális élményhez épp úgy lehet legálisan hozzájutni, mint illegálisan. A pénzen vett szex és más fogyasztói szolgáltatások (szabadidős tevékenységek, turizmus, szórakozás) közötti demarkációs vonalak egyre inkább elmosódnak. Táplálja-e vajon a piacnak ez a kibővülése az „emberkereskedelmet”? Nincs, nem mutatható ki automatikus kapcsolat a fogyasztói igény és a szexpiacon belül valamely konkrét, sajátlagos alkalmaztatási viszony között. Elméletileg bármely piacosított szexuális szolgáltatás kielégítésére egyformán alkalmas olyan személy, aki független munkavállalóként, jó feltételek közepette végzi ezt a mesterséget, vagy olyan, akit, mintha rabszolga lenne, végletesen kihasználnak. Ennek ellenére is elég nyilvánvalóan okunk van feltételezni, hogy egy kevésbé és rosszul szabályozott, erőteljesen stigmatizált (részben pedig egyenesen kriminalizált) piac gyors terjeszkedése mind gyakoribbá fogja tenni a visszaéléseket a munkaerő-piaci gyakorlatban. Ebben az értelemben, a növekvő fogyasztói kereslet kétségkívül egyike azoknak az elemeknek, amelyek hozzájárulnak a kényszermunka szexiparon belül bekövetkező elterjedéséhez. Igaz, az nem következik ebből, hogy most már *minden* keresletet szabadságától megfosztott munkaerő-állomány fog kielégíteni (épp ellenkezőleg, majdnem biztosnak mondható, hogy a felmerülő igényeket ellátók java része formálisan „szabad”-nak mondható), mégis azt mondanánk, hogy jó okkal aggódhatunk a piacon vett szex iránt megnövekedett kereslet miatt. Hasonló problémákkal szem-

## TANULMÁNYOK

besít az, ami a háztartási munka munkaerőpiacán történik. Itt is annak lehetünk tanúi, hogy egy, a történelmi fejlődés során mindig is lenézett és rossznak tartott munkákat biztosító, javarészt szabályozatlan ágazatban, amely mindinkább női munkaerőre „éhes”, egyre nő a kereslet egy olyan női munkaerőre, melynek nagyobbik részét migránsok, illetve etnikai kisebbségek tagjai teszik ki. Ezen a terepen is jó okkal föltételezhetjük, hogy a keresletet jószerivel szabadságukban erősen korlátozott személyek révén fogják kielégíteni.

Másodjára: azokat, akiknek akár prostituáltakra, akár pedig háztartási cselédekre van szükségük, többnyire sokkal inkább érdekli a munkát végző *személye*, mint az általa végzett munka révén létrejött termék. Azt a vásárlót, aki ruhát vesz, vagy gyümölcsöt vagy egy doboz cigarettát, egyáltalán nem érdekli, hogy milyen emberek munkája hozta létre azt, amit megvett. Nem érdekli a dolgozó életkora, neme, állampolgársága, etnikai hovatartozása, vagy hogy hogyan néz ki. Ezzel szemben, ha valaki szexet vásárol, vagy cselédet keres, nagyon is figyelembe vehető szempont, hogy a reménybeli „alkalmazott” hogyan viselkedik, mennyire beszéli a nyelvet, milyen a külleme. Így tehát elvileg semmi nem zárja ki azt, hogy ezekben az ágazatokban a fogyasztói kereslet (értsd: az olyan munkavállalók iránti kereslet, akik életkoruk, nemük, etnikai hovatartozásuk stb. szerint konkrétan meghatározható csoportokat alkotnak) közelebbi kapcsolatban állhat az emberkereskedelem és a kényszermunka jelenségével, mint amikor arról van szó, hogy kik dolgoznak a szőnyeg- vagy konfekcióiparban.

A fenti megfontolások ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy ha belemerülünk a szexuális és a háztartás-ellátási szolgáltatások iránti kereslet társadalmi megalkotottságának vizsgálatába, az hozzájárulhat ahhoz, hogy jobban értsük az „emberkereskedelmet” és a kikényszerített munka egyéb változatait is. Ezzel együtt is: meggyőződésünk, hogy létfontosságú fölismerni a háztartási cselédmunkán és a szexmunkán belül is létező különbségeket, s ezeknek – gondos elemzéssel – a végére jutnunk. Nem minden cseléd és nem minden szexmunkás kerül ki az emberkereskedelem „áldozatai” közül, mint ahogy nem mindenki „láncszeme” az emberkereskedelemnek, aki cselédet tart otthon, vagy üzletet köt egy prostituálttal. Mindez azt jelenti, hogy egy sor fontos kérdés merül föl azokkal kapcsolatban, akik ténylegesen szexuális szolgáltatásokat, illetve cseléd-munkát fogyasztanak. Olyan kérdéseket illenék végiggondolni, mint például: igaz-e, hogy akik cselédet tartanak, vagy szexuális szolgáltatásokat fogyasztanak, közvetlen kizsákmányolói az emberkereskedelem áldozataul esett, kényszermunkába kényszerített tömegeknek, vagy pedig vannak-e a munkáltatóknak és kuncsaftoknak olyan részhalmazai, amelyek speciálisan igénylik az ilyen „áldozatokat”. Mi szól a kényszerhelyzetbe jutott munkavállalók alkalmazása mellett, illetve alkalmazása ellen?

(...)

### 3. A szexpiac

(...)

#### 3.1. Férfi-mivolt, társadalmi konformitás és a pénzen vett szex használata

Kiből lesz a kuncsaft – és mitől? Kérdőíves adataink azt mutatták, hogy az ügyfélnek a prostituálttal való legelső találkozása nem annyira önálló, személyes döntés – ezt sokkal inkább a barátok (vagy kollégák) „hozzák össze”. Másként fogalmazva: kuncsaftjaink esetében a szexuális szolgáltatás megvásárlásának ötlete legalább annyira bizonyul a közösségi nyilvánosságot érintő társadalmi horderejű kérdésnek, mint személyes és privát ügynek.

Adataink alapján leginkább Thaiföldre érvényes, hogy az első alkalommal megvásárolt szexuális szolgáltatás egyfajta *rite de passage*-nak lehet része, de tekinthető akár olyan rítusnak is, mely az azonos nemű (tehát: férfi) barátokkal való kapcsolatok stabilizálására szolgál. Ottani interjúalanyaink sokat beszéltek arról, hogy a fiúk azért fordulnak szexmunkásokhoz, hogy ezzel juttassák kifejezésre: befejezték iskolai tanulmányaikat, innentől kezdve ők is felnőtt emberek. Arról is szó esett, hogy az egyetemeken a felsőbb évesek „kurvákhöz viszik” az elsősöket, hogy „letegyék a vizsgát”: „férfi” lett belőlük. Volt olyan interjúalanyunk is, aki megvallotta: amint fia 16–17 éves lesz, elviszi és befizeti egy bordélyba. Általános érvénnyel is leszögezhetjük, hogy Indiában és Thaiföldön folytatott interjúinkból egyértelműen kiderült: a serdülőkor végén vagy a fiatal felnőtt kor elején a prostituáltakhoz fordulást egyfelől a férfivá-válás társadalmi előírásainak való megfelelés személyesen átérezett vágya ösztönzi, de ezen túl a kortárs-csoportnak az erre készítő-kényszerítő nyomásának megfelelés vágya is. Mindebből egyértelművé válik, hogy a prostituált nyújtotta szolgáltatás megvásárlása voltaképp nem föltétlenül egyéb, mint annak – a nyilvánosság előtt – kinyilvánítása, hogy az ember igenis valamilyen konkrét „férfi-csoport” tagja. Egyszermind persze egy adott, konkrét társadalmi identitás kinyilvánítása is (felnőtt vagyok, férfi vagyok, nem vagyok „buzi”).

Két fontos vonatkozásban is figyelmeztetnünk kell azonban a fenti „tétel” korlátaira. Először is nagyon valószínű, hogy országonként igen jelentős különbségek mutatkozhatnak abban, hogy miféle társadalmi nyomások készítetik a férfiakat a szex vásárlására. Dán interjúalanyaink például kivétel nélkül, egyértelműen annak a véleményüknek adtak hangot, hogy őket sohasem valamiféle „társadalmi nyomás” kényszerítette arra, hogy prostituálthoz forduljanak, mint ahogy erre vonatkozó döntésüket sosem tekintették a „férfiasság” valamely „kinyilvánításának”. Bár mindegyikük számára fontosnak tűnt, hogy bizonyosságát adja heteroszexuális „férfierényeinek”, egyikük sem gondolta úgy, hogy éppen a prostituáltak igénybe vétele lenne az „igazi férfiasság” nyilvános kimutatása. Ezt a felfogást a skandináv országokban folytatott kontrollcsoport-interjúk adatai is alátámasztják. A rendelkezésre álló kutatási eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy a svédek és

a dánok között lényegesen kisebb arányban fordultak elő olyanok, akik valaha is pénzen vettek volna szexuális szolgáltatásokat, mint a thaiak között, s az interjúk alapján úgy gondoljuk: ez attól van így, hogy a pénzen vett szexhez az egyik és a másik országban másfajta szociális jelentéstartalmak kötődnek. Úgy látszik, hogy a skandináv országokban a „bevaló férfi vagyok” fogalom tartalmát meghatározó erőteljes társadalmi kontrollok szerint aki tényleg az, az nem fizet a szexért. Így aztán a prostituáltak fölkeresése magánügy, ennyiben pedig érdektelen. Egészen más a helyzet Thaiföldön. A megkérdezetteink itt nem éreznek semmiféle ellentmondást a „bevaló férfi vagyok” és a „pénzt költök kurvákra” állítások között; bizonyos társadalmi csoportok (illetve bizonyos korosztályok) esetében a dolgot teljesen rendjén lévőnek gondolják.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy adataink szerint a „kuncsaft” státus gyakran időleges és kontextushoz kötött. Esetenként legalábbis arra kell gondolnunk, hogy inkább a férfi-mivolt és a férfiaság átmeneti eszményképéhez kötődik, mintsem egy „egész életre szóló” férfi-identitáshoz. Az arra irányuló nyomás, hogy az ember prostituáltakhoz forduljon, bizonyos foglalkozási csoportokban erőteljesebb, mint másokban, és ami még ennél is fontosabb: nem egyformán erős a különböző életkori csoportokban (sokkal inkább fiatal férfiak és fiúk esetében működik). Mintánk nem tekinthető „úgy általában” reprezentatívnak a kliensekre (vagy akár csak egy-egy országban a kliensek összességére), annyi azonban elmondható, hogy olyan férfiak teszik ki, akiknek van már tapasztalatuk szexuális szolgáltatások megvásárlásában. Mint ilyen csoport, elmondható róluk, hogy van annak jelentősége, mikor kötöttek életükben először ilyen üzletet. Az országok összességére vonatkozóan azt tapasztaljuk, hogy a kérdezettek 78 százaléka 21 éves kora előtt fordult először prostituálthoz, 18 százalékuk pedig 18 éves kora előtt.

(...)

### 3.2. A fiatal prostituáltak iránti kereslet

Bár adatszolgáltatóink közül sokan 21 évesen (vagy fiatalabb korban) vásárolták meg először egy prostituált szolgáltatásait, magának a kutatásnak az időpontjában kétharmaduk már 31–50 éves volt (mindössze 7 százalékuk volt a kérdéses időpontjában 18–21 éves). S bár mostanra mintánk ezek szerint zömmel középkorúvá érett (vagy még annál is öregebbé), azért a szexmunkások között továbbra is a fiatalabb nőket preferálják. Arra a kérdésre, hogy van-e valamilyen kikötésük a szexuális partner életkorát illetően, megkérdezetteink háromnegyede úgy nyilatkozott, hogy a partner ne legyen idősebb 25 évesnél (ezen belül 22 százalék óhajtott 18 éves vagy fiatalabb partnert). 30 éves – vagy idősebb – partnert csak 6 százalékuk kívánt magának.

Bár a kérdőíves és interjúk válaszok arra utalnak, hogy a legtöbb kliens számára a fiatal testnek éppen hogy a fiatalsága jelent szexuális értéket, az ügyfelek általában nem kívántak olyan prostituáltaktól szexet vásárolni, akikről úgy gondolták, hogy túl fiatalok még a szexuális kapcsolathoz (vagyis nem érték még el a törvényes korhatárt). Ez nem jelenti azt, hogy egyesek (durván egyötödük) ne lettek volna hajlandóak erre olyanokkal, akiket az ENSZ érvényes definíciója még gyermekkorúnak

minősít (durván egyötödük). Adataink azonban azt mutatják, hogy még aki *kifejezetten* fiatalok partnerét keres, annak is vannak definitív elképzelései a nemről, a szexualitásról, és arról az életkorról, amely lehetővé teszi számára, hogy a tizenéves lányokat olyan „nőnek” gondolhassa, aki: (a) nem sérül a szexuális aktustól, (b) képes a „felelős” beleegyezésre. Thaiföldi interjúalanyaink közül öten is (az ötből kettő rendőrtiszt volt) úgy nyilatkoztak, hogy egy lány csak akkor dönthet úgy, hogy prostituált lesz, ha erre testileg szexuálisan érettnak mutatkozik, vagyis nagyjából 15 éves korában, ennél fiatalabb korban ez még ártana neki.

Hogy valaki a fiatalabb korú szexmunkásokat részesíti előnyben, vagy sem, attól is függhet, hogy az ügyfél mit gondol a prostitúcióról. Mind az interjúk, mind a kérdőívek azt mutatták, hogy azok az ügyfelek, akik úgy gondolják, hogy „a prostituáltak szakképzett, ügyes szeretők, akiket több tisztelet illetne meg”, lényegesen kevésbé „hajtottak” fiatalok partnerekre, mint azok, akik úgy gondolják, hogy „a prostituáltak alja népség, de a férfiaknak szexuális kielégülésük miatt szükségük van rájuk”, vagy az volt a véleményük, hogy „a prostituáltak gyors kielégülést nyújtanak, bonyodalom nélkül; olyanok, mint a gyorsétkezdéi kaja, ha az ember nagyon éhes”.

### *3.3. Migráns szexmunkások iránti kereslet*

Kutatásunkban rákérdeztünk arra, milyennek érzelik a kliensek a külföldről hozott szexmunkásokat, és mik a tapasztalataik velük. A mintánkba kerülteknek majdnem fele nyilatkozott úgy, hogy legalább egyszer vásárolt már szexet külföldi prostituálttól (akár otthon, akár külföldi tartózkodás során). Ez, meglehetősen alulbecslés. Nem elképzelhetetlen ugyanis, hogy olasz és japán megkérdezetteink nem igazán tudták „prostitúciós ügyletként” azonosítani azokat a „kendőzöttebb” változatokat, amelyekbe a szexturizmus célországjaiban ütközik bele a turista (Gunther, 1998). Kutatásunk mintavétele következtében az adatszolgáltatók nem tekinthetők a prostitúció-fogyasztók reprezentatív mintájának, s az adatok arra sem használhatók fel, hogy a migráns szexmunkások iránt mutatkozó igényről az egyes országok között összehasonlító jellegű állításokat tegyünk. Az azonban egyértelműen kiderül adatainkból, hogy az ügyfelek sehol nem tekinthetők homogén masszának abban a vonatkozásban, hogy partner-választásaik hogyan irányulnak a helyi „lányokra” és a külföldről jöttekre, s egyáltalán nem lehet úgy fogalmazni, hogy aki hajlandóságot mutat prostitúciós szolgáltatások vásárlására, az elsősorban „idegenből jött lányok” szolgáltatásaira formál igényt.

A kutatás tisztázni szándékozott azt is, hogy az etnikai vagy nemzeti sztereotípiák, a szexuális rasszizmus és az „árfekvéssel” kapcsolatos megfontolások vajon befolyásolják-e a kuncsaftokat választásaikban. Megkérdeztük tehát tőlük, mennyire értenek egyet (vagy nem) egy sor, a külföldi és a helybéli szexmunkásokat összehasonlító állítással. Adatszolgáltatóink között sokan gondolták úgy, hogy a „külföldről jött” prostituáltak esetében könnyebb ellenőrzést gyakorolni afölött, hogy az ember „mit kap a pénzéért”. Szerintük ezek a lányok olcsóbbak, és rugalmasabban hajlandók az elvárásokhoz igazodni, mint a helyi lányok. A mintán

belül ők kisebbségnek voltak tekinthetők – ha nem is elhanyagolható kisebbségnek, hiszen arányuk meghaladta az egyharmadot. Nem biztos, persze, hogy ezek a vélemények személyes tapasztalatokból táplálkoznak, hiszen az erről véleményt formálók többségéről kiderült, hogy csak helybéli prostituáltakkal keveredtek üzleti kapcsolatba.

Tegyünk hozzá mindehhez még valamit. A kérdőívekből (illetve az interjúkból) származó adatok azt támasztják alá, hogy „a külföldiekre” való rákérdezés valószínűleg nem nagyon volt alkalmas arra, hogy az „idegen lányok” iránti preferenciáikat (vagy azok hiányát) kielégítő módon jelezze. A „vásárlók” fejében általában egészen különféle sztereotípiák élnek a különböző helyekről jött migráns-csoportokkal szemben. A „migráns szexmunkás” hívószó többnyire nem valami egységes csoport képzetét formálja meg bennük. Sokkal jellemzőbb, hogy különböző csoportokat a rasszi vagy etnikai hierarchia különböző lépcsőfokaira képzelik. Delhiben a legtöbb ügyfél úgy gondolta, hogy a Nat Bedia etnikumból származó sötét bőrű lányok és asszonyok tekinthetők a hierarchia legaljának. Náluk több a respektje a helybéli sötét bőrszínű nőknek, s emezeknél is magasabb a státusa a világos bőrű nepáli nőknek. A fehér, európai szexmunkások szinte mindenki szemében a csúcsot jelentik. Az is kiderült, hogy egyesek szerint kell léteznie egyfajta összefüggésnek a kliens társadalmi státusa és az általa megvásárolt szexmunkás rasszi-etnikai identitása között. A kliens társadalmi státusa és a prostituáltak egyfajta rasszi-nemzeti hierarchiában elfoglalt helye közötti összefüggésről egyik thai interjúalanyunk nagyon is egyértelműen nyilatkozott:

*„Én jobban szeretem a thai lányokat, mert velük otthonosabban érzem magam. Én nem érzem magam »büszkébbnek«, ha egy külföldről idejött csajjal megyek el. Társadalmilag elég lenézett dolog burmai csajokkal elmenni, mert ők olyan konkrét intézményekben dolgoznak, amiknek a rangja alacsonyabb, és a barátaid lenéznek, ha oda jársz. Ebben a férfi társadalomban az tüntet föl jó vagy rossz színben, hogy milyen helyre jársz csajozni. Ott, ahol a külföldiek dolgoznak, rosszak a feltételek. Ha egy masszázsszalomba jársz, az fasza. Ha van egy egyetemista csajod, az is fasza. A thai nők másfajta helyeken dolgoznak, például karaoke-klubokban. Ők sokba kerülnek. A szegényebb embereknek a külföldi szexmunkásokhoz kell fordulniuk, mert ők olcsóbbak.” (27 éves, nőtlen, thai kormánytisztviselő a PR szektorban.)*

Más szavakkal: mivel a Burmából jött migránsok olcsóbb – a külföldről bevándoroltak és a szegényebb thai ügyfelek kielégítésére létesített – bordélyokban dolgoznak, ha valaki egy burmai nőtől vásárol szexet, az annak indikátorává lesz, hogy neki alacsony a társadalmi státusa. A meginterjúvált thaiak többsége egyetértett abban, hogy a thai asszonyok és lányok a szexpiacra fölülte állnak a burmaiaknak. Ez részben a sötétebb bőrszínnel kapcsolatos negatív előítéletnek tudható be, mely azt a piszkossághoz, a kifinomultság hiányához, és a paraszti mivoltához asszociálja (a kérdőíves adatok alapján a thai megkérdezettek 42 százaléka a „világos bőrszín” említette meg azon három tulajdonság között, melyet leginkább értékelt egy szexmunkásban). A sötétebb bőrűekről alkotott kedvezőtlenebb véleménybe belejátszik az is, hogy a Burmából jött nők a leginkább lepusztult helyeken találnak csak munkát maguknak, és sokkal nagyobb az esélye, hogy kényszer révén kerülnek prostitúcióba – ami azután a szexuális egészségügyi státusukat is erőteljesen befolyá-

solja. A másik döntő szempont, ami miatt ezek a kérdezettek a thai nőket részesítették előnyben, az volt, hogy velük könnyebb volt kommunikálni. „Nehéz úgy szexelni, hogy az ember nem beszél közben. Ha nem tudsz a másikkal beszélni, akkor a »kellő érzés« odavan” – jelentette ki egyik interjúalanyunk.

Amikor a helybéli és a külföldi szexmunkások „kvalitásait” kértük összehasonlítani dán interjúalanyainktól, ők is fontosnak tartották, hogy a két ember beszélni tudjon egymással. Ők is a helybélieket helyezték legfelülre, s arra hivatkoztak, hogy a dán lányok (legalábbis azok, akik nem drogoznak) jobb minőségű szolgáltatást nyújtanak, mint a külföldről jöttek. Amikor azt kellett megítélni, hogy melyik csoport „fölkészültebb” arra, hogy konkrét igényeiket kielégítse, mind a thai, mind a dán kuncsaftok ugyanazokban a dimenziókban gondolkodtak (vagyis: legyen tiszta, beszélje az anyanyelvemet, törődjön velem, fontos legyen számára, nekem örömet szerezni akaró profi legyen). E véleménybe szociális kontextusok figyelembe vétele is belejátszhatott. Ennek megfelelően gondolták azt kérdezetteink, hogy azok a migránsok, akiket erőszakkal kényszerítettek bele a prostitúcióba (vagy „szerencsétlen társadalmi körülményeik” révén kényszerültek bele) kevésbé vonzóak, mint a helyben adódó „önkéntesek”, akik maguk választották ezt a pályát, és megfelelő körülmények között élik. A Spanyolországban és az Egyesült Királyságban folytatott kutatásaink eredményeiből hasonló kép bontakozik ki. Így például a teneriffai üdülőhelyeken a szexvásárló brit turisták (nemkülönböztetve az „idegenbe szakadt” angolok) többre tartják az Angliából jött szexmunkásokat, mint a latin-amerikaiakat, mert értékelik a „közös nyelvet”. Hasonló logika alapján a helyiek és a Spanyolországból jöttek inkább a latin-amerikai szexmunkásokra bukznak. A teneriffai prostitúciós piacra Afrikából érkezett nőkre sem a spanyol, sem az angol kuncsaftok nem bukznak. Azt gondolják róluk, hogy „piszkosak”, hogy „lopnak”, és hogy „striciknek dolgoznak”.

Ismételten le kell szögeznünk: az egyes országokban megkérdozett ügyfelek nem tekinthetők az adott országban prostitúciós szolgáltatásokat vásárlók reprezentatív mintájának. Ennek ellenére is érdemesnek mutatkozhat figyelmünkre, hogy valahány országban, ahol a kutatást végeztük, akadtak olyan fogyasztók, akik határozottan állították a migráns szexmunkások bizonyos csoportjairól, hogy azok tényleg a skála legaljára helyezhetőek. E minőségükben az e csoportokba tartozókat a megkérdozettek szerint töményen jellemezte mindaz, ami – bármi legyen is az – a prostituáltakban taszító lehet (hideg, érzelemmentes, üzleties szellemű szajha; piszkos, ápolatlan és iskolázatlan nyomorultja a társadalom legmélyebb bugyrainak; vagy pedig patetikusan kihasznált-kiszolgáltatót áldozat, a jóléti társadalom sérültje, akivel visszaélnék). Hogy konkrétan mit találnak zavarónak, az részint a megkérdozettek személyiségén, részint pedig azon múlik, hogy a célkeresztbe került csoportról a társadalomban milyen rasszista sztereotípiák vannak éppen forgalomban. Az adatokból tehát kiolvasható, hogy a fogyasztók egy része a migráns szexmunkásokra úgy tekint, mint akik jobb híján a helyi, kívánatos, „first class” szexmunkások pótlékát jelentik azok számára, akik az előbbieket nem engedhetik meg maguknak. Egyik megkérdozettünk sem óhajtott olyan színben föltűnni, mint aki képes lenne kedvelni az ebbe a

## TANULMÁNYOK

„legalja” csoportba tartozó lányokat, ez azonban nem feltétlenül jelentette azt – épp ellenkezőleg –, hogy ne vásárolták volna ezek szexuális szolgáltatásait. A válaszok olyasmit engednek sejtetni, hogy ezt azonban inkább anyagi megfontolásból tették, mintsem a bármilyen (rasszi, etnikai, vagy állampolgárság szerinti) értelemben idegennek tekinthető szexmunkások iránti érdeklődésből.

### 3.4. Attitűdök az emberkereskedelem szállította vagy egyéb módon „kényszerített” prostituáltakkal szemben

(...)

A problémát úgy igyekeztünk földeríteni, hogy megkérdeztük: mi a teendője egy kuncsaftnak, ha olyan prostituálttal kerül kapcsolatba, akiről úgy gondolja, hogy emberkereskedelem áldozataként került abba a helyzetbe, amelyben találkozik vele. Azoknak, akik már vették igénybe prostituáltak szolgáltatásait, egynegyede azt mondta, hogy az embernek ilyenkor tevőlegesen segítenie kell a nőnek kimenekülnie ebből a helyzetből, s több mint felük nyilatkozott úgy, hogy az abúzusokról a rendőrséget értesíteni kell. Jól tudjuk, persze, hisz kutatások tömege igazolta már, hogy óriási a különbség a között, hogy az emberek *mit válaszolnak* – következmények nélkül – egy kérdőív-kérdésre, illetőleg a között, hogy adott helyzetben *ténylegesen hogyan viselkednek*. Semmi okunk tehát azt feltételezni, hogy megkérdezetteinknek tényleg a fele rohanna a rendőrségre, jelentést tenni, valahányszor egy szabadságában korlátozott prostituált keveredik az útjába. Ennek ellenére, a kérdésre adott válaszok – főleg az interjúk eredményeivel összevetve – azt látszanak mutatni, hogy a szolgáltatásokat fogyasztók között tényleg jelentős különbségek mutatkoznak abban a tekintetben, hogy mennyire hajlandók olyan nővel vagy lányokkal üzletet kötni, akiről tudják (vagy vélelmezik), hogy erőszakkal lettek belekényszerítve a prostitúcióba.

Az interjúkban például elég egyértelműen abba ütköztünk, hogy azok a kliensek, akik zavartalanul használtak olyan prostituáltakat, akiről pontosan lehetett tudni, hogy szabadságukban korlátozottak, s emberkereskedelem útján kerültek a piacra, nem is úgy gondolnak a szexmunkásra, mint olyan személyre, aki a prostitúciós *kontraktusba* egyetértőleg megy bele. Ők sokkal inkább azt gondolják, hogy a prostituált nem több jószágnál, vagyis olyan tárgynál, amely fölött a tárgy használatát megvásárló meghatározott időre birtokjogot nyert. Jól illusztrálja ezt a felfogást, ahogyan egyik interjúalanyunk, aki a prostitúciót olyan piacnak tekintette, ahol a nő (mint nyomatékkal leszögezte) *saját maga bocsátja áruba magát*, a következőket mondta:

*„Ha időnként erőszakra is sor kerül, abban többnyire a nő a hibás. (...) Nézzék, én kimegyek a piacra és veszek valamit. Ha elégedett vagyok azzal, amit vásároltam, akkor mi a fenéért erőszakoskodnék?! Akkor fogok erőszakot alkalmazni, ha úgy érzem, hogy át lettem verve, amikor színvonal alatti kiszolgálásban, elfogadhatatlan bánásmódban részesülök, amikor baleknak néznek. (...) Az is előfordulhat, hogy a prostituált óvszerhasználathoz akar ragaszkodni. Azt akarja, hogy a kliens húzza föl a kotont. Hát naná, hogy az ember*

ilyenkor begorombul, aztán összetűzés lesz a vége." (54 éves, házaspár, indiai banktisztviselő.)

Egy másik ügyfél pedig így nyilatkozik:

„Ha (a prostituált) zsebre vágja a pénzt, aztán meg nem úgy teljesít, ahogy az el van tőle várva, a kuncsaft nyilván begurul. Nézzék, én értem, hogy a prosti főleg és elsősorban azért van ilyen helyzetben, mert nincs más választása, vagy mert beakadémizálták. Résztvevők iránta, főleg ha beakadémizálták vagy eladták. Azt azonban tudomásul kell venni, hogy a húspiacon dolgozik, és a húspiac törvényei rá ugyanúgy vonatkoznak, mint arra a nőre, aki szabad akaratából jött ki a piacra. (...) Lehet, hogy ez csúnyán hangzik, de attól még tény, hogy piaci áru, aki egy szolgáltatást kínál, azzal üzletel. Ezt tudomásul kellene vennie. Mindannyian így vagyunk ezzel a világban.” (39 éves, házaspár, indiai köztisztviselő.)

Olyan interjúalanyok is akadtak, akik azt gondolták a szexkereskedelmén belüli kényszermunkáról, hogy az a kuncsaftok számára előnyös. Egy 21 éves indiai üzletember úgy gondolta, hogy a bordélyoknak eladott nepáli lányok „új korokban még nagyon kedvesek. Nem beszélnek sokat, és igyekeznek az ügyfél kedvében járni. Azt csinálják, amit mondasz.” Két olyan indiai fogyasztó, aki számára különösen fontosnak bizonyult a meleg emberi kapcsolat, a törődés és az intimitás szimulálása a prostituáltakkal való kapcsolatukban, hasonlóképpen úgy gondolta, hogy a formálisan szabad és-vagy helyi prostituáltakhoz képest az odahurcolt és szabadságukban erősen korlátozott szexmunkások szolgáltatásai több jót nyújthatnak a kuncsaftnak. Mint elmagyarázták: azért gondolják, hogy így lenne, mert ezek a szexmunkások annyira magányosak és boldogtalanok, hogy hajlamosak a kuncsaftnál keresni a törődést, az együttérzést. Mint egyikük fogalmazott: „Gyakorlatilag senkihez nem fordulhatnak az ügyfeleiken kívül. Így aztán a legtöbb külföldről idekerült nő csak a kuncsaftoktól várhat valami emberi melegséget.” (48 éves, házaspár, indiai férfi, egy téglagyártó üzem tulajdonosa.) Az ilyen ügyfelek hajlamosabbak voltak tolerálni a prostituáltakkal szemben elkövetett erőszakot (netán „magyarázattal” szolgálni rá); az is kiderült róluk, hogy inkább hajtanak a fiatalabb és-vagy sebezhetőbb prostituáltakra.

Más klienseket – s ilyenek a kutatásba bevont valamennyi országban meginterjúvoltak között akadtak – elborzasztott az a gondolat, hogy olyan prostituáltaktól kelljen szexet vásárolni, akik sérülékenyek vagy kétségbeesett helyzetben vannak, illetve akiket úgy kényszerítettek bele a prostitúcióba. Annak oka, hogy „szolgásként lévő” prostituáltakkal nem kötöttek alkut, nem mindig és nem kizárólag fennkölt erkölcsi elvekben keresendő. A megkérdezettek megjegyzéseit ugyanis – valahányszor a kényszermunka-prostitúció erkölcsatlanságáról beszéltek – át- meg átszótták az olyan természetű utalások, hogy őket magukat nem tudná fölizzgatni egy olyan nő használata, aki nem szabad elhatározásából választotta a szakmát, illetve az arra vonatkozó, hogy a legalja körülmények között dolgozó lányok nem tudnák kielégíteni legfontosabbnak tartott igényeiket. Tegyük hozzá mindehhez: annak nyomatékos említése, miszerint ők nem lennének hajlandók kényszermunkásként alkalmazott prostituáltak szolgáltatásait megvásárolni, sokuk esetében az átlagosnál magasabb társadalmi státusz kifejezése volt; annak megerősítése, hogy ők

## TANULMÁNYOK

maguk nem szegények, iskolázatlanok, nem „bunkók”, nem is züllött erkölcsűek – és ők maguk sem valahonnét idegenből kerültek ide.

Azt is célszerű megjegyeznünk, hogy egyes kliensekkel, akik arról számoltak be, hogy őket erkölcsileg felháborítaná az a gondolat (vagy-és „lekonyulnának” tőle), hogy kényszermunkában foglalkoztatott szexmunkást kelljen használniuk, azért persze megesett, hogy ilyenek szolgáltatásait vásárolták meg. Ilyesmi vagy azért fordult elő, mert részegek voltak, vagy azért, mert az adott pillanatban éppen nem tellett drágább (többet kérő) nő megvásárlására. Vagy pedig azért, mert – a konkrét helyzetet figyelembe véve – ilyen nő került a legközvetlenebbül a kezük ügyébe. Szögezzük tehát le: az attól való húzódozás, hogy az ember a leginkább kiszolgáltatott, legnyomorultabbul kizsákmányolt prostituálttól vásároljon szexet, nem föltétlenül a legmagasztosabb erkölcsi elvekkel való elköteleződés eredményeképp áll elő, s még ha így is lenne, ezek az elvek könnyen föladhatók-föladódnak, ha az ügyfél éppen be van rúgva, vagy pénzsűkében van. Továbbá: akkor is fölfüggesztik őket, ha a prostituált nem „igazodik” kellőképpen a kuncsaftnak ahhoz az elképzeléséhez, hogy hogyan is néz ki egy „echte áldozat”. Ennek ellenére is igaz lehet, hogy azok a vásárlók, akiket valamilyen erkölcsi megfontolás visszatart attól, hogy a prostitúciós szolgáltatások kényszer-, illetve rabszolgamunka-szerű megnyilvánulásait fogyasszák, illetve akik jobban élvezik a nővel való szexet, ha azt képzelhetik, hogy az szabad akaratából kötött velük üzletet, kevésbé hajlandók arra, hogy „kényszermunkásoktól” vásároljanak szexet, mint azok, akik a prostituáltakat egyszerűen piaci árucikknek gondolják, és-vagy éppen azért keresik a legkiszolgáltatottabb helyzetű szexmunkásokat, hogy maximálisan kiélvezhessék az üzleti ügyleten belül hatalmi erőfölényüket.

### 4. Háztartási munka

(...)

#### 4.1. A munkáltató társadalmi profilja

Valószínűleg sokan gondolják úgy, hogy arra rákérdezni, vajon „miért lesz valakiből kuncsaft”, bizonyára fontos és érdekes információkkal szolgálhat, azt firtatni azonban, hogy „miért alkalmaz valaki háztartási alkalmazottat”, nagyjából értelmetlen. Háztartási munkák elvégzésére fölfogadni valakit teljesen „normális” dolog és – szemben azzal, amikor valaki szexet pénzen vásárol – egyáltalán nem esik olyan megítélés alá, hogy ilyenkor az ember valami mélyen személyes és morális döntést igénylő lépésre szánja el magát. Azok a kutatások, melyek azt próbálták meg nyomon követni, mi okozza a magán-háztartásokban foglalkoztatottak létszámnövekedését, hajlamosak a demográfiai struktúrákban és a családösszetételben bekövetkezett változásokra, a munkaerő-állomány „elnőiesedésére”, illetve az ellátások közösségi kielégítésében mutatkozó hiányokra koncentrálni a figyelmüket. Úgy tűnik, egyre inkább rájövünk, hogy az állam tevékenysége is kelthet új szükségleteket. Kutatási adataink

nagyjából-egészében alátámasztják, hogy e strukturális kérdések valóban fontosak lehetnek. Válaszóink 45 százaléka tudott azért munkába állni, mert otthonra munkaerőt fogadott föl. A 10 évesnél fiatalabb gyerek(ek)-kel rendelkezők 47 százaléka mondta azt, hogy csak így tudta biztosítani, hogy szükség esetén legyen, aki a gyerek(ek)re felügyel. Adataink azonban amellet is szólnak, hogy a háztartási alkalmazottak fölfogadásának okaira vonatkozó kutatás kérdéskörét más vonatkozásokra is ki kellene terjeszteni. Nem lehet nem észrevenni, mekkora jelentősége van a „takarításra” mutatózó igénynek: megkérdezetteink 43 százaléka alkalmazott cselédet csak azért, hogy a lakása tisztán és rendben legyen tartva. Ez meglehetősen érdekes kérdéseket vethet föl a lakás „csinosan” tartásának „szükségletével kapcsolatban”, illetve azt illetően, hogyan is viszonyul ez a munkáltató társadalmi státusának újratermeléséhez, és így a háztartási alkalmazottra mutatózó „fogyasztói igény” strukturálódásának különféle módozataihoz. Rávilágít tehát arra, hogy az ilyen szolgáltatásokra mutatózó szükséglet társadalmi „megkonstruálásának” többféle mechanizmusa is lehet, s hogy az a kérdés: „ki miért alkalmaz cselédet?” jóval bonyolultabb annál, mintsem azt elsőre képzelnénk.

Az interjúk adatok arra látszanak utalni, hogy maguk a munkáltatók igencsak tisztában vannak a kérdés bonyolultságával. Ez különösen azoknak a „külföldre szakadtaknak”, az expatriáltaknak az esetében volt megfigyelhető, akik Bangkokban és Hongkongban telepedtek meg. A „háztartásbeli” nők nagyon is tisztában voltak azzal, hogy ha a „hazamenetelt” választanák, akkor nem nagyon alkalmazhatnának teljes munkaidejű háztartási cselédet, még kevésbé olyat, aki velük egy fedél alatt lakik. Azok, akik több országban is éltek valamennyit, nagyon is pontosan tudatában voltak: annak eldöntése, vajon hány alkalmazottra van is „múlthatatlan szükség” a háztartásban, a körülményektől függően nagyon is változékony lehet.

*„Ha őszinte akarok lenni, azt kell mondanom: tudom, hogy ezzel az egészszel nekem magamnak kellene boldogulnom. (...) A nővérem (...) Angliában él, három gyereke van, és nincs senki, aki besegítene neki. Azt gondolom, hogy nekem sem lenne szükségem kisegítőre, hiszen itthon vagyok, nem dolgozom. Magam is megcsinálhatnám, de ugyan miért tenném?” (Hongkongban élő angol nő, korábban tanítónő volt, jelenleg nem dolgozik.)*

*„Itt, Indonéziában mindenkivel együtt él a teljes családja. Így aztán több embert fogadunk fel, persze, mint amennyire igazából szükségünk lenne. Ez nemcsak pénzkérdés; nem arról van szó, hogy errefelé a munkaerő olcsóbb, hanem arról is, hogy errefelé így szokás, mert gondoskodni kell az emberekről.” (Bangkokban élő holland férfi, egy távközlési társaság vezető beosztású alkalmazottja.)*

Hogy milyen élet- és munkakörülményeket tartanak a cselédek számára megfelelőnek, természetesen attól is függ, hogy a meginterjúvált személy az adott időpontban éppen hol lakik.

*„Egy barátnőm éppen most, márciusban hívta át magához innen [Hongkongból Londonba] azt a nőt, aki régen neki dolgozott. (...) És át kell gondolnia a régi viszonyukat, úgy, ahogy van, hogy az új ajánlata elfogadható legyen. A barátnőm itt, Hongkongban, egy öt-hálószobás lakást bérelt, a neki dolgozó nőnek saját hálószobája volt nála, az ahhoz*

## TANULMÁNYOK

*tartozó fürdőszobával együtt. Arról persze szó sem lehet, hogy Angliában ugyanezt kaphassa, de azért valami elfogadhatót mégiscsak kell kapnia. Ha otthonról látogatók jönnek, és azt látják, hogy itt [Hongkongban] hogyan laknak a cselédek, általában teljesen elhűlnek ettől...” (Hongkongban élő angol nő, részfoglalkozású ügyvéd.)*

### 4.2. Mi okból alkalmaznak magánháztartások migránsokat?

A cselédet alkalmazó magánháztartások esetében az alkalmaztatás mindig erősen szegmentált a nem, az életkor és a származás tekintetében. A munkaerőpiacon kialakult hierarchiákban a különböző vándormunkások igencsak más-más helyet tudnak kivívni maguknak, attól függően, hogy honnan, a világ mely részéről, milyen országból jöttek, mi a „vándormozgalmi státusuk”, a nemük, milyen színű a bőrük (s minden fogadó országban még egész sor olyan szempont adódhat, amely – ott – nagyon is fontosnak bizonyul). Mindazokban az országokban, ahol adatot gyűjtöttünk, azt tapasztaltuk, hogy a munkáltatóknak határozottan kialakult preferenciáik voltak a tekintetben, hogy háztartási-cselédi munkára milyen csoportokat vagy milyen származású embereket fogadjanak föl. Indiában például kifejezetten előszeretettel alkalmazták a szubkontinens keresztényeit, mivel róluk az a kép él, hogy értenek a mesterségükhöz, keményen dolgozó, szorgos, fegyelmezett munkások. Svédországban a „balti államokból jövő lányoknak” volt keletjük, mivel „társadalmi és gazdasági segítségre van szükségük” – a muszlimok és cigányok viszont kerülendőek voltak. „Na, ha valakit nem, akkor cigányt nem! Képzeld el egy bőszojnyás személyt! Mindenki tudja, hogy megbízhatatlanok.” Thaiföldön a burmaiakat tartották háztartásvezetési munkákra a leginkább alkalmasnak. Thai válaszadóink úgy vélték emezekről, hogy olcsó munkaerőnek számítanak (82 %), keményen, szorgalmasan dolgoznak (82 %), engedelmesek (69 %), márpedig a szemükben e tulajdonságok bizonyultak egy háztartási alkalmazott legkívánatosabb tulajdonságainak.

Bár a háztartási alkalmazottak munkaerőpiacán a vándormunkásokról gyakran nagyon is eltérnek a vélemények, migráns voltuk mégis kívánatossá teheti az alkalmazásukat. Amikor az őket felfogadókat arról kérdeztük, milyen előnyét látják annak, hogy a helyben található munkaerő helyett vándormunkásokat alkalmaznak (India esetében nemcsak a külföldieket értettük bele ebbe a kategóriába, hanem az államhatárokon belül mozgó vándornépességet is), nagyon gyakran arra hivatkoztak, hogy a migránsokkal sokkal rugalmasabban lehet tárgyalni a ledolgozandó munkaórák számáról, illetve a munkaidő-beosztásról, „együttműködőbbnek” bizonyulnak, kevésbé szabotálják el a munkát, lehet velük alkudni. Olasz és svéd interjúalanyaink különösen hangsúlyosan utaltak arra, mekkora különbség van a helybéliek által támasztott követelmények és a bevándorló munkások tanúsította rugalmasság és hajlékonyság között.

*„Általában sokkal alkalmazkodóbbak, mint a svédek. A svédek nagyon szabály-vezéreltek. Egy svéd számára az elképzelhetetlen, hogy éjszaka vagy hétvégén dolgozzon. A bevándorolt vendégmunkások vita nélkül elfogadják a velük szemben támasztott munkafeltételeket.*

*A svéd munkavállalók meg egyébről sem tudnak beszélni, mint a szakszervezeteik által kitérített szabályokról. (51 éves, házas, svéd pénztárosnő.)*

A tíz meginterjúvolt svéd munkáltató közül hatan úgy jellemezték a svédeket, hogy azok „teljesen el vannak rontva”. Ami azt jelenti, hogy – a társadalombiztosítási rendszerükre hivatkozva – gyakran nem fogadják el a fölkínált munkát, vagy hajlamosak a szakszervezeteikhez fordulni. Olaszországban tíz interjúalanyunk közül heten panaszkodtak arra, hogy az olaszokkal nehezebb boldogulni, és követelődőbbek, amikor munkaszerződést kötnek. Ezzel szemben – mondták olasz megkérdezetteink –, a bevándoroltak keményen dolgoznak, hálásak, amiért foglalkoztatják őket, és lelkesen végzik munkájukat. Mivel a házimunka az informális szektor körébe sorolódik, a munkavállalók – elméletileg – bármikor fölmondhatnak. Sok munkáltató számára ez problémát jelent, hiszen annak az alkalmazottnak a helyébe, akinek kisujjában van, hogyan is „működik” a háztartás (s mindez még inkább igaz arra, aki kiépített valamiféle kapcsolatot a családban élő gyerekekkel vagy ellátásra szoruló öreggel), igazán nem könnyű egyik pillanatról a másikra valakit „lekasztani”. Az interjúkban nem egy keserű panasz fogalmazódott meg olyan alkalmazottakkal szemben, akik „egyszerűen megpattantak”. A vendégmunkásokról sok munkáltató azért formált kedvezőbb véleményt, mert úgy gondolta: ezek nem tűnnek el egyik pillanatról a másikra. Vagy azért, mert a bevándorlói státusukat ez veszélyeztetheti, vagy azért, mert nincs hová menniük. Általánosan osztott vélemény, hogy a vándormunkások – akár belföldiek, akár külföldiek – rugalmasabbak, együttműködésre hajlandóbbak, s „röghöz kötöttebbek”, mert nem nagyon van hová tovább menniük. Ez nyilvánvalóan, nem úgy értelmezendő, hogy a vándormunkások személyisége „belülről fakadóan” hálásabb és-vagy lelkesebb lenne másokénál. Megkérdezetteink mindenütt egyértelműen tisztában voltak azzal, hogy a migránsokra azért könnyebb befolyást gyakorolni, mert nekik korlátozottak a választási lehetőségeik. Jól kivehető ez egy Hollandiából expatriált interjúalanyunk esetében, aki Szingapúrban is, Thaiföldön is foglalkoztatott cselédet. (Tegyük hozzá: az általa mondottakból elég egyértelműen kiderül, mennyire megalapozatlan azt vélni, hogy a munkavállalók számára a vándormunkásokra hozott jogi intézkedések és szabályrendeletek *per definitionem* bármiféle védelmet nyújtanának.)

*„Szingapúrban a rendszer a munkáltató szempontjából nézve tökéletesen működik. Nála van a Fülöp-szigeteki cseléd munkakönyve (aki e nélkül nem mozdulhat), ha pedig az alkalmazott tovább akar állni, fizetnie kell. A munkáltató a kormánynak fizet – ez teljesen hivatalos –, de a cselédlány sorsáról a munkáltatója dönt. (...) Arról szó sincs, hogy csak úgy elmehetne.”*

Ez jól mutatja, hogy a munkáltató számára miért előnyösebb vándormunkást alkalmazni. Ez a fajta munkaerő sebezhető; nincsenek igazi választási lehetőségei. A cselédmunkát igénybe vevők egyike úgy fogalmazott, hogy a cselédmunka olyan, mint a prostitúció. Senki nem vállalkozik rá, ha tud más lehetőséget találni a megélhetésre. A bevándoroltak azért tűnnek ideálisnak erre a fajta munkára, mert a munkát föl vállaló személy minden kapcsolati hálójából kiszakított szinguláris egység, aki

## TANULMÁNYOK

kötöttségek nélkül alkalmazkodhat az őt foglalkoztatni akaró család kívánalmaihoz.

A helyi piacon munkát kereső vándormunkás rasszi, etnikai vagy állampolgársági „mássága” ugyancsak a munkáltatók kezére játszhat abban, hogy kedvező megoldást találjanak a munkáltató és a vele „egy légtérben élő” alkalmazott közötti kapcsolat egy zavaró elemének kiküszöbölésére. Arra, nevezetesen, hogy sokakat meglehetősen zavar, hogy egy lakásban kell élniük a náluk munkát vállalóval, a cseléddel. Több interjúalanyunk is nyilatkozott úgy, hogy azért alkalmaztak külföldieket, mert ez jelentősen megkönnyítette a munkáltató és a munkavállaló közötti „áthidalhatatlan” viszony kezelhetőségét. Mint azt egy filippinót alkalmazó, Hongkongban élő angol nő megfogalmazta:

*„Nehéz olyan alkalmazottat fölfogadni, aki közülünk való, mivel mindenfélék vannak a fejünkben a társadalmi osztályok közötti viszonyokról. Nem igaz? Az meg a házon belül esetenként nagyon kínos is lehetne. Amikor viszont olyan valakivel van dolgod, aki idegen országból jött, akkor ez az egész cucc nem jelentkezik problémaként. Nincs az egész »mi az, hogy középosztály«, »mi az, hogy munkásosztály«, »mi a franc a felső osztály« cirkusz... Ez az ember egy másik rasszból való.”*

Mindazonáltal ahhoz, hogy a munkáltató megoldást találhasson azt illető szorongásaira, amiért egy „idegennel” kell megosztania az otthonát, a munkavállaló „másságát” a fentebbiekben már tárgyalt sebezhetőség bizonyos kategóriáival kell összekapcsolnia. Például:

*„Külföldiek, illegálisan tartózkodnak itt, emiatt félnek is, meg is vannak ijedve, így aztán nem is »fújják föl« magukat. Ellenkezőleg. Nagyon-nagyon kicsire összehúzzák magukat, így aztán könnyebb is velük az egyetértést megteremteni, mint olyanokkal, akik arra hivatkoznak, hogy ez itten az ő országuk is. Igazán nyomorult helyzetben vannak (...) rettegés az életük.” (Londonban élő női munkáltató, lásd Bott, 2003.)*

Ráadásul, amikor az ember egy mindenféle kötelékből kiszakadt, elszigetelt, sebezhető, választások és lehetőségek nélküli embert alkalmaz, könnyen eshet abba a kísértésbe, hogy az általa gyakorolt kizsákmányolási helyzetet paternalista-maternalista jótéteményként értelmezze. Interjúalanyaink sokkal szívesebben beszéltek az olyan szavak nyelvén, mint „kötelezettségvállalás”, „felelősség” vagy „támogatás”, mintsem hogy az erőviszonyok és a kizsákmányolás logikájának nyelvét használták volna; a piaci viszonyok nyelve helyett szívesebben hivatkoztak „természetes” viszonyokra. Amint egy (rendkívül gazdag) thai földi interjúalanyunk megfogalmazta volt: „Ha családtagként fogadjuk őket magunk közé, több követelésünket kell elfogadniuk; tisztelettudóbbnak és hűségesebbnek kell mutatkozniuk.” Nem árt utalnunk rá: ahogy a kliensek hajlamosak a prostitúcióról azt gondolni, hogy az nem egyéb a pénzre vágyó prostituált és a szexuális kielégülésre vágyó kuncaft közötti szimbiotikus kapcsolatnál, ezek az interjúalanyok is erőnek erejével kölcsönös függőségi kapcsolatnak akarják látni és láttatni a háztartáson belüli cselédmunkát. A cseléd szegény, pénzre és munkára van szüksége, a munkáltatónak pedig „rugalmas” munkaidőben foglalkoztatható munkaerőre – így kölcsönösen azt nyújtják egymásnak, amire a másiknak szüksége van. Amikor egy ilyen kapcsolat létesítésére vállalkozik, a munkáltató

„kedvességéről”, „együttérzéséről”, illetve megfelelő társadalmi státusáról tesz tanúbizonyságot. A vándormunkások tehát függő helyzetük, illetőleg hálás természetük révén bizonyulnak alkalmasnak látszani a cseléd-munkára, ami viszont előírja számukra, hogy ne hogy már piaci viszonyokat akarjanak érvényesíteni a munkakapcsolatban. Semmi ne kényszerítse a munkáltatót arra, hogy belássa: a munkaszerződés megkötése tisztán gazdasági tranzakció, a megvásárolt munkához nem jár semmiféle „érzelmi körítés”, és nincs is szó ilyesmiről.

*„A köztem és a helybéli lányok között kialakult kapcsolat erősen »instrumentális« volt. Lényege, a gazdasági függőség. Semmiféle »emberi« vonatkozás, csak professzionális. Ha valamelyiküknek sikerült férjhez mennie, minden magyarázat nélkül lelépett. Annyira bepipultam ezen, hogy rendeltem egy csajszit Mauritiusról. Ő most totál a családhoz tartozik. Rohadtul vigyázunk arra, hogy mindene meglegyen, amire szüksége van. Vele soha nem éreztem még úgy, hogy csak azért van egy órával tovább, mert ki van neki fizetve a túlóra. Ezek a színes bőrű csajok tényleg nyomorult helyzetben vannak. Furcsa kapcsolatban vannak az otthon hagyott családjukkal. Pénzt küldenek nekik.” (39 éves, férjzett, olasz tanárnő.)*

#### 4.3. Szerződés és kötelesség

Mint legutóbbi példánk is jelzi, a piaci viszonyoknak a családi otthonba való beillesztése sok munkáltató számára mélységesen feszélyezőnek bizonyulhat. A családi otthonról többnyire azt képzeljük, hogy működését a kölcsönös egymásrautaltság viszonyai és az affektív kapcsolatok irányítják; értékei merőben mások, mint a piac önző és haszonelvű értékei, melyek sokkal inkább az egyéni érdekek követését parancsolják, mintsem az eleve adott társadalmi szerepeknek való megfelelés parancsát. Ezzel magyarázható – egyszersmind ebből is következik –, hogy a háztartási munkát (ha fizetnek érte, ha nem) az emberek nem hajlandók a „szó szoros értelmében vett” munkaként fölfogni. Kutatási eredményeink a viszonyok két olyan – egyenként átfogó érvényű – modelljének létezését látszottak alátámasztani, melyek mindegyike kihat a háztartási cselédként való alkalmazás módjára. Az egyik a szerződéses viszony, mely a munka tárgyiasításán alapul. Ez a modell mindkét irányban áruviszonnnyá „tárgyasítja” a kapcsolatot: szakmai értelemben definiálja, milyen feladatok merülnek fel, s hogyan kell ezeknek eleget tenni; egyszersmind azt is, hogy a keletkező viszonyrendszert hogyan kell megérteni, megélni, kezelni. A másik modellt talán úgy definiálhatnánk, hogy azt a „kötelességtudat” működteti. Ez a modell a védelem és a felelősség fogalmain keresztül definiálja önmagát. A gazdának (legyen nő, vagy férfi) kötelessége, hogy gondját viselje a „segítő személyzetnek”; a cseléd nem áruként bocsátja szolgálatba szolgáltatásait, hanem mintegy „hozzátartozója” az őt alkalmazó személynek, olyan kötelek kötik a családhoz, melyet szolgál, melyek ugyan rendkívül hierarchizáltak, de amelyeket kölcsönösen illik kötelezőnek tekinteni. Ez a fajta modell tehát rendkívül kényelmes a munkáltató számára, ha a „segítő személyzet” kiszolgáltató helyzetben van (például úgy vállal munkát, hogy nincsenek papírjai).

## TANULMÁNYOK

Hogy az egyik és a másik modell milyen gyakorisággal fordul elő, az természetesen mindig a konkrét helyzet függvénye. Az azonban világos, hogy az egyes munkáltatók gyakran váltogatják, hogyan is értelmezzék ezt a viszonyt. Az adatszolgáltatók 61 százaléka jellemezte úgy a háztartási alkalmazottal való viszonyát, hogy az „baráti és tárgyszerű”. Ehhez képest 19 százalékuk jellemezte „tárgyszerűnek”, 13 százalékuk pedig „barátinak”. A kutatási adatok arra is rávilágítanak, hogy a háztartási munkát valahogy másmilyennek képzelik, mint a másfajta munkákat. Ez különösen akkor válik szembeszökővé, ha megkérdezzük őket, milyen jogok illetik (vagy nem illetik) meg a magánháztartásoknál foglalkoztatottakat. Adatszolgáltatóink 48 százaléka gondolta úgy, hogy a cselédnek nincs joga szerződésben rögzíteni a gazdával a munkaviszonyt. 70 százalékuk gondolta úgy, hogy nincs joga szakszervezetbe belépni. A munkáltatók 52 százaléka szerint szó sem lehet minimumbér rögzítéséről, 45 százalék pedig az ellen tiltakozott, hogy a napi munkaidő korlátok közé lehessen szorítható. Annak ellenére, hogy Olaszországban például az ebben az ágazatban dolgozók szervezkedései hosszú történetre tekintenek vissza, s a háztartási alkalmazottaknak egy sor fontos jogot sikerült kivívniuk maguknak, egészen elképesztő dolgokba is beleütközhetünk. Így például az olasz minta munkáltatóinak 40 százaléka vélte úgy, hogy a háztartási alkalmazottat nem illeti meg fizetett szünnap; nem kötheti ki a napi munkaidejét; nincs kötelező minimálbér; nem jogosult nyugdíjra, nem illeti meg, hogy saját szobája lehessen, nem lehet szakszervezet tagja, és nem köthet tételes, elszámoltatható szerződést az őt alkalmazó személlyel. Svédországban sem volt nagyon más a helyzet. Még azok között is, akik a háztartási alkalmazottukkal kialakított viszonyt „tárgyszerűen szakmainak” minősítették, több mint 60 százalékra rúgott azok aránya, akik úgy gondolták, hogy alkalmazottuk esetében szó sem lehet valamiféle minimumberről; 40 százalékuk pedig úgy gondolta, hogy a cselédet nem illeti meg fizetett szabadnap. Azok a munkavállalói jogok, melyeket a „hivatalos” gazdasági életben az embert „normális” megillető jogoknak szokás tekinteni, annak ellenére sem illetik meg a háztartási alkalmazottként foglalkoztatottakat, hogy a retorika nagy fölhatást csap a „tárgyi viszonyok” és a „szakmaiság” körül. Az interjúkban a munkáltatók gyakran hivatkoztak arra, hogy a kisegítő személyzetet az informális-illegális piacon szerzik be, s ezért úgy gondolják, hogy nincs miért betartani a normális – esetükben azonban irreleváns – munkajogi előírásokat.

*„Mivel esetünkben teljesen illegálisan alkalmazzuk a nekünk dolgozó személyt, az önök által hivatkozott jogok esetünkre nem érvényesek. Természetesen úgy gondolom, hogy a háztartási alkalmazottakat ugyanazok a jogok illetik meg, mint bárkit, aki munkaviszonyban áll.” (51 éves, házas, svéd férfi, vállalati igazgatótanács tagja.)*

No persze! A munkavállalókat természetesen *elvi*ekben mindenféle jogok megilletik, ha azonban egyszer az illegális gazdaságban vállalnak munkát, akkor erről a jogukról lemondanak, ez pedig überolja azt, hogy az őket foglalkoztatók erről a kérdésről netán mit gondolnak. A rejtélyes ellentmondást részben segíthet föloldani, ha arra utalunk, hogy a svéd és olasz interjúalanyok a társadalombiztosítási rendszer szociális védőháló-

jára gondolnak ilyenkor, mely alapvető védelmeket biztosít az illegálisan foglalkoztatottaknak (bár ez általában nem igaz a bevándoroltakra vagy az *au pair* alapon munkát vállaló háztartási segédszemélyzetre). Általánosabban fogalmazva: a munkáltatók úgy érezték, hogy a munkajogban előírtakkal nem kell törődniük, hiszen a náluk dolgozóknak, velük, őket egyénileg foglalkoztatókkal szemben, nincs szükségük semmiféle védelemre, illetve a magánháztartás keretei között zajló munkáltatói-munkavállalói viszony esetében az ilyen fajta jogok alkalmazhatatlanok, egyszerűen nem illenek bele ebbe a sajátos kontextusba.

#### 4.4. Életkor és háztartási munka

Egyes munkáltatók, minden köntörfalazás nélkül, úgy beszélnek a vándormunkásokról, mint (nagy) gyerekekről. Ahogyan egyik londoni interjúalanyunk nyilatkozott: „nem lehet rájuk másként nézni, mint gyerekekre. Annyira hiúk, hogy ezzel nem lehet mit kezdeni, és nem lehet tőlük elvárni a megfontolt viselkedést sem.” Nem vitás: mind a vándormunkások, mind a gyerekek különösképpen arra termettnek látszanak, hogy házimunkát végezzenek. Ez azzal magyarázható, hogy egyik csoportot sem tartják „természetes” módon a szabályos munkaerő-állományba tartozónak, továbbá azzal, hogy – mint már utaltunk rá – a cseléd-munkát nem tekintik szabályos, „hivatalos” munkaviszonynak. Kutatásunk eredményei azt mutatják: a segítő személyzetet alkalmazók erősen úgy vélik, hogy a 18 évesnél fiatalabbak számára sokkalta megfelelőbb háztartási alkalmazottnak állni, mint bármely más ágazatban elhelyezkedni. Különösen érvényes ez Indiára, ahol a cseléd-munkaerőpiac meghatározó fontosságú felvevő-ágazata a gyermek-munkaerőnek. Az előkutatást indiai terepen lebonyolító kollégáink határozottan azt állították, hogy gyermekkorú egyének cselédként való alkalmazását – főleg, ha azt a feladatot kapja, hogy „játsszótársa” legyen az őt foglalkoztató gyerekének – Indiában mindenhol tökéletesen elfogadhatónak tartják.

Delhiben, a cselédet tartó 48 megkérdezettből kilencen foglalkoztattak 18 évesnél fiatalabb személyt (közülük ketten 8 évesek voltak, további három pedig 16 évesnél fiatalabb). A cselédként alkalmazottak fiatalabbjára eléggé jellemző, hogy a munkáltató fedele alatt laknak és másoknál kevesebbet keresnek. Delhiben manapság a családnál lakó háztartási alkalmazottak bére havi 1000–2000 rúpia között mozog. A 18 évesnél idősebbek 15 százaléka, a 18 évesek vagy annál fiatalabbak 40 százaléka keresett maximum havi ezer rúpiát. Jóllehet a Delhiben megkérdezett munkáltatók közül csak kilencen alkalmaztak 18 évesnél fiatalabb személyzetet, a 124, alkalmazottként nyilvántartott háztartási cseléd 45 százaléka 25 évesnél fiatalabb volt. Egy sor megkérdezettünk vagy korábban, vagy jelenleg is alkalmazott gyerekeket és fiatalkorúakat, s ennek előnyét leginkább abban látták, hogy „így beidomíthatod őket arra, hogy a számodra megfelelő módon végezzék el a munkát”. Amikor arról kérdeztük interjúalanyainkat, mi az a korhatár, aminél fiatalabbakat nem szabad háztartási munka végzésére fölfogadni, gyakorlatilag mindenki azt válaszolta, hogy 18 év alatt *nem lenne szabad* – még akkor is, ha a saját munkáltatói gyakorlatuk élesen ellentmondott ennek az „elvnek”. A vála-

## TANULMÁNYOK

szok persze nem feltétlenül tekintendő a gyermekmunka korhatárának jó indikátorául, mivel a gyermekkorú munkavállalók jó részét nem tekintik „munkát végzőnek”. A munkáltató család is, a külső megfigyelők is előszeretettel tekintik őket „családtagoknak”. „Nem is használjuk velük kapcsolatban a *cseléd* szót. Ők ugyanis *segítő személyzet*” – mint azt egy Delhiben működő munkaközvetítő intézetben megfogalmazták nekünk. Így sikerül a gyermekmunkás és az őt alkalmazó felnőtt közötti munkakapcsolatot elleplezni.

Az a szándékolt homályteremtés, mely eltünteti szem elől a gyermekmunka tényét, s vonakodik beismerni azt a tényt, hogy gyermekek igenis munkára kényszerülnek, nem korlátozódik csupán Indiára. Az Egyesült Királyságból származó adataink előzetes elemzése arra látszik utalni, hogy a brit munkáltatók bizonyos körülmények között szintén hajlandónak mutatkoznak a háztartásukban gyermekkorú cselédek foglalkoztatására; akár „otthon” is (amikor persze csak „könnyű házimunkáról” lehetne szó), akár egy „fejlődő országban” élve. Ezek az emberek úgy gondolják, hogy a fejlődő országokban fiatalabban lehet fölfogadni háztartási alkalmazottakat, mint ha az ember az Egyesült Királyságban él. Bangkokban élő expatriáltak úgy nyilatkoztak, hogy vagy effektíve alkalmaztak már otthon 16 évesnél fiatalabb gyerekeket, vagy ha nem is, semmi ellenvetésük nem lenne a dolog ellen.

### *4.5. Az emberkereskedelem forgalmazta (vagy szabadságukban más értelemben korlátozott) háztartási cselédekkel kapcsolatos attitűdökről*

Arra a kérdésünkre, vajon van-e tudomásuk arról, hogy emberkereskedők szállítanak háztartási munkára munkaerőt, az emberek terepenként eléggé eltérő válaszokat adtak. Thaiföldön a megkérdezettek 84 százaléka válaszolt erre igenlően (bár az oda települt 6 nyugat-európaiból csak hárman). Az „igen” válaszok aránya (tehát hogy a megkérdezetteknek van tudomásuk ilyesmiről) Indiában 81, Olaszországban 62, Svédországban 44 százalék volt. E két utóbbi országban az erről tudomással bírók aránya lényegesen alacsonyabb, mint azon – a szexiparral kapcsolatban megkérdezettek – honfitársaiké, akik hallottak már arról, hogy a helyi prostitúciós iparba más országokból is szállítanak nőket. Thaiföldön és Svédországban e tény ismeretének hatása volt a kényszermunkával kapcsolatos véleményekre. Azok, akinek volt tudomásuk arról, hogy a cseléd-munkaerőpiacon is érvényesülhet munkakényszer, hajlamosabbak voltak úgy nyilatkozni, hogy ilyen esetekben értesítenék a rendőrséget; azok, akik ilyesmiről nem hallottak még, inkább amellettt döntöttek, hogy más személyt alkalmaznak.

(...)

*4.6. A szabadságukban korlátozottak kizsákmányolásával kapcsolatos álláspontok: eltagadás, humanitáriussá szublimálás, illetve racionalizálás*

Nem titok, hogy a háztartási alkalmazottak egy részével szemben a „gazdájuk” mindenféle visszaélést és erőszakot enged meg magának (Anderson, 1994, 2000). Az a munkáltató, akinek egyértelműen szándéka, hogy az általa fölfogadott munkaerőt többé-kevésbé rabszolgaként kezelje, nyilván egyértelműen előnyösnek találja, ha emberkereskedőkhurcolta, szabadságától már megfosztott személyt alkalmazhat, aki sokkal kevésbé fordulhat szembe a kizsákmányolással és a vele szemben elkövetett visszaélésekkel, mint olyasvalaki, aki „szabad” munkavállaló. Azt azonban szögezzük le: elenyésző számban akadnak olyanok, akik tudatosan arra „játszanak”, hogy rabszolgává tegyék cselédjeiket és megkínózzák őket. A szociológus Orlando Patterson megfigyelése szerint: „Az emberek mindig úgy találták, hogy a nyers erőszak és a kényszerítés – még ha időnként szükség mutatkozik is rá – elég ciki, ha ugyan nem kimondottan viszolyogtató dolog.” Ezért többnyire igyekeznek olyan módokat találni, amelyek révén a hatalom „bestiális” mivolta elleplezhető, s ehhez olyan nézetek elterjesztését szorgalmazzák, amelyek a hatalom gyakorolta kényszerítő eszközök alkalmazását az alkalmazók számára „lenyelhető pirulává” tegyék (Patterson, 1982: 18). Ahogy a hatalmat birtokló társadalmi csoportok a maguk hatalmát jellemzően olyan diskurzusokba öltöztetik, amelyek nagyon is tagadják, hogy rendelkeznének ilyen hatalommal (vagy ha mégis, hát az ne mindenki érdekét szolgálná), ugyanúgy viselkednek a konkrét emberek is. Nemigen hajlandók elismerni, hogy ők maguk kegyetlenek, gonoszak, uralkodni, helyzet-adta lehetőségeikkel visszaélni vágyók lennének. Akár népirtásról legyen szó, akár erőszakról, feleség-verésről vagy nők és gyermekek ellen elkövetett szexuális abúzusról, az emberek túlnyomó többsége csak abban a mértékben hajlandó erőszakot vagy kényszerítő erőt alkalmazni bármely embertársával szemben, amilyen mértékben képes magával elhitetni, hogy ténykedése természetes reakció, jogos, igazolható; vagy abban a mértékben, melyben eltagadhatja maga elől, hogy erőszak az, amit alkalmaz (O'Connell-Davidson, 2001a). Ebből következően kulcskérdéssé válik: képesek-e vajon a munkáltatók, akik végtére is „hétköznapi” emberek, „humanizálni” (vagy letagadni), hogy kizsákmányolják a kényszerhelyzetbe került, szabadságukban korlátozott háztartási alkalmazottakat. Ha igen, akkor hogyan?

Az interjú adatok arra utalnak, hogy a – sokak által – alkalmazott gondolati mechanizmus a következő: a) az „otthon” képviselte privátszférát teljesen leválasztják a „kinti”, társadalmilag determinált külvilágról; illetve b) a cselédekben szerződés-kötés tárgyát látják, nem pedig a szerződést magát megkötő szubjektumokat. Ez azt jelenti, hogy amint valaki bekerült egy családba – akár saját akaratából, akár pedig azért, mert valaki külső személy ezt kikényszerítette, a munkáltató – úgy véli – bizonyos jogokat szerzett fölötte. Ahogy egyik olasz interjúalanyunk fogalmazott: a cselédet fölfogadó „úgy gondolja, hogy a nála dolgozók a tulajdonát képezik”. Interjúalanyaink minden egyes országban nagyon

## TANULMÁNYOK

is fontosnak tartották annak nyomtatékosítását, hogy az erőszak alkalmazása nem minden esetben a munkáltató hibájából következik be; két olyan indiai interjúalanyunk is akadt, aki szerint bizonyos helyzetekben föl lehet pofozni vagy ütlegelni lehet a cselédet. Az a néhány interjúalanyunk, aki rájött, hogy voltaképp kényszermunkást dolgoztat, egyértelműen úgy gondolta: annak, hogy a munkavállaló milyen helyzetben van, és annak, hogy ő, mint munkáltató, hogyan viselkedik, semmi köze egymáshoz. Lehet, hogy szerencsétlen vagy kellemetlen ügyről van szó, de neki ebben semmi szerepe nincs. Egy indiai interjúalanyunk egyenesen arról számolt be, hogy amikor egy olyan, 14–15 éves kislányt alkalmaztak, akit a családja kényszerített munkavállalásra, a kislány meg egyfolytában bőgött, akkor „nemcsak neki kellett mindent megcsinálnia, de ráadásul még külön föl kellett fogadnia valakit, hogy besegítsen”. Ugyanez az interjúalany éveken keresztül alkalmazott háztartási munkára egy olyan fiatal nőt, akivel – mint erősen bizonygatta – igen kiváló személyes kapcsolatban állt. Egy szép napon azonban a nő összeállt egy nős férfival. A sógora odajött, hogy elvigye, és „nagy patália volt”. Csak később számolt be arról, hogy a nő sógora „egy igazi személtáda volt, aki fizikailag is bántalmazta”. Az interjúkból kiderül, hogy ezek az emberek pillanatig sem gondolják magukról, hogy netán valami másféle erkölcsi univerzumban élnek, mint a többi, cselédet tartó ember. Ugyanazt a nyelvet beszélik, mint mindazok, akik úgy nyilatkoznak, hogy az általuk foglalkoztatott személyzettel „baráti és tárgyyszerű” a kapcsolatuk.

*„Egyszer dolgozott nálam egy shan nő. Azért alkalmaztam, mert megsajnáltam. Vidékről jött fel, egy ügynökség révén, és átverték és egy évig kellett úgy dolgoznia, hogy nem kapott érte egy fillért sem. Nem tudott hazamenni, mert nem volt hozzá elég pénze, és munkát keresett. Akkor aztán felfogadtam.” (75 éves, thai özvegyasszony.)*

A munkaadókat nem nagyon zavarja, ha úgy adódik, hogy a munkabért nem közvetlenül az alkalmazottuknak fizetik ki, hanem valaki „harmadik félnek”, például rokonnak vagy ügynökségnek. Egy cseléd-közvetítéssel foglalkozó indiai NGO közvetlenül a saját folyószámlájára fizettette be az általa kiközvetített dolgozók munkadíjait, és nem engedte meg, hogy azok maguknak saját, önálló folyószámlát nyithassanak. Akadt munkaadó, aki nem óhajtott belenyugodni ebbe, és felszólította a hivatalt, hogy adja meg a hozzá kiközvetített cseléd lakcímét, hogy ő maga közvetlenül utalhassa át a pénzt a családnak. Az ügynökség ezt kerek perec megtagadta. Vegyük észre, hogy mind a közvetítőiroda által gyakorolt ellenőrzés, mind pedig a „felelősséget érző” munkaadó reakciója (mármint hogy módot akar találni arra, hogy a családnak küldhesse a pénzt, és ne közvetlenül a nő kezébe kelljen nyomnia) azzal a kockázattal jár, hogy kényszerítő kapcsolatba ágyazhatja bele a kiszolgáltatott, sebezhető helyzetben lévő asszonyokat, lányokat. Az a tény, hogy az efféle eljárásban a munkaadók ritkán látnak kifogásolni valót, illetve ritkán próbálnak módosítani ezen, ugyancsak arra látszik utalni, hogy természetesnek tartják, hogy ezeknek a nőknek az esetében a munkavégző tevékenységüket megszabó társadalmi viszonyok külső kényszerként működnek, nekik maguknak nincs, nem lehet befolyása rájuk. A munkaadóknak az az érzése, hogy a dolgozók jogainak erőszakos semmibe

vétele „nem rájuk tartozik, nem szólhatnak bele”, azok esetében is egyértelműen kitűnt, akik úgy nyilatkoznak, hogy egy munkavállalót persze meg kell illessenek bizonyos jogok, a saját cselédjüktől azonban arra való hivatkozással tagadják meg ezeket a jogokat, hogy az az informális gazdaságban dolgozik. Amikor meg a háztartási alkalmazottakkal szemben elkövetett abúzusokról faggatóztunk, az egyik svéd interjúalany a következőket mondta: „Sok minden történik erre mifelénk, egy csomó olyasmi is, ami nem tetszik az embernek, de hát ezzel muszáj együtt élni.”

A háztartási alkalmazottaknak munkát adók – akárcsak általában mindenki, aki valamilyen személyes szolgáltatást fogyaszt – azt szeretnék, hogy az alkalmazottaik kifejezetten szeressenek nekik dolgozni. Úgy mond „kedvencnek” (akiről a gazda a leginkább elismerő hangnemben áradozik) mindig azok bizonyulnak, akik élvezetüket lelik a munkában, nemkülönben a munkafolyamat révén teremtődő társadalmi kapcsolatokban. Ez persze amellett szól, hogy a munkáltató ne akarjon olyan munkaerőt alkalmazni, aki szemmel láthatólag nyomorultul érzi magát. Mégis, a „segítségnyújtásra” hivatkozás (melyről korábban már kimutattuk, hogy fontos szerepet játszik a családdal egy fedél alatt élő munkaerővel való személyes kapcsolatok kialakításában) arra is szolgálhat, hogy emberbaráti tevékenységnek állítsa be az emberkereskedők által leszállított, szabadságukban erősen korlátozott munkavállalók kizsákmányolását. Így aztán a korábban már idézett thai özvegyasszony nyugodtan állíthatja, hogy azért fogadott föl valakit, mert *megsajnálta*. A megkérdezett gyakran nyilatkozta azt, hogy ő voltaképpen csak azért alkalmazott embereket, hogy segítsen rajtuk (s ez különösen migránsok esetében bizonyult gyakorinak). A „segítségnyújtásra” hivatkozás különösen arra alkalmas, hogy az olyan munkavállalókkal szemben fönnálló (elsősorban a munkavégzés ellenőrzésében és a szerződésből való kilépés megakadályozásában érvényesülő) erőfölénnyel élést „humanizálja”, mely munkavállalókat a szegénység, a bevándorolt-státus, valamint az elszigeteltség, a kapcsolatok hiánya különösen sebezhetővé tesz, illetve akik emberkereskedők áldozataként vagy valamilyen másfajta kényszer hatására kerültek oda.

Egyes véleménynyilvánítók úgy érvelnek, hogy a cseléd-kiközvetítés formalizált fizetett rendszere, melyet intézmények bonyolítanak, fejlődést jelent a „személyes szolgálatoknak” ahhoz a kvázi-feudális modelljéhez képest, melyet oly sok feminista teljes joggal illet heves kritikával (Meagher, 2002: 62). Egyetértünk, persze, azzal, hogy a háztartási alkalmazotti munkának „normális” munkaként való elismerése, egyszersmind ilyenként való szabályozása, a szakszervezeti szerveződés, illetve a bérek és munkafeltételek javítását célzó kollektív tevékenység lehetőségeinek növelése központi jelentőségű lehet a magánháztartásokban alkalmazottak kizsákmányolása és a velük való visszaélés megelőzése szempontjából. Kutatásunk azonban arra is rávilágít, hogy a cseléd-alkalmazás formalizált rendszerei elvileg békésen összeegyeztethetők a szabadságukban korlátozott munkakeresők kizsákmányolásával. Így például a vizsgálatunkba került svéddek között sok olyant találtunk, akinek fogalma sem volt arról, hová is való az általa fölfogadott cseléd, s nem is nagyon volt az illetővel kapcsolata, mivel valamilyen ügynökségen keresztül szerződtette. Svéd interjúalanyaink közül többen is úgy beszéltek a ház-

## TANULMÁNYOK

tartási cseléd fölfogadásáról, mint a munkaerő megvásárlásának természetes a esetéről, egyfajta sima üzleti kapcsolatról, amely mögött azonban mégis fölfedezhetők a rasszista felhangok.

*„A velük való kapcsolatom szigorúan tárgyszerű. Számukra én nem egy saját arccal rendelkező magánszemély vagyok. (...) Azokat, akik mostanáig álltak az alkalmazásunkban csak úgy hívtuk: »ezek«. Szerintem ők sem tudták a mi nevünket. A gyerekeink nagyon rosszul viselik, hogy itt laknak, nem lelkesednek azért, hogy a lakásban külföldi vándormunkások legyenek. (...) Ezért aztán mindenféle gúnyneveket ragasztanak rájuk.” (53 éves, házaspár, svéd üzleti tanácsadó.)*

Ez persze nem azt jelenti, hogy ezek a háztartási alkalmazottak emberkereskedők szállítmánya lettek volna, azaz: szabad mozgásukban erősen korlátozott személyek, de annyit mindenesetre megmutat, hogy a munkaadót – aki ebben az esetben valamilyen ügynökségen keresztül szerezte be őket – egyáltalán nem érdekli a munkavállaló helyzete. Jóllehet interjúalanyunk szerint „ Számukra én nem egy saját arccal rendelkező magánszemély vagyok”, ezt követő megjegyzései erősen azt sugallják, hogy „azok” sem saját arccal rendelkező személyek az ő számára. Ha pedig így van, akkor legalábbis valószínűsíthető, hogy ha „azok”, mit tesz isten, emberkereskedők áldozatai, szabadságukban erősen korlátozottak, akkor a nekünk nyilatkozó munkáltató ezt éppoly természetesnek fogadja el, mint ahogy a gyümölcsöt, dohányterméket, kávé s efféléket vásárlók fogadják el természetesként, hogy az általuk vásárolt termékek előállítását kényszermunkára kényszerítették végzik el. A piaci terméké vált jószágok vásárlóit időnként előveheti az a rossz érzés, hogy az emberek kizsákmányolása bizony csúnya dolog, ezt azonban többnyire azzal intézik el, hogy nincs módjuk változtatni a tényeken, s ezért a probléma nem is válhat személyes problémájukká. Ebből az látszik következni, hogy a háztartási munka árupiacivá tétele és szerződéses viszonyná alakítása csak akkor fogja a migráns munkavállalók érdekeit igazán szolgálni, ha majd a bevándorlás-politikák szabályozó rendszerei is a bevándorlók védelmét, és nem a megbüntetésüket tűzik ki céljukul; ha hatékony szabályozó és monitorozó mechanizmusokat dolgoznak ki és léptetnek életbe; s ha a munkavállalóknak lehetőséget teremtenek arra, hogy megszervezhessék magukat. Mindaddig, amíg erre nem kerül sor, mindazok az aszimmetrikus erőviszonyok fönn fognak maradni, amelyek a munkáltatók és más, külső személyek számára lehetővé teszik, hogy maguk döntsék el, szabadon, hogyan viszonyuljanak a bevándorló munkástömegekhez. Így aztán alább idézett olasz interjúalanyunk szabadon dönthet afelől, hogy rabszolgaként tartja-e és éhezeti az általa fölvetett, vagy sem.

*„A helybeliek sokkal pontosabban ismerik az őket megillető szakszervezeti jogokat. Többet is követelnek. (...) A külföldről jött munkások nem követelőknek. Az, aki korábban dolgozott nálam, nem evett egyebet, csak rizst. Ez persze nem azt jelenti, hogy a rabszolgád! Az egész a személyektől függ: a munkáltatótól, meg attól a munkavállalótól, aki belemegy az alkuba.” (56 éves, házaspár, olasz nő, nyugdíjas egyetemi adminisztrátor.)*

## 5. Következtetések és javaslatok

Akár a pénzen vett szexről legyen szó, akár a cselédek munkájának megvételéről, a keresletet – mint minden egyéb árupiacon is – társadalmilag, kulturálisan és történetileg meghatározott tényezők alakítják ki. Az egész folyamat szorosan kötődik a kínálat és a hozzáférhetőség összefüggéseire. Igazából majdhogyan azt mondanánk, hogy inkább a kínálat kelti életre a keresletet, mintsem fordítva. Egyetlen társadalomban sincs „adott” szintje annak (hát még abszolút mértéke), hogy mekkora kereslet mutatkozik erotikus táncosnőkben; azt megelőzően, például, hogy a közelmúltban ilyen nőket foglalkoztató mulatók kezdtek el működni, senki nem hiányolta kétségbeesetten a föllépésüket. Hasonlóképpen elmondhatjuk (s erre a Thaiföldre és Hongkongba szakadt fehérek interjú adatai is illusztrációul szolgálnak): önmagában az a tény, hogy rendelkezésre állnak olyan emberek, akik hajlandók a háztartási munkák „bentlakásos” ellátására, hogy ilyenek alkalmazása az adott országban bevett szokás, továbbá hogy ezek a fehérek anyagilag megengedhetik maguknak, hogy cselédeket tartsanak, olyan emberek körében is keresletet támaszthat erre, akiknek korábban soha eszükbe nem jutott, hogy nekik „szükségük” lenne ilyesfajta munka nagy mértékű napi fogyasztására.

Mindazonáltal a kínálat, ha szükséges feltétele lehet is a keresletnek, esetenként nem biztos, hogy elégséges feltétele is. A kereslet társadalmi elfogadottságának megkonstruálására is szükség van, abban az értelemben legalábbis, hogy az emberek elkezdjék úgy érezni, hogy kívánnak egy adott terméket, szolgáltatást, szükségét érzik, hogy hozzájuthassanak. Az emberek nem úgy születnek, hogy Coca Colát akarjanak inni, vagy lottózni akarjanak. Hasonlóképpen nem születésüktől fogva érzik szükségét annak, hogy pénzen vásároljanak szexuális szolgáltatásokat, vagy annak, hogy másoktól pénzért cserébe várják el, hogy tisztán tartsák a lakásukat, főzzenek rájuk, gondjukat viseljék. Szükség van arra, hogy valahogy rávezessék őket: van abban valami jó, ha az ember egy idegentől pénzért szexet vásárol; célszerű és kellemes, ha valaki más teremt körülötte rendet, tisztaságot, nem neki magának kell ezzel foglalkoznia. Ami a pénzen vett szexet illeti, azt is meg kell tanulniuk, hogy ilyenkor úgy érezzék: ők most „jól érzik magukat”; továbbá, hogy úgy lássák, a tevékenységük a társadalmi identitásukról és státusukról ad jelzést: vagyis arról, hogy ők már „felnőttek”, hogy „igazi férfiak”, „nem-buzik” – vagy bármi egyébről. Ami a háztartási szolgáltatásokat illeti, meg kell tanulniuk úgy gondolkodni, hogy egész sor háztartásvezetési tevékenység folyamatos és rendszeres elvégzése: a) létfontosságú (ha a padlók nincsenek naponta fölporosítva és fölmosva, a családban mindenki asztmás lesz; ha a ruhák nincsenek rendesen kivasalva, a család társadalmi státusának annyi...), és ezzel egy időben b) terhes, lealacsonyító, megalázó tevékenység. Mint ahogy el kell sajátítani az arról való tudást is, hogy cselédet tartani azt jelenti, hogy „a középosztályba tartozunk, ha ugyan nem följebb”, hogy „elfoglalt, fontos ember” vagyunk, vagy „jó módban élő nő”, vagy „jó anya és feleség”, vagy bármi egyebet.

Ahogy a fogyasztói igények mintázatai mesterséges, társadalmilag és politikailag teremtett képződmények (konstrukciók), az emberek fogyaszt-

## TANULMÁNYOK

tási szokásai ugyancsak – bármilyen piacról legyen is szó – társadalmilag meghatározottak. Aki cselédet fogad, vagy aki szexuális szolgáltatást vásárol, nem valamiféle légüres térben dönt arról, hogy kit alkalmaz, s milyen viszonyt alakít ki vele, hanem annak a tudásnak a birtokában cselekszi mindezt, hogy milyen is az a konkrét társadalmi, jogi, intézményi közeg, amelyben élünk és mozgunk. Azt is fontos felismernünk, hogy jöllehet mind a kuncsaftok, mind a cselédet tartók körében természetesen előfordulhatnak eszement pszichopaták is, mindkét csoport – a szexet vásárlóké is, a cselédet alkalmazóké is – túlnyomó többségét közönséges, hétköznapi emberek alkotják. Társadalomban élő emberként mindannyian szükségét érzik, hogy azt gondolhassák magukról: viselkedésük normális, természetes, szükségszerű („másképp nem is lehetne”) – így tehát igazolható. Az érvényben lévő társadalmi normák ezek szerint igen fontos szerepet játszanak abban, hogy az emberek fogyasztói magatartását megszabják – akár a legális (vagy illegális) szexpiacra, akár a háztartási cselédek alkalmazásának vonatkozásában. Hogy *mit* gondolnak ezekről a társadalmi normákról – és *hogyan* gondolkodnak felőlük –, az javarészt azon múlik, hogy a hozzájuk hasonló (vagy akiket ilyennek tartanak) hogyan viselkednek, és mit úszhatnak meg büntetlenül. Interjúink alapján például elmondhatjuk, hogy azok az indiai férfiak, akik a hagyományos helyi bordély-negyedben fogyasztanak szexet, és azok a dán férfiak, akik masszázsszalonokba járnak, markánsan különböztek egymástól (s e különbségek koherens rendszerré állnak össze) abban a tekintetben, hogy szexuális szolgáltatások vásárlóiként mit tartottak elfogadható viselkedési gyakorlatnak.<sup>3</sup> Igen kevésbé valószínű, hogy ezek a különbségek az egyes megkérdezettek személyiségjegyeinek különbözőségére lennének visszavezethetők. Sokkal inkább abból lehet megértenünk őket, hogy a két csoport számára gyökeresen más társadalmilag szentesített normák mutatkoznak irányadónak abban a kérdésben, hogy mi minősül helyesnek és elfogadottnak a piaci szex fogyasztásakor. Ezeket a normákat rendkívül keményen befolyásolja, hogy az állam milyen választlépéseket fogantatosít – vagy éppenséggel mulaszt el fogantatosítani – az olyan magatartások szankcionálására, mint, mondjuk, a prostituáltakkal szemben (akár a kuncsaftok, akár a stricijeik részéről) tanúsított erőszakoskodás; vagy a fiatalok, az emberkereskedelem áldozatai, a szabadságukban korlátozottak prostitúcióra kényszerítése és kizsákmányolása.

Végtelenül elszomorító tapasztalati tény, hogy – bármely „piacról” legyen is szó – mily végtelenül képlékenynek mutatkozik az emberek erkölcsé, s mily gyorsan képesek – ha azt tapasztalják, hogy bizonyos dolgok ellen senki nem emel szót, hanem belenyugvással fogadják ezek megtörténtét – természetesen tartani olyasfajta viselkedési formákat, melyeket korábban kizsákmányolásként ítélték volna meg és el. Nagyon egyértelműen derült ki ez azokból az interjúkból, melyeket olyan emberekkel folytattunk, akik Európában vagy az Egyesült Államokban álmodni sem mertek volna arról, hogy valakitől – éhbérért! –

<sup>3</sup>Dániai interjúalanyaink mind fehér, dán férfiak voltak, többségükben rutinos szexvásárlók, akik leginkább masszázsszalonokban vásárolták meg a szolgáltatásokat. Dániában a szexuális szolgáltatások megvásárlása döntően a masszázsszalonokban történik.

heti hét napon keresztül napi 14 órányi cselédmunkát követeljenek meg, de akik, mióta Thaiföldre települtek át, boldognak élnek ezzel a lehetőséggel, azzal érvelve, hogy Bangkokban minden helybéli, aki cselédet tart, így bánik velük, a hatóságok pedig a fülük botját sem mozgatják erre. A fejlődő országokba látogató nyugati szexturisták körében folytatott kutatások is azt mutatják, hogy az árviszonyok és az adott összegért megkövetelhető szolgáltatások tekintetében pillanatok alatt igazodnak az általuk felkeresett országban kialakult gyakorlathoz (Bishop és Robinson, 1998; O'Connell-Davidson, 1998, 2001b).

Ami az emberkereskedelmet illeti, arra is fontos felfigyelnünk, hogy a rasszizmus, az idegengyűlölet és az etnikai kisebbségekkel szemben tanúsított előítéletesség igencsak megkönnyíti a szexmunkások klienseinek és a háztartási cselédet alkalmazóknak a dolgát (mint ahogy a szexiparban – mellesleg: bárhol máshol is – tevékenykedő munkáltatókét), hogy könnyűszerrel meggyőzzék magukat arról, miszerint a magatartásukban voltaképp nincs is semmi kifogásolható. A tőlünk rasszban-etnikumban különböző dolgozóban nem a velünk egyenlő emberi lényt látjuk meg, így tehát oly mértékig (akár a súlyos visszaélésig is) bele tudunk nyugodni kihasználásukba, amit elképzelhetetlennek tartanánk a velünk azonos rasszhoz-etnikumhoz tartozó emberek esetében. A migráns valami nyomorúságos, „alulfejlett”, a „civilizáltságot nem ismerő” országból jött, mit tudhat egy ilyen ember arról, hogy az itteni munkavállalókat netán jogok, szabadságjogok, illetve megbecsülés illetik meg, hát hogyan is járhatnának ki ezek neki is?! Már abban is, hogy fizetést adunk nekik az általuk elvégzett munkáért, szíveskedjenek részünkről tanúsított nagylelkűséget látni. A társadalmilag alulértékelt csoportokból származó lányokat, asszonyokat, akik társadalmi, politikai és gazdasági értelemben egyaránt „peremre vetettek” tekinthetők, mind a munkaerőt keresők, mind a kuncaftok lenéznek, és olybá veszik őket, hogy a cselédmunkában vagy a szexmunkában „természetesen” ők valók leginkább a legális pozíciókba, ők azok, akik leginkább ezek betöltésére teremtettek.

### *5.1. Stratégiai következmények*

Az egyik ok, ami miatt a „policy-makers” annyira foglalkoztatja az emberkereskedelem csatornáiban mozgatott személyek munkája-szolgáltatásai iránti kereslet kérdése, valószínűleg az lehet, hogy úgy gondolják: olyan új lehetőségek kínálkoznak itt, amelyek segíthetnek megbirkózni „az emberkereskedelem *mint olyan*” általában vett problémájával. Ha az „emberkereskedelem” alapvetően azokat a prostitúcióba kényszerített nőket és lányokat jelenti csak, akik megtapasztalják és elszenvedik ennek szörnyűségeit, a szexuális szolgáltatások iránti fogyasztói igénynek, illetve a szexmunkásokat piacra dobók olcsó munkaerő iránti igényének kiküszöbölése, a kereslet fölszámolására tett lépések, intézkedések – egyfajta felületes látásmód szerint – alkalmasnak látszhatnak a probléma „lerendezésére”. Ha azonban tekintettel akarunk lenni valahány olyan ágazatra, ahol a belföldi, illetve nemzetközi vándormozgásban érintettek nagy tömegeivel szemben követnek el súlyos vissza-

## TANULMÁNYOK

éléseket, ahol – hogy bizonyos termékeket olcsón lehessen előállítani, bizonyos szolgáltatásokat olcsón lehessen nyújtani – tömegeket zsákmányolnak ki embertelenül, akkor nagyon hamar kiderül, hogy nem sokra jutunk, ha szigorúan csak a fogyasztói kereslet kérdésére koncentrálunk, s afelől közelítjük meg a kérdést.

Még ha szűken csak a szexipari ágazatra koncentrálunk is, nem tűnik túl meggyőzőnek az az elképzelés, hogy a fogyasztók részéről jelentkező igények komoly szankcionálására építő stratégia a megkívánt eredményekkel járna. Az egyes kormányzatok túlságosan is könnyűszerrel vehetők rá arra, hogy olyan intézkedéseket vezessenek be, amelyek arra szolgálnak csak, hogy az utcai prostitúciót és-vagy a prostitúció más, szabad szemmel látható formáit szorítsák vissza. Az ilyenfajta intézkedéseket gyakorta azon az alapon üdvözlik, hogy az emberkereskedelem fölszámolását eredményezik. (Az érv – könnyű belátni – a következő: ha nem mutatkoznék igény utcai prostitúcióra, senkinek nem állana üzletileg érdekében, hogy nőkkal és gyerekekkel kereskedjék, mivel nem lenne igény rájuk.) Tekintsünk el most, egy pillanatra, mindazoktól a kifogásoktól és ellenvetésektől, melyekkel az efféle javaslatokat azon csoportok támadják, melyek fontosnak tartják az utcai prostitúcióban dolgozó nők biztonságát, emberi jogait és civil szabadságjogait! Nem lehet kétség afelől, hogy az utcai prostitúció visszaszorításának semmilyen hatása nem lehet a piac más – legális vagy illegális – szegmenseiben mutatkozó kereslet alakulására (még az sem elképzelhetetlen, hogy képes növelni azt), ha az e csatornákon mozgatott munkaerőt e szegmensek föl tudják szívni (pornográfia, escort-ügynökségek szervezte prostitúció, erotikus tánc-szalonok, internetes webcam szex, és még sok minden). Persze nyílhatnék lehetőség arra, hogy a „torold meg a vásárlón”-szemlélet diktálta logikát a szexkereskedelem minden formájára kiterjesszék. Lehetne teljes tilalommal sújtani a színészeket, modelleket foglalkoztató szexuális szórakoztatóipar és pornográfia minden elképzelhető megnyilvánulási formáját. Lehetne rájtaütésszerűen lecsapni a magánháztartásokra, illetve ellenőrzés alá vonni a privat bankszámlákat, azt ellenőrzendő, hogy emberek nem próbálnak-e az interneten keresztül szexmunkásokkal kapcsolatot teremteni. Le lehetne hallgatni a telefonokat, azt ellenőrzendő, hogy tulajdonosuk fordul-e call-girl- és escort-szolgálatokhoz. Az emberek túlnyomó többsége azonban, belegondolva, hogy egy efféle projekt mi mindennel fenyegetné a civil szabadságjogokat, meg abba is, hogy mibe kerülne ez az egész, nyilván visszarettenne ettől. Figyelembe véve a jogi tiltás eszközeinek alkalmazása által életre keltett politikai és morális problémák természetét, továbbá azt a tényt, hogy a fogyasztói magatartás individuális mintázatai gyakran nagyon fiatal életkorban alakulnak ki, mi inkább amellet tennének le a voksunkat, hogy aki azt szeretné, hogy a szexipar klientúrája visszaszoruljon (magunkat is ezek közé soroljuk), az kezdjen el kreatívabb, kevésbé megtorló jellegű és hosszabb távban gondolkodó stratégiák felé orientálódni.

Kutatásunkból arra a következtetésre jutottunk, hogy három tényezőnek van kulcsszerepe annak magyarázatában, hogy a cselédpiacon, illetve a szexiparban foglalkoztatott migránsok közül sokan kizsákmányoltá válnak. Nevezetesen 1. annak a ténynek, hogy az ágazat, amelyben munkát keresnek erősen szabályozatlan; 2. annak a ténynek, hogy

a kizsákmányolható munkaerő-állományt tekintve óriási a túlkínálat; 3. annak a ténynek, hogy a munkáltatók és a fogyasztást vásárlók viselkedésére hatással lévő társadalmi normák rendkívül képlékenynek tudnak bizonyulni. *Minden*, szabályozás alá nem vont munkaerőpiac térnyeréséhez vezető bővülés azzal jár, hogy magával hozza (illetve megkönnyíti) a sérülékeny helyzetű munkaerő-állomány kizsákmányolását. A pénzen vásárolt szex és háztartási munka speciális munkaerő-piaci szegmens abban az értelemben, hogy mind politikai okokból, mind társadalmi megfontolásokból egyaránt feszengve tekintenek azokra, akik ezen a piacon akár fogyasztóként, munkáltatóként, akár munkavállalóként lépnek föl. A szexmunkában is, a cselédmunkában is alapvetően a hatékony szabályozás hiánya az egyik legfontosabb elem, amely lehetővé teszi egy olyan környezet megteremtését, ahol lehetővé – és hasznot hozóvá – válik a szabadságában korlátozott munkaerő használata. Így válik lehetővé annak az álláspontnak a kikövetelése, hogy akár a szex, akár a háztartási munka piacát úgy kezeljék és szabályozzák, ahogyan az a gazdaság más ágazataiban szokásos (Lim, 1998).

Azt is el kell ismernünk, persze, hogy mindkét ágazatnak vannak olyan jellemzői, melyek rendkívül megnehezítik (egyszersmind rendkívül megdrágítják), hogy hatékony szabályozásukra sort lehessen keríteni. A szexmunka esetében ilyennek számít az, hogy döntően kisüzemi munkáról van szó, mely már rendkívül alacsony beruházási költségek mellett is beindítható; rendkívül magas a fluktuáció – a munkaerő vonatkozásában éppúgy, mint a működtetett intézményekében –; a tevékenység nehezen lokalizálható. A háztartási alkalmazottak foglalkoztatása esetében az jelent problémát, hogy a tevékenység magától értődően a háztartások alkotta privátszektorban zajlik, s ez rendkívül kényes, speciális problémákat vet föl. A családi otthon olyan „társadalmi konstrukció” amelyre nem érvényesek a piacon érvényes mozgások (éppen ebből adódnak azok a korábbiakban már említett nehézségek, melyek akkor merülnek föl, amikor erre a terepre is a piacon érvényes szabályokat próbálják alkalmazni), továbbá – s ez az ami igazán fontos – az állammal szemben is menedéket nyújt. Bizony, nem lesz könnyű olyan megoldásokat találni, melyek szabályozni lesznek képesek, hogy mi fordulhat elő és mi nem a háztartási cselédmunkában, egyszersmind az államnak a privátszférába történő erőszakos beavatkozásától berzenkedő attitűdök számára is elfogadhatónak bizonyulnak. Tegyük hozzá: a cselédmunka, illetve a szexmunka valamilyen értelemben véghez vitt szabályozása – önmagában – semmivel nem járul hozzá a rasszizmussal, az idegengyűlölettel, az etnikai előítéletekkel és a bevándorló vendégmunkásokkal szembeni ellenszenv elleni küzdelem sikereinek előmozdításához. A munkajogi előírások erőteljesebb érvényesítésére vonatkozó elszántság bőven összefér azzal a törekvéssel, hogy a „világ végéről” idekerült nőket kizsákmányolják a szóban forgó szektorokból, ágazatokból. Ha az egyes kormányzatok nem tesznek semmit a vendégmunkásokkal szemben megnyilvánuló, társadalmi magatartásformákban kikristályosodó lenézés, alulértékelés ellen, illetve a feljük irányuló társadalmi, politikai és gazdasági kirekesztéssel szemben, akkor a szabályozó rendszerek életbe léptetésének – könnyen megeshet – semmi más következménye nem lesz majd, mint hogy nyomukban megerősödnek a szexiparban és a cselédként dolgo-

zókkal szemben megnyilvánuló, régtől fogva létező rasszi, etnikai, és származáshoz kötődő előítéletek.

Azok a tényezők, melyek megkönnyítik a vendégmunkások kizsákmányolását, olyan kérdésekhez kötődnek, mint hogy: milyen felfogások vannak érvényben a bevándorlót, illetve az állampolgárt illető jogokról, illetve mennyire léteznek vagy mennyire hiányoznak az olyan intézményi megoldások, melyek a bevándorolt számára kapcsolati hálót teremtenek, illetve valamiféle gazdasági státust biztosítanak. Szükségtelen külön kihangsúlyozni, hogy a bevándorlást és az állampolgárságot illető kérdések-problémák nem egyszerűen csak az országhatárokat átlépő vándormozgalomban résztvevőket érintik. Egy sor olyan ország van – a jelen kutatás szempontjából csak India és Thaiföld említendő –, ahol a nemzeti kisebbségeket egy sor konkrét vonatkozásban még akkor sem illetik meg teljes mértékben az állampolgári jogok, ha az államhatáron belül születtek. Az országon belüli és az országok közötti vándormozgalom egyformán hozhat olyan helyzetbe embercsoportokat, hogy ki legyenek szolgáltatva a munkáltatóknak – akár kik legyenek: „civil” magánszemélyek, stricik, gengszterek, vállalkozók vagy menedzserek. A „szabályos” csatornákat igénybe vevő migránsnak is szüksége lehet esetenként arra, hogy a munkáltatója „ellenjegyezze”, hogy ő vándormunkás-státussal tartózkodik az adott országban. Ha viszont nincsenek meg a megfelelő „papírjai”, akkor egyértelműen a munkáltató „kifejezett jóindulatára” van szüksége, hogy ne derüljön ki, nem rendelkezik megfelelő tartózkodási jogcímmel. Vannak ágazatok, ahol ez kifejezett problémát jelenthet a munkavállaló számára, például olyan esetekben, amikor a munkáltatónak módjában áll igen erős személyes felügyeletet gyakorolni a munkavállaló tevékenysége fölött, akár azért, mert a munkatevékenység igen kevésbé szabályozott (esetleg: illegális), akár azért, mert az egyes munkavállalók mindenkitől tökéletes elszigeteltségben élik életüket, s ki lehetnek szolgáltatva a munkáltatójuknak élelmük, lakhatásuk s mindenféle más egyéb vonatkozásában. A cselédmunka is, a szexmunka is ebbe a fajta kategóriába sorolható. Az itt tevékenykedők függőségi helyzetét csak fokozza, hogy semmiféle támogatásra nem számíthatnak; se a bel-földi, se a nemzetközi migránsok nem számíthatnak rokonai vagy ismeretségi kapcsolatokra, ha helyzetük netán válságossá fordulna.

A háztartási munka és a szexuális szolgáltatások piacán dolgozók előtt egy sor strukturális és intézményi adottság is korlátozza annak lehetőségét, hogy viszonylag formalizáltabb intézményekhez forduljanak. Ezekről a terepektől a szakszervezetek jellemzően távol tartják magukat, a szerveződés más formái (egyesületek, céhek, szövetségek) pedig többnyire nem fogadják be a vendégmunkásokat – s ha mégis, a munkáltatók szinte lehetetlenné teszik, hogy élniük lehessen ezzel a lehetőséggel (kutatásunkban a cselédek foglalkoztatók 75 százaléka úgy gondolta, hogy a cselédeknek nincs joguk ahhoz, hogy belépjenek valamilyen szakszervezetbe). Ráadásul, a háztartási munka is, a szexmunka is meglehetősen tagolt, rétegzett ágazat, ahol az „elitbe tartozók” viszonylag jól keresnek és munkakörülményeik igen kedvezőnek mondhatók, azonban a vendégmunkások (és főleg az illegálisan tartózkodó, megfelelő papírokkal nem rendelkező vendégmunkások) általában nem ebbe az elitbe tartoznak, hanem a skála legaljára; alacsony keresetük, gazdasági erőfor-

rásaik szűkössége csak erősítik függőségüket. A migránsok tehát – akár szexmunkásként, akár cselédként foglalkoztatják őket –, többnyire többszörös függőségek kiszolgáltatottságában élnek. Háztartási alkalmazottakat tartó interjúalanyaink teljesen világossá tették, hogy ez a függőségi helyzet úgy fordítható le a valóság nyelvére, hogy a migránsoknak többet kellett dolgozniuk, mint másoknak, kevésbé gondolhattak arra, hogy nem dolgoznak tovább az adott helyen; másként fogalmazva meg ugyanezt: könnyebben voltak kizsákmányolhatók. Nagyjából ugyanilyen arányban találtunk a prostituáltak meginterjúvolt kliensei között is olyanokat, akiknek szavaiból egyértelműen kiderült: a migráns szexmunkások azért sebezhetőbbek, mert rajtuk sokkal keményebben behajtják mindazt, ami a „meg akarom kapni, ami a pénzemért jár” felfogásból következik.

Ha olyan stratégiákat akarunk működésbe hozni, amelyek korlátozzák a migráns szexmunkások és háztartási alkalmazottak kizsákmányolhatóságát, s a helyzetükkel való visszaélés lehetőségeit, nem elég tehát a fogyasztói piac működését szabályozni, korlátozni. Sebezhetőségüknek azokkal az oldalaival is foglalkozni kell, amelyekről fentebb beszéltünk volt. Az egyes államoknak lehetőségük nyílna arra, hogy jelentős mértékben megváltoztassák a piacok működését – s így a szabadságuktól megfosztott munkavállalók kizsákmányolásának lehetőségeit. A leginkább érdemi lépés – triviálisan – annak biztosítása lenne, hogy a munkavállaló a tartózkodási jogért cserébe ne legyen végletesen kiszolgáltatva a munkáltatójának. Ha szélesebb körben nyitnák meg a nők számára a legális migráció lehetőségeit, az önmagában csökkentené az arra irányuló nyomást, hogy a cselédkedés és a prostitúció szektorának irányába kanalizálja őket; jelenleg ugyanis a legtöbb nő számára egyedül csak ez a két esély nyílik, hogy eltarthassák magukat. A nem-állami szereplőknek is nyílna terük olyan tevékenységekre, amelyek ezekben a szektorokban segíthetnének a nőknek valamilyen kapcsolati védőháló kialakításában, illetve érdekvédelmi szerveződésükben.

Ezzel együtt el kell ismernünk, hogy még ha születnék is egy jól szabályozott és formalizált ágazat, ettől önmagában az illegális vagy informális piac szegmensei nem szűnnének meg automatikusan vagy szükségszerűen. Még olyan országokban is, mint Franciaország, ahol pedig nem teljesen szabályozatlan a háztartási munkavállalási piac, s az azon belül mozgóknak joguk van a szervezkedésre, a migránsok – legkivált a hivatalos engedélyekkel nem rendelkezők – kénytelenek maguknak az informális gazdaságban munkát találni, többnyire a szélsőséges kizsákmányolás feltételei között. Általánosabb értelemben úgy fogalmazhatnánk, hogy a szexpiac, illetve a magánháztartások jelentette kereslet csak „szükségmegoldást” nyújt, amely kívül esik a „civil társadalom” elfogadott keretein – emezzen „a piac, a jogrend és a közösség javát előmozdító önkéntes szerveződések alkotta társadalmi, kulturális és erkölcsi rendszert” szokás érteni (Brace, 2002: 334). Ez megmagyarázza, hogy ezek a szektorok miért válnak stigmatizálttá. Mindez egyben arra is magyarázatul szolgál, hogy a civil társadalom peremére vetettek (pl. anyagi szegénységben élő asszonyok, szökött fiatalok, megfelelő dokumentumok híján lévő vendégmunkások) miért itt keresnek lehetőséget a túlélésre. Az ide kényszerülő emberek között valószínűleg senki nincs, aki kifejezetten ambicionálná, hogy prostituált vagy cseléd váljék belőle. Arról van csak

szó, hogy nem nyílik más lehetőségük a kibekelésre. Még ha a szexuális szolgáltatások piacának bizonyos elemeit szakmailag „kooptálnánk” is, és-vagy elfogadott munkatevékenységként betagozódhatna a „morális ökonómiába”, a legálissá vált, „védett” szexmunkában ezek a csoportok sosem jutnának munkához. Ráadásul még az is megkockáztatható, hogy akik túlélési stratégiaként adják prostitúcióra a fejüket, azoknak valószínűleg eszük ágában sem lenne, hogy „szexmunkásként” betagozódni akarjanak a civil társadalomba. Hasonló megfontolások valószínűleg a háztartási munkával kapcsolatban is végiggondolhatók.

Magyarán: mindaddig, amíg lesznek olyan emberek, akik arra kényszerülnek hogy fejest ugorjanak bármilyen szükségmegoldásba, addig mindig akadnak majd olyanok, akik kizsákmányolhatók, akiknek a helyzetével vissza lehet élni – teljesen mindegy, hogy ezt egy strici teszi, vagy valaki más. A szexpiac és a háztartási munka piaca komplex és differenciált. Nincs okunk úgy vélni, hogy ha az ember kidolgoz mindenféle standardokat, s azoknak érvényt is szerez, ezzel *mindazok* problémáira választ kínálhat, akik ezeken a piacokon keresik a kenyerüket. Amikor az elemzés során egybegyűjtjük mind a regionális, mind a nemzetközi adatokat, mind a politikai, mind a társadalmi különbségeket, a mérlegelés során nagyon hamar világossá válik, hogy merőben irreális azt gondolnunk, mód lehet *egyetlen* (aztán majd foggal-körömmel védendő) stratégiát kidolgozni, mely majd mindenkinek, aki a testéből próbál megélni, vagy cselédnek áll, egyszer s mindenkorra minden problémáját megoldja. Éppen ezért arra ösztökélnénk a stratégiai elgondolások kidolgozóit, hogy a jelenleginél sokkal több figyelmet fordítsanak arra, milyen szándékolatlan és negatív következményei lehetnek a prostitúció jogi szabályozásának (bármilyen lépésekben gondolkozzék is), a háztartási munka és a személyes gondozói-ellátói munkák szabályozásának (vagy az ettől való tartózkodás mellett döntésnek), és annak, hogy a bevándorlást, illetve az állampolgárság elnyerését szabályozó törvénykezés hogyan érint különféle társadalmi csoportokat. Példaként felhozható, hogy az olyan készpénzkifizetés-alapú gondozási sémák, mint az olasz rendszer (azok a családok, ahol az idős, illetve fogyatékkal élő családtagokat ellátják, gondozzák, készpénz-támogatást kapnak) azzal a szándékolatlan (s előre persze nem látott) következménnyel jártak, hogy egyszer csak jelentősen megugrott azoknak a tartózkodási engedély nélküli migránsoknak a foglalkoztatása, akiket a magánháztartások rettenetesen alacsony éhbérért alkalmaztak ennek a munkának az ellátására. Kifejezetten szükség mutatkoznék tehát arra, hogy a különböző stratégiai elgondolások kapcsán a nézőpontok és értékszempontok valamiféle koordinált összehangolására sor kerüljön.

Arra is szükség lenne, hogy e piacok kiépülésének szabályozására valami kreatívabb elköteleződés bontakozzék ki. Mint tanulmányunkban mindvégig igyekeztünk nyomatékkal aláhúzni, annak, hogy a „magukfajták” mit tartanak társadalmilag elfogadható magatartásnak, viselkedésnek, végtelenül fontos szerepe van abban, hogy egy-egy kuncsaft, illetve egy-egy háztartási cselédet fölfogadó személy miféle viselkedésmódokat enged meg magának a szexmunkással vagy a cseléddel szemben. Őket, mindannyiukat arra kellene ösztökélni, hogy az elfogadható viselkedési normák megítélésében inkább magasabbra, mint alacsony-

nyabbra helyezték a mércét. A piaci szabályozók kereteinek kiszabásánál tehát ügyelnünk kell, hogy a tágabb közvélemény kellően tisztában legyen a programunkkal, mi magunk pedig figyelembe vegyük, mi fogadható el a közvélemény számára. Ugyanis, ha igazán közelről vesszük szemügyre, mi történik, azt tapasztaljuk, hogy mindig a „magunkfajtákon” múlik, hogy mi zajlik a társadalom peremvidékein.

Fordította Léderer Pál

## Irodalom

- Agustín, L. (2002): „Challenging ‘place’: Leaving home for sex”. *Development*, 45 (1): 110–116.
- AMC (2000): *Asian Migrant Yearbook 2000: Migration Facts, Analysis and Issues in 1999*, Asian Migrant Centre, Hong Kong.
- Anderson, B. (1994): *Britain's Secret Slaves*. Anti-Slavery International, London.
- Anderson, B. (2000): *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. Zed, London.
- Anderson, B. – J. O'Connell-Davidson (2002): *Trafficking: A Demand Led Problem? Save the Children*, Sweden, Stockholm.
- Andrijasevic, R. (2003): „The difference borders make: (il)legality, migration and ‘trafficking’ in Italy among ‘eastern’ European women in prostitution”. In: S. Ahmed – C. Castaneda – A. Fortier – M. Sheller (eds): *Uprootings-Regroundings: Questions of Home and Migration*. Berg, Sajtó alatt.
- ASEM (2001): *ASEM Action Plan to Combat Trafficking in Persons, Especially Women and Children: An initiative from Sweden, Thailand and the Philippines*, ASEM Foreign Ministers' Meeting. Beijing, 24–25 May.
- Barbic, A – I. Miklavcic-Bregizar (1999): „Domestic work abroad: a necessity and an opportunity for rural women from the Goriska borderland region of Slovenia”. In: J. Momsen (ed.): *Gender, Migration and Domestic Service*, Routledge, London.
- Bernstein, E. (2001): „The meaning of the purchase: Desire, demand and the commerce of sex”. *Ethnography* (2) 3 : 389–420.
- Bishop, R. – L. Robinson (1998): *Nightmarket: Sexual Cultures and the Thai Economic Miracle*. Routledge, London.
- Blackett, A. (1999): *Making Domestic Work Visible: The Case for Specific Regulations*. ILO, Geneva.
- Brace, L. (2002): „The tragedy of the freelance hustler: Hegel, gender and civil society”. *Contemporary Political Theory*, (1) : 329–347.
- Doezema, J. (2001): „Ouch! Western feminists' ‘wounded attachment’ to the ‘third world prostitute’”. *Feminist Review*, (67) : 16–38.
- Gallagher, A. (2002): „Trafficking, smuggling and human rights: tricks and treaties”. *Forced Migration Review*, (12) : 25–28.
- Gunther, A. (1998): „Sex tourism without sex tourists”. In: M. Opperman (ed.): *Sex Tourism and Prostitution*. Cognizant Communication Corporation, New York.
- ILO (International Labour Office) (2002): „Getting at the roots: Stopping exploitation of migrant workers by organized crime”, International Labour Office, Paper presented to International Symposium on the UN Convention Against Transnational Organized Crime: Requirements for Effective Implementation, Turin, 22–23 February.
- Meagher, G. (2002): „Is it wrong to pay for housework?”. *Hypathia*, (17) 2 : 52–66.
- Morrison, J. (2000): „The policy implications arising from the trafficking and smuggling of refugees into Europe”. Documentation of the European Conference

## TANULMÁNYOK

- Children First and Foremost Policies towards Separate Children in Europe, Save the Children, Sweden, Stockholm.
- O'Connell-Davidson, J. (1998): *Prostitution, Power and Freedom*. Polity, Cambridge.
- O'Connell-Davidson, J. (2001a): „The sex exploiter”. Theme paper for the Second World Congress Against the Commercial Sexual Exploitation of Children, Yokohama, December.
- O'Connell-Davidson (2001b): „The sex-tourist, the expatriate, his ex-wife and her 'other'. The politics of loss, difference and desire”. *Sexualities*, (4) 1 : 5–24. Magyarul: A szexturista, az áttelepült, ez utóbbi ex-neje, meg az őt kiváltó „Másik”. A veszteség, a különbségtevés és a vágyak „politikája”. Léderer Pál (szerk.): Tanulmányok a szexturizmusról. *Budapesti negyed*, (XIV.), 2006-1, 31–51.
- Patterson, O. (1982): *Slavery and Social Death*. Harvard University press, Cambridge MA.
- Phongpaichit, P. (1999): „Trafficking in people in Thailand”. In: P. Williams (ed.): *Illegal Immigration and Commercial Sex: The New Slave Trade*. Frank Cass, London.
- Raymond, J. (2001): Guide to the New UN Trafficking Protocol. CATW, North Amherst, MA.

PÁLOS DÓRA

**„Cigány” identitások nehézségei**

Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai

A kutatás kiinduló kérdése az volt, hogy mit kezdenek a cigány emberek a negatív társadalmi stigmájukkal, a csoportjukról élő negatív sztereotípiákkal. Az elkészített 25, félig strukturált mélyinterjú célja a cigány mivoltukhoz fűződő, személyes viszony feltárása volt. A kutatás a következő jelenségek (változók) vizsgálatára irányult: *etnikai identitás* (önkategorizáció, odatartozás-érzet, „kultúrában” való részvétel, az etnikai identitás fejlődés komponenseinek azonosításával), *akkulturáció* (akkulturációs stratégia azonosításával) és a *stigmával való megküzdés*. A tanulmány a kvalitatív interjúelemzés során az egyes változók lehetséges típusait mutatja be, majd a jelenségek összefüggéseit vizsgálja. Az elemzés interdiszciplináris, kulturális antropológiai és pszichológiai eredmények, elméletek együttes alkalmazására épül.

A tanulmányban a „cigány identitás”<sup>1</sup> pszichológiai vonatkozásait vizsgálom olyan jelenségekkel összefüggésben, mint az etnikai identitás, az akkulturáció és a megküzdés a stigmatizáció okozta nehézségekkel. Megközelítésem interdiszciplináris; az elméleti, a fogalmi és a módszertani keret egyaránt felhasznál pszichológiai és kulturális antropológiai tapasztalatokat.

A cigány kultúrákkal kulturális antropológusként kezdtem foglalkozni. A kulturális antropológia differentia specificájaként is számon tartott, részt vevő megfigyelés módszerét követve alkalmam volt több cigány közösséget – elsősorban egy magyarországi beás és egy erdélyi magyar cigány közösséget – belülről megismerni. Jelen dolgozat egy évek óta érlelődő témaválasztáson alapul. Ennek gyakorlati megvaló-

<sup>1</sup> Távol áll tőlem, hogy a cigány identitásról, mint egy egységesen kikristályosodott halmazról beszéljek. Célom nem további sztereotípiák gyártása, hanem annak bemutatása, hogy a lehetséges identitás-konstrukciók száma végtelen, és hogy az egyén identitása az őt körülvevő társadalmi valósággal dinamikus kölcsönhatásban formálódik.

sulása jelentős részben egy Zala megyei beás cigány közösség körében szerzett tapasztalataimnak és ott kötött kapcsolataimnak köszönhető.<sup>2</sup>

A cigány embereknek minden kétséget kizáróan létezik egy tudásuk arról, hogy az őket körülvevő külvilág sok esetben megvetéssel nézi jelenlétüket, ismerik a többségi sztereotípiák negatív tartalmait, érzik az előítéleteket, tapasztalják a diszkriminációt. De vajon hogyan alkalmazkodnak negatív társadalmi stigmájukhoz? Hogyan küzdenek meg a csoportjukról élő negatív sztereotípiákkal, integrálják-e ezeket, és ha igen, mi módon saját énképükbe? A továbbiakban e kérdésekből eredeztethető, jobban operacionalizálható részkérdések mentén igyekszem majd megtalálni a lehetséges válaszokat.

## 1. Elméleti megközelítés

A cigányok esetében nem egy egységes társadalmi csoporttal vagy homogén etnikummal van dolgunk. Különböző cigány csoportok, közösségek léteznek, amelyek történetileg, nyelvileg és kulturálisan eltérő gyökerekkel rendelkeznek, és amelyek a legtöbbször erősen elhatárolják magukat a másiktól, tehát „a cigányok” elnevezés egy heterogén, pluri-etnikus kategóriát jelöl (vö. Prónai 2000: 12). Látható ellentmondás feszül a belső, differenciáló nézőpont és a külső, egységesítő nézőpont között (vö. Szuhay 1997). Interjúalanyaim a Magyarországon élő cigány csoportok közül a beások közé tartoznak.<sup>3</sup>

Távolról sem egyértelmű az sem, hogy mit tekintünk „a cigány” mint társadalmi kategória alapjának. Azt tekintjük-e cigánynak, aki önmagát cigánynak definiálja, vagy azt, akit a környezete cigánynak tart?<sup>4</sup> A kategorizálás ilyen működése sokszor nem vesz tudomást arról, hogy a többségi kultúra és a nemzeti szocializáció a kisebbségben élő etnikai közösségek esetében „többes identitást” eredményezhet (vö: Bindorffer 2001).

<sup>2</sup> Terepmunkám nagy részét az általam Zalaszátnak nevezett településen végeztem. Az itt élő cigányokat lassan tíz éve ismerem, többükkel folyamatos kapcsolatban vagyok. Több tanulmány is született már az itt végzett terepmunkák alapján. (Lásd: Pálos 2004, 2006; Binder 2008, 2009)

<sup>3</sup> A Kemény István vezette, 2003-as szociológiai felmérés szerint a magyarországi cigányok 4,5 százaléka tartja magát beásnak. A beások anyanyelve a nyelvújítás előtti román nyelv egyik dialektusa. (Kemény – Jankó – Lengyel 2004)

<sup>4</sup> A „ki a cigány?” problematika régóta foglalkoztatja a kutatókat (vö. Ladányi – Szelényi 2000, Havas – Kemény – Kertesi 2000, a vonatkozó irodalom áttekintését lásd Dupcsik 2009: 16–19), általában két megközelítéssel (önmagát cigánynak valló és mások által cigánynak tekintett), illetve ezek átmeneteivel, variációival lehet találkozni.

Valaki cigánynaként való, külső besorolásakor a burkoltan jelen lévő legfontosabb ítélet-szervező dimenzió általában a társadalmi-gazdasági státus, vagyis a marginalizálódott helyzet. Így a kategóriák közti határok átjárhatóvá válnak: A külső szemlélő ítéletei szerint a „cigány” kategóriájába belekerülhet sok, marginális helyzetű nem cigány, miközben sok „asszimilálódott” (vagy annak vélt) cigány pedig kikerülhet onnan (vö. Nagy 2007). Az a fontos dimenzió, mellyel ilyenkor nem számolnak a besorolást végzők: az etnicitás.

A „cigányok”<sup>5</sup> észlelésének problematikussága hozzájárul ahhoz, hogy a cigányokról alkotott sztereotípiák tartalma változatlan maradjon.

A domináns csoportokban a sztereotipizálás társas funkcióihoz kapcsolódik számos olyan elképzelés, melyeket összefoglalóan *rendszerigazoló hiedelmeknek* nevezhetnénk. Ilyen például az „igazságos világba vetett hit”. Ez a társadalmi oktulajdonítás (attribúció) egy fajtája, mely szerint az emberek abban hisznek (még ha ezt nem is tudatosítják), hogy a világ igazságos, és ezért az egyes emberek és csoportok „azt kapják az élettől, amit megérdemelnek”.

Az elnyomott csoportok is hozzájárulhatnak a meglévő társadalmi rendszer fenntartásához. A Jost és Banaji nevéhez köthető rendszerigazolási elmélet szerint a sztereotípiaképzés három funkciót tölt be: egyrészt önigazolás – vagyis a sztereotípiák azért fejlődnek ki, hogy megvédjék az egyén pozícióját és viselkedését; másrészt a csoportigazolás – vagyis a sztereotípiák a szociális csoport, mint egész státusát vagy viselkedését védik; harmadrészt pedig a sztereotípiák a fennálló társadalmi rendszer igazolását, legitimálását szolgálják. Ez utóbbi „olyan pszichológiai folyamat, amely legitimálja az aktuális társadalmi berendezkedést, még a személyes és csoportérdekek ellenére is” (Jost – Banaji 2003: 31).<sup>6</sup> Az elmélet logikus magyarázatot ad ily módon a negatív önsztereotipizálás jelenlétére, azaz a kisebbségi csoportok tagjainak önmagukra vonatkoztatott megbélyegző sztereotípiáira; azokra a helyzetekre, amikor az emberek személyes érintettség nélkül is sztereotipizálnak; továbbá a sztereotípiák konszenzualitására.

Egyes esetekben tehát az egyén motivált a saját csoportra vonatkozó pozitív sztereotípiák alkotására, míg máskor a saját csoportra vonatkozó sztereotípiák (jók és rosszak is) mintha visszatükröznék a csoport társadalomban elfoglalt helyét.

Látni fogjuk, hogy az általam vizsgált cigány csoport esetében e kettő konfliktusa mennyire erősen jelen van.

## 2. Módszertani keretek

A kutatás során 25 félig strukturált mélyinterjú készíttettem, melyek célja – irányító kérdések mentén – a cigány mivoltához fűződő személyes viszony feltárása volt. A beszélgetések során kitértünk az akkulturáció kérdéskörére és a stigmatizáltság okozta nehézségekre is.

Az interjúk feldolgozása két szakaszban zajlott: először kvalitatív tartalomelemzést végeztem, ez a szakasz a lehetséges válaszokat, típusokat

<sup>5</sup> Dolgozatomban – ha nem éppen interjúalanyaim véleményét tolmácsolom – a „cigány” szó használatát részesítem előnyben, természetesen minden pejoratív tartalomtól mentesen, értéksemlegesen kezelve azt. Mivel beszélgetőtársaim beás cigányok, így számukra a „roma” szónak (oláhigány kifejezés) semmiféle tradicionális jelentése nincs. Viszont, ahogy azt majd látni fogjuk, napjainkban egyre sokrétűbb konnotációk tapadnak hozzá.

<sup>6</sup> Egy – a témában végzett kutatásokat összefoglaló – metaanalízis alapján az alacsony státusú személyek 85 százaléka preferálta a magas státusú külső csoportot, míg a magas státusú személyekre ez nem volt jellemző (Jost – Banaji 2003).

## TANULMÁNYOK

kívánta bemutatni;<sup>7</sup> majd a kvantitatív feldolgozási szakaszban a jelenségek összefüggéseit vizsgáltam.<sup>8</sup> A kódrendszert szakirodalmi megfontolások alapján alakítottam ki, annak érdekében, hogy a sokszínűség megtartása mellett elemezhető, értelmezési próbálkozásoknak alávethető adatokat kapjak. Változóim a következők voltak: etnikai identitás (önkategorizáció, odatartozás-érzet, részvétel és a fejlődési státusz azonosításával) akkulturáció (akkulturációs stratégia és az észlelt sikeresség azonosításával) és pszichológiai alkalmazkodás (a kidolgozott stratégiák és az önbecsülés azonosításával).<sup>9</sup> A jelenségek kifejtésére a következő fejezetekben kerül sor, egyszerre az elemzéssel és az értelmezéssel.

Minden interjúra-beszélgetésre a megkérdezettek otthonában vagy rokonaiknál került sor, Zala megye egyes településein. Interjúalanyaim főként beás cigányok voltak.<sup>10</sup> Mivel csak egy alkalom állt rendelkezésemre, hosszú, általában másfél-két óráig tartó interjúkat készítettem.

A vizsgálat egy több éve tartó, antropológiai kérdésfelvetésű és módszerű kutatási folyamatba illeszkedik, mely az elmúlt években olykor aktív, olykor kevésbé aktív formát öltött. A kutatás tervezésekor olyan módszert kerestem, mely képes közelebb hozni a kérdéseket a valósághoz. Úgy gondoltam, hogy a beszélgetés az adatgyűjtésnek az a formája, mely a partner számára a lehető legkényelmesebb, még ha olyan konstruktmokra kérdez is rá, melyek nem megszokottak a hétköznapi beszélgetésekben.

Feltételeztem, hogy ha sikerül megteremtteni azt a négy szemközti, bensőséges hangulatot, melyben az interjúalany megnyílhat, őszinte lehet, akkor a vélt társadalmi elvárásoknak történő megfelelés minimális határfokkal lesz csak jelen. Ehhez nemcsak korábbi tapasztalataimra, és egy olyan nyelvezetre volt szükségem, mely adott közösségben érthető, és annak hozzávetőlegesen, belső ismeretét feltételezi, hanem egy segítőt is (általában minden településen más és más volt az), aki – mivel maga is tagja az adott közösségnek – otthonosan mozog benne, és akinek személye mintegy garancia volt az újonnan megismert interjúalanyok számára, hogy nyugodtan vállalhatják ezt a beszélgetést. Fontosnak tartom tehát a megelőző részt vevő megfigyelés hangsúlyozását, mivel úgy érzem, hogy a kultúrába történő „alámerülés” nélkül nem tudtam volna kellőképpen megközelíteni a témát.

Beszélgetőtársaim egy része barátaim, ismerőseim köréből került ki, másokat hólabda módszerrel értem el. 17 nővel és 8 férfival sikerült interjút készítenem. Az átlagéletkor 38 év volt. (A legfiatalabb 17, a leg-

<sup>7</sup> Az egyes változók esetében a szövegekben megmutató eltérő tartalmak alapján meghatároztam annak lehetséges típusait, és e típusok mentén csoportokat képeztem a mintában.

<sup>8</sup> A kvantifikálás úgy zajlott, hogy létrehoztam egy pontozási rendszert, és az egyes változók típusai alapján pontoztam minden interjúalanyt, minden változó mentén.

<sup>9</sup> A szakirodalom alapján képzett változóim – gondolok itt elsősorban az etnikai-identitás tényezőkre (önkategorizáció, részvétel, odatartozás-érzet, fejlődés) – nagyon jól használhatónak bizonyultak az elemzés során. Megteremtették a lehetőséget, hogy egy komplex jelenséghez interpretálható, analizálható és összehasonlításra is kész formában közelíthessünk meg.

<sup>10</sup> Két kivétel volt: ők muzsikusként, illetve magyar cigánynak mondták magukat.

idősebb 56 éves volt.) A többség házas, illetve élettársi kapcsolatban él, családonként átlagban két-három gyerek van. A többség falvakban él, szomszédságukban főleg cigányok laknak.

A személyek felénél találunk (korábbi vagy jelenleg is tartó) vegyes (cigány–nem cigány) párkapcsolatokat, és két személy esetében beszélhetünk vegyes háttérrel (a vegyes házasság a szülőket jellemzi). Iskolai végzettség tekintetében a legtöbben (12 fő) általános iskolával rendelkeznek, további 3 fő esetében ez befejezetlen. 5 fő szakmunkás, 2 szakközép, 1 gimnáziumi érettségivel rendelkeznek. Ketten járnak jelenleg főiskolára.

A mintát a megélhetés szempontjából volt a legnehezebb jellemezni. Végül két csoportot hoztam létre: biztos vagy bizonytalan megélhetéssel rendelkezők.<sup>11</sup> A megszólítottak közül hét ember vesz részt különböző típusú etnikai mobilizációs tevékenységekben.<sup>12</sup>

### 3. Közelebről: hátrányok, társadalmi folyamatok

Ezen a ponton fontosnak tartok megemlíteni néhány olyan megfigyelést, benyomást, mely nem képezi jelen vizsgálat szűken értelmezett tárgyát, de amely a megszólaló emberek és az általuk kifejezett tartalmak megérzése szempontjából fontos lehet.

Beszélgőtársaim saját helyzetük értékeléséről szóló beszámolóiból három „hátrány-típust” azonosíthatunk. Ezek: a társadalmi-gazdasági versenyhelyzet okozta hátrányok, a társas megítélés okozta hátrányok és a társadalmi-strukturális hátrányok.<sup>13</sup>

A társadalmi-gazdasági versenyből eredő hátrányok leginkább a munkaerőpiacon, illetve a lakhatási körülményekben éreztetik hatásukat. Súlyos tény, hogy szinte minden beszélgetőtársamnak volt saját története munkahelyi diszkriminációról, így az őket érő hátrányok közül ezt minősítették a legfontosabbnak. Az ilyen és ehhez hasonló esetek miatt valódi előnyként tartották számon, ha a rasszjegyek nem árulják el, hogy az illető cigány, illetve ha valakinek nem cigányosan hangzik a neve.<sup>14</sup>

Többen kiemelték a Zala megyei régió relatíve kedvezőbb helyzetét,

<sup>11</sup> Voltak, akik állandó munkaviszonnyal rendelkeztek, és olyanok is, akik esetében váltja egymást a rövid idejű munkaviszony és a munkanélküli státus. Ők ilyenkor általában alkalmi munkával egészítik ki a jövedelmüket. Voltak, akik a szociális ellátórendszerből származó jövedelmekből tartják fenn magukat. Többen éppen munkát kerestek ill. a család tartotta el őket.

<sup>12</sup> Az etnikai mobilizációt úgy határozhatjuk meg, mint etnikai csoportok közös cselekvését közös céljaik elérése érdekében (vö. Binder 2009). E címszó alá sorolom a politikai aktivitást, illetve a részvételt az érdekképviseletet célzó vagy kulturális – hagyományőrző egyesületekben.

<sup>13</sup> Az alább megfogalmazottak olyan benyomások, melyeket az interjúk feldolgozása során kiugró tendenciának véltem. Nincsenek azonban „objektív” formában alátámasztva, így természetesen nem vonatkoztathatók mintánk minden egyes résztvevőjére.

<sup>14</sup> Egy ilyen helyzet, melyhez a cigányokat érő egyik legsúlyosabb vád társul, mely szerint nem akarnak dolgozni, könnyen generál jelentős kudarcélményeket. A folyamat ördögi kört hoz létre, amely olyan paradox interpretációs mezőt teremt, melyben a cigányokat éppen azért utasítják el a jelentkezéskor, mert „nem akarnak dolgozni”.

és megfigyelhető volt, hogy a saját lakóhelyén belül mindenki általában kedvezőbbnek, nyugodtabbnak ítélte az interetnikus viszonyokat.<sup>15</sup>

A társas megítélés okozta hátrány kapcsán több reakció volt jellemző. Voltak, akik rögtön tudták saját tapasztalataikhoz kötni, elmondták, hogy számtalanszor érezték életük során az előítéletek negatív hatását, szenvedtek ettől, és ez a saját magukról alkotott gondolataikat is befolyásolta. Mások esetében hasonló folyamatnak lehetünk tanúi, mint amikor saját lakóhelyük társas viszonyait az átlagnál kedvezőbbnek minősítették, saját pozíciójukat ők ismét jobbnak tartották az átlagnál. A fiatalabbak közül többen elmondták, hogy egyfajta intencionalitás jellemzi megnyilvánulásaikat, tudatosan törekednek arra, hogy állításaikkal, illetve saját magukra példaként rámutatva, befolyással legyenek a velük szemben álló többségi emberek cigányképeire.

A harmadik hátránytípust strukturális hátránynak hívom. Ezen azt értem, hogy az általam megismert cigányok középgenerációjának idősebb tagjai még nagyrészt erdőszéli cigánytelepeken nevelkedtek, „gunyhókban” laktak. A beköltözés (vagy inkább beljebb költözés) a vegyes lakosságú falvakba a telepek felszámolásával indult meg a hetvenes években. A cigánytelep a beszélgetések során kétféle előjellel jelent meg. Az egyik egy pozitív, nosztalgikus viszony, a boldog gyerekkort, a tradíciók világát jelentette. Más esetben pedig rámutattak a telep mint kiindulási pont negatívumaira. Ezt sokan úgy interpretálták, mint egy olyan hátrányt, melynek áthidalása, ledolgozása az ő generációjuk feladatává vált. Ilyen értelemben a parasztosodási, polgárosodási folyamat az itt élő beások körében gyakorlatilag egy-két generáció alatt zajlott le. Ez a gyors átalakulás-átalakítás komoly adaptációs nehézségekkel szembesítette az egyént és a közösséget is. Az államszocializmus alatt nehezen elért „sikerek” egy része (szakmunkás végzettség stb.) pedig értéktelenné vált a rendszerváltás után.

Ha az egymást követő generációkat vizsgáljuk, akkor olyan, kézzel fogható változásoknak lehetünk tanúi, melyek egyre inkább egy asszimilációs-integrációs folyamat irányába mutatnak. A többséghez való közeledés, igazodás, a többségi normák értéként definiálása zajlik.<sup>16</sup> A legfontosabb strukturális változások, melyek a szülői és a jelenlegi középgeneráció egymásutániságát kísérték, a családmodell megváltozását és a vegyes házasságok megjelenését jelentették. Kitolódott az első gyerek vállalásának időpontja, csökkent a gyerekszám, és egyre többen kötöttek nem cigánnyal házasságot.<sup>17</sup>

Egy másik, szemmel látható változás a nyelv változása. Míg az első, a nagyszülői generáció még elsődlegesen a beás nyelvet használta, a harmadik generáció tagjai között ritka az olyan, aki azt mondaná magára,

<sup>15</sup> Ez vélhetően arról árulkodik, hogy a szűken vett lakókörnyezetben könnyebben nyílik lehetőség arra, hogy a helyzet elmozduljon a csoport alapú megismeréstől az egyéni jellemzőkön alapuló megismerés irányába. Ez minden valószínűség szerint a cigányok és nem cigányok közötti, megnövekedett számú interakciónak köszönhető. Ugyanakkor ez nem feltétlenül teszi árnyaltabbá a cigányságról alkotott többségi nézeteket.

<sup>16</sup> Természetesen, mint látni fogjuk, akadnak kivételek, de normák, ideológiák szintjén én csak ezzel a hozzáállással találkoztam.

<sup>17</sup> Erről bővebben lásd Pálos 2004, 2006.

hogy tud beásul. Saját elmondásuk szerint alapdolgokat megértenek (például azt, hogy nagyjából miről folyik a beszélgetés, milyen köszöntésekkel, felszólításokkal élnek), de beásul válaszolni már nem tudnának. Azok, akiknél a nyelvhasználat cserélődése nem így zajlik, tudatosan figyelnek erre, és újratanulják a nyelvet. Ők leginkább abból a csoportból kerülnek ki, akik a rendszerváltás után felerősödő etnikai mobilizációs folyamatokba bekapcsolódtak.

Jelentősen megváltozott az iskolázottság foka is. A megkérdezett családok értékrendje a tanulást illetően nagyjából megegyezik. Általánosan elmondható, hogy a családok asszimilációs-integrációs stratégiájának része a tanulás (az arra ösztönzés), ennek megvalósítása azonban – számos tényező együttes jelenléte miatt – nem mindig lehet sikeres.

## 4. Az egyes jelenségek elemzése

### 4.1. Identitás – Etnikai identitás

Legáltalánosabban vett jelentése szerint az identitás a velünk született és a környező világunkból önmagunkba épített tapasztalatok-tartalmak felvállalásával megélt önmagunk. Az identitás meghatározásában erőteljes felhangot kap a tudatosítás, illetve a tudatosíthatóság, valamint egyediségünk mellett a társas, közösségi létünk elfogadásának, vállalásának szempontja is (vö. V. Komlósi 2003).

Tajfel elméletében a szociális identitás „az egyén énképének az a része, ami az ő csoportban való tagságának ismeretéből származik, valamint az e tagsághoz fűződő értékekből és ennek emocionális jelentőségéből” (Tajfel 1992: 10). Elméletének második fontos alapvetése, hogy az emberek általában pozitív társas identitást keresnek, mivel pozitív önbecsülés elérésére, illetve annak fenntartására motiváltak. Ennek lehetőségét pedig leginkább a más csoportokkal való összehasonlítás és az attól való pozitív megkülönböztetés adja. Ha az összehasonlítások eredményeként inadekvát szociális identitást kapunk, mely nem pozitív, és nem is megkülönböztetett, akkor az emberek megpróbálják megváltoztatni önmagukat vagy a szituációt.

Az etnikai identitás az egyén szociális identitásának egyik aspektusaként értelmezhető, mely komplex, többdimenziós felépítmény, és az egyes csoporttagok esetében igen eltérő. Leginkább a kulturális szocializációra, a társadalmi tapasztalatokra reflektál, és arra, hogy mások hogyan észlelik az egyént, s hogy az adott egyén hogyan konstruálja meg e tapasztalatait (Phinney 1996). Jean Phinney, amerikai pszichológus szerint az etnikai identitást illetően léteznek olyan elemek, melyek közösnek tekinthetők, minden etnikai csoport esetében. Ezek az önkategorizáció, az odatartozás szubjektív érzete, a részvétel a csoporttagokkal közösen végzett cselekvésekben, az osztozás a kulturális tradíciókban és az etnikai identitás fejlődési komponense (1992). Magam is e négy komponens azonosítását kíséreltem meg az általam készített interjúk alapján, majd megpróbálom feltérképezni ezek viszonyát egyrészt a megkérdezettek akkulturációval

## TANULMÁNYOK

kapcsolatos elképzeléseihez, másrészt az interjúkból azonosítható pszichológiai alkalmazkodás módjaihoz.

### 4.1.1. ETNIKAI IDENTITÁS – ÖNKATEGORIZÁCIÓ

Az önkategorizáció arra az etnikai címkére utal, melyet valaki önmagára érvényesnek tart. Azok, akik ugyanazt a címkét használják, nagyban különbözhetnek egymástól az etnikai identitás egyéb komponenseit illetően. Az önkategorizálás bizonyos kisebbségek esetében választható. Azok esetében viszont, akiket külsejük egyértelműen megkülönböztet a többségtől, az identifikáció részben kötött. Ilyenkor kevésbé az a fontos, hogy használják-e az etnikai címkét, hanem az, hogy melyiket alkalmazzák, hiszen mindegyik más konnotációval bír (Phinney 1992).

1. táblázat Önkategorizáció

1. Cigány	40% (9 fő)
2. Etnikus alcsoport önelnevezését használja ( <i>Beás; teknővájó</i> )	21% (5 fő)
3. Differenciáltságot hangsúlyozó válaszok	21% (5 fő)
4. Roma	9% (2 fő)
5. Többszólamú identitást hangsúlyozó válaszok*	9% (2 fő)**

4. *Én roma vagyok. (...) A roma az a cigányasszony, aki én vagyok, merthogy a szüleim. A származásomat én nem tudom befolyásolni, és ezért nem cigány, merthogy abban benne van minden negatív kicsengés, a romában benne van valami más. Valami kedvesebb, valami pikantéria. (20.)<sup>18</sup>*

Ezzel szorosan összefügg az is, hogy hogyan gondolkodnak arról a megkérdezettek, hogy „ki a cigány?”.

2. táblázat „Ki a cigány?”

1. Sztereotip tartalmak alapján határozza meg	33% (8 fő)
2. A leszármazást („vérvonalat”) veszi alapul	25% (6 fő)
3. Odatartozás szubjektív érzetek mentén	13% (3 fő)
4. A külvilág ítéletei mentén	13% (3 fő)
5. Azt hangsúlyozzák, hogy ők nem tesznek különbséget	8% (2 fő)
6. Hátrányos helyzetet, szegénységet kiemelő válasz	8% (2 fő)

\* A szövegekben már a megkérdezettek többsége egyébként kifejezi kettős identitását, erős kettős kötődését.

\*\* Azokban az esetekben, mikor az esetszám kevesebb mint 25, néhány értelmezhetetlen vagy nem besorolható válasz is érkezett.

<sup>18</sup> Az elemzés során, a teljes beszélgetés ismeretében az egyes típusokba való besoroláskor egy összbemutatóra hagytam. Így sok esetben nehéz a megfelelő illusztráció kiemelése.

1. Szerintem azok, akik egyáltalán nem tesznek azért, hogy jobb körülmények között éljenek, meg hogy egy kicsit tanultabbak legyenek. Szebben tudjanak beszélni. Az, hogy hogyan öltözök, hogyan beszélek, hogy tűnök ki a társaságból, az magáért beszél szerintem. Az már nem cigány. Azok, akik lepusztult körülmények között élnek, de nem tesznek semmit annak érdekében, hogy jobb legyen nekik, megérdemlik a sorsukat. Nem mennek dolgozni, csak annyira képesek, hogy isznak, meg gyereket csinálnak, azért hogy az utánuk kapott pénzből megélhessenek, azok cigányok. (25.)

Eredményeim szerint tehát az önmeghatározásban a „cigány” öndefiníció kerülése volt jellemző, illetve a legtöbben sztereotípiatartalmak mentén határozták meg azt, hogy szerintük „ki a cigány”.

Látható tehát, hogy a cigány emberek számára sem egyértelmű a „cigány” kifejezés jelentése. Nem lehet pusztán leszármazásként hivatkozni rá, hiszen az egyének nem hagyhatják reflexiók nélkül a mindenhol jelenlévő, pejoratív konnotációkat. Így igen sokféle válaszlehetőséggel, címkével találkozhatunk.

A cigányok esetében az öndefiníciós probléma igen összetett. Egyfajta kettős kötésű üzenetet hordoz már maga a „cigány” szó is. Erről José Alcalde, neveléssel foglalkozó spanyol kutató így ír: „A szó ugyanis egyszerre a szeretett valóság leírása és megbélyegző szitok (...) »Cigány vagyok (egy cigány családhoz tartozom), de nem vagyok cigány (azzal a sértő becsmérő tartalommal, amit ennek a szónak tulajdonítanak)«” (2008: 177).

A pozitív identitásra törekvés alapvető motívum. A kirekesztett, stigmatizált kisebbségi csoportok tagjainak ahhoz, hogy ez a „kérdés helyre kerülhessen” bennük, olyan választ kell találniuk, mely egyszerre teljesíti mind az egyén, illetve a csoport igazolásának (pozitív társas identitás, a kirekesztettség és a stigmatizáltság ellenére), mind pedig a rendszer igazolásának (a társadalom, amiben élünk, jó, méltányos és igazságos) követelményét (vö. Jost – Banaji 2003). Ez természetesen több paradoxont is rejt magában.

Látható tehát, hogy az általam megkérdezettek között távolról sem volt konszenzus az önkategorizáció terén. Sokuknak volt viszont egy kikristályosodott válaszuk. Ez is azt jelzi, hogy ebben a helyzetben mennyire erős a definíciós kényszer, s hogy az egyén a nem létező kész „receptek” ellenére is megtalálja saját válaszát.

#### 4.1.2. ETNIKAI IDENTITÁS – AZ ODATARTOZÁS ÉRZETE

A csoporttagság megerősítése, vállalása, az odatartozás szubjektív érzete és a pozitív attitűdök (a csoport felé) tartoznak ide. Igen nehéz letapogatni ezt a finom érzést. Az etnikai csoport (és a külső csoport) iránti pozitív és negatív attitűdök mentén határozható meg leginkább, ahol a két végponton olyasféle érzetek állnak, mint a büszkeség, öröm, elégedettség, esetleg részlelhajlás, szemben az örömtelenséggel, kisebbségi érzéssel, az elrejtés vágyával, más csoportok preferálásával. A pozitív attitűdök hiánya és a negatívok megléte az etnikai identitás tagadásának, visszautasításának tekinthető.

A megkérdezettek közül kevesen voltak jellemezhetőek szilárd és

## TANULMÁNYOK

pozitív kötődéssel a saját etnikai csoportjuk iránt, de minden esetben találkozhattunk a „tagadás tabujának” nevezhető jelenséggel. (ld. később).

3. táblázat Odatartozás érzete

1. Szilárd kötődés, pozitív attitűdök, egyértelműen oda tartozónak érzik magukat	36% (9 fő)
2. Kötődnek, alapvetően pozitív attitűdökkel, de megjelennek negatívak is	20% (5 fő)
3. Vegyes – Gyakori váltakozás a szövegben a megerősített identitás, és az oda nem tartozás érzete között	8% (2 fő)
4. Nincs kötődés vagy nagyon gyenge, sok a negatív attitűd, de munkál a tagadás tabuja	28% (7 fő)
5. Negatív attitűdök, inkább nem tartozom oda	8% (2 fő)

1. *Nem cserélném el az életemet máséval. Merthogy ebben van egy kicsi plusz. Nem biztos, ha én másnak születek, akkor ugyanazok az élményeim meglennének. Nem vagyok érzélgős típus, de nem biztos, hogy megismerném a családtagjaimat annyira, vagy annyira kötődnék hozzájuk. Mi még mindig tartjuk, hogy ki a második, harmadik unokatestvérünk. Megvannak azok a családi kötődések, ami fontos nekem. (...) És mivel másabb az ember, egy kicsit másképp is áll a dolgokhoz, talán jobban odafigyel a másikra, hogy ő mit akar. (22.)*

4. *(Tulajdonképpen a cigányságából hátránya származik csak?) Igen. (Csak a hátrányát érezte az életében?) Hát..., nagyon sokszor mondták, hogy „aha, a büdös cigány kitért!” vagy „hú, a büdös cigány közénk jött!”. (...) Gondolkodásba ők (a magyarok) teljesen máshogy vannak, mint a romák, mert ők nem azt nézik, hogy csak ma, hanem holnap is, holnaputánra is meg azutánra is gondolkodnak, amit a cigányok nem csinálnak meg. (...) A nem akarásnak nyögés a vége, nagyon sok cigánynak úgy jó, ahogy jön, úgy puffanik. Amit a magyar már nem enged. Nem, nem jó ez így, ki kell törni, valamit csinálni kell, becsületes úton, akárhogyan. (9.)*

Az odatartozás-érzet kapcsán a szakirodalom által említett „boldogság” és „büszkeség” terminus<sup>19</sup> – megérzéseim szerint – több szempontból is alkalmatlannak bizonyult a helyzet leírására, hiszen a cigánysághoz vagy a cigány mivolthoz oly mértékű nehézségek kötődnek, hogy mellette ezek a nagyon pozitív tartományok szinte irrelevánsnak tűnnek. Ez abban is megmutatkozik, hogy a 25 megkérdezettből csak 9 fő volt jellemezhető szilárd kötődéssel és inkább pozitív attitűdökkel. Ami végül is megjelent az 1. csoportba sorolható interjúkban, az a csoporttagság megerősítése és egyértelmű vállalása volt. Olyan értékek kapcsolódtak itt a cigánysághoz, mint a nagy lelkiere és a kitartás.

Nagyon beszédesnek tartom, hogy a vizsgálni próbált dimenzióknak nincs semleges középpontja. Akik középre sorolódnak, nem semlegesek, hanem egyszer erőteljesen odatartozónak érzik magukat, míg máskor egyértelműen elutasítóak. Ez is arról árulkodik, hogy ebben a helyzetben mennyire nem lehet semlegesnek maradni.

<sup>19</sup> Tehát, hogy az egyén büszke rá és boldog attól, hogy adott csoport tagja.

A 4–5. csoportban említett negatív attitűdök ellenére egyik beszélő sem tagadja cigányságát. Azt mondhatjuk, hogy a saját csoport iránti pozitív attitűdök hiánya (melyet esetenként negatívak kísérnek) együtt él a cigány származás tagadásának tabujával.

#### 4.1.3. ETNIKAI IDENTITÁS – RÉSZVÉTEL

A részvétel kifejezéssel utalok az etnikai csoporthoz köthető viselkedésre és gyakorlatokra. Természetesen speciális gyakorlatok léteznek egy-egy etnikai csoport esetében. A két aspektus, mely ennek ellenére közös lehet a következők: részvétel a csoporttagokkal együtt végzett társas cselekvésekben; osztozás a csoport kulturális tradícióiban. A legáltalánosabb jellemzők, melyeket e komponens alatt tárgyalnak a következők: nyelvhasználat, társadalmi háló, vallás, etnikai mobilizációs tevékenységek, lakóhely (hol élne szívesen), különböző kulturális cselekvések, szokások.

4. táblázat *Részvétel*

1. Aktívan ápolt, fenntartott cigány kulturális tradíciók/kötődések/kapcsolatok	20% (5 fő)
2. Sok szállal kötődik a „cigánysághoz”, tradíciókhoz	24% (6 fő)
3. Kevés dolog van az életében, ami a „cigánysághoz” köti	16% (4 fő)
4. Nem kötődik semmilyen cigány tradícióhoz (nincs a cigány kultúráról reprezentáció/vagy nagyon negatív)	40% (10 fő)

1. *(Egy sikeres cigány ember a „cigányságból” mit tart meg?) Hát annyi, hogy van neki egy roma kultúrája. Ha cigány embernek tartja magát, és ha tényleg az is, akkor azért kellene neki, hogy legyen. Ha csak Mozartot hallgat, akkor már valami nincs rendjén (nevet). A nyelv meg a kultúra kell, azt megőrzi valamilyen szinten. (...) (Azt mondod, hogy ahogyan az emberek megélik a roma kultúrát, az van megénekelve a dalokban?) Így van. (Mennyire ismerheti meg egy nem cigány a cigány világot? Megismerheti azt a tartalmat, ami a dalokban van?) Azt már nem. Most szintek vannak. Ez pont az a szint, amihez azért együtt kell, tehát ebbe a cigányságba kell felnőni. (...) Egy roma ember kicsit másképp éli meg a dalokat. (...) Míg munkatársamnak meghalt az anyukája, kicsit elpiyeredte magát, és azóta meg mintha semmi sem történt volna, és másik barátommal kicsit beszélgettünk, miután meghalt az apja, és nem történt semmi. Nekem meghal anyukám, szerintem, most csak mondok valamit, négy hétig mondjuk nem ismernek rám! És ha meghalok egy roma zenét, akkor aztán kész! (16.)*

4. *Elmondhatom, hogy talán az összes barátom mai napig is olyan, hogy magyar. (...) Én nem ítélem meg őket, de úgy érzem, hogy velük (romákkal) nem lehet úgy elbeszélni a dolgokat, nem az, hogy nem találnám meg velük az összhangot, de...(12.)*

Az 1. csoportba tartozók a cigány kultúra létét magától értetődőnek tartják. Sőt, egy nagyon fontos hozadéka is van ennek: az ő esetükben a cigány lét és a cigány identitás a cigány kultúrán keresztül pozitív terminusokban (is) meghatározódhat. Az etnikai mobilizációban érintettek körében megfigyelhető egyfajta „visszatanulási” folyamat is, legyen szó

## TANULMÁNYOK

akár a nyelvről vagy a régi hagyományok részének tekintett szokásokról.

De vannak olyanok is (3. és 4. csoport), kiknek esetében nincs semmilyen pozitívba átfordítható cigánykép. Róluk azt mondhatjuk, hogy identitásuk etnikai dimenzióját a nem cigány társadalom tartja állandó fókuszban.

A két, különböző típusú hozzáállás háttérében a beszélők cigányságról alkotott gondolatai állnak, nevezetesen hogy a cigányságot *etnikai alapon* vagy inkább *strukturális-társadalmi alapon* határozza-e meg. Mind a cigányokról szóló köznapi, tudományos diskurzusban, mind a cigányokkal kapcsolatos, politikai lépések háttérében régóta jelen van e két megközelítés, és láthatóan a cigány emberek körében is ott van (vö. Szuhay 1999, Binder – Pálos 2009).

### 4.1.4. ETNIKAI IDENTITÁS – AZ ETNIKAI IDENTITÁS FEJLŐDÉSE

Az etnikai identitás negyedik összetevője egy fejlődési dimenzió. Az etnikai identitás nem statikus, hanem mint fejlődési folyamat összehasonlítható a széleskörűen tanulmányozott személyes identitás kialakulásával. Erik H. Erikson (2002) pszichoszociális identitás-fejlődés elméletében a serdülőkor vége és az ifjúkor különösen fontos szerephez jut. E szakasz feladata az identitás kialakítása. Múltunk, jelenünk és jövőnk értelmes egésszé való integrálása olyan összetett feladat, mely serdülőkorban kezdődik, és egész életünkben tart. A serdülőkor krízise<sup>20</sup> az identitás alakuló érzése és a szerepkonfúzió között feszül.

Ideális esetben a személyes identitást az egyének egy aktív kereső-kutató szakasz végpontjaként érik el, mely speciális identitás területek felderítésére irányul. James Marcia (1994) továbbgondolta Erikson elméletét. Az ő elgondolásában 4 személyes-identitás státus létezik, attól függően, hogy az egyes emberek életében volt-e identitáskrízis, belementek-e az említett keresés periódusba és elköteleződtek-e bizonyos választások, döntések mellett. Azok, akik szilárd döntéseket hoztak a kutatási szakasz eredményeként, elért identitással rendelkeznek. Az elért identitás az identitás-formálódási folyamat optimális lezárása. Ha valaki aktuálisan a kutatási periódusban van, de még nem köteleződött el, azt a moratórium jellemzi. A döntéshozatal keresés nélkül, általában a szülői minták talaján a korai zárás. A negyedik állapotban, a diffúz identitás állapotában sem krízis, sem elköteleződés nincs.

Ehhez hasonlóan az etnikai identitás formálódása is magában foglalhat egy kereső-kutató fázist a saját etnicitás jelentésével kapcsolatban. Ez olyan erőfeszítésekre utal, hogy valaki többet tudjon meg a saját kulturális háttéről, és pontosan megértse az etnicitás szerepét a saját életében. A folyamat nem szükségszerűen ér véget az etnikai identitás elérésével, hanem újabb körökben továbbgyűrűzhet, ami a további vizsgálódást és az etnicitás jelentésének újragondolását teszi lehetővé.

<sup>20</sup> Erikson felfogásában a krízis életszakasz, egyfajta fordulópont, mely fokozottan sérülékennyé teszi ugyan az egyént, de egy óriási növekedés lehetőségét is magában hordozza.

## 5. táblázat Az etnikai identitás fejlődése

1. Elért etnikai identitás*	36% (9 fő)
2. Moratórium	20% (5 fő)
3. Korai záró	16% (4 fő)
4. Diffúz etnikai identitás	28% (7 fő)

1. *Nem akartam cigány lenni. Voltak rossz élményeim, például, amikor az iskolából vonattal jöttem haza, nem akartak abba a kocsiba szállni más fiatalok, amiben én ültem, mert 'cigányok között nem utaznak'. Nekem az nagyon rosszul esett, mert semmi rosszat nem tettem. (...) Az érzéseimet a barátanommal és az osztályfőnökömmel tudtam megbeszélni. (...) Elég korán szembesültem vele, hogy az a burok, ami körülött, megrepedhet. Akkor határozotam el, hogy tennem kell azért, hogy több legyen, és nekiálltam tanulni. (...) Azt, hogy mennyire bántanak az ilyen célzások már a saját eszem, az érzéseim befolyásolják. (...) Nevet is akartam változtatni. De rám van írva, hiába változtatnék nevet. Aztán láttam a tévében, hogy „Orsós Zsuzsanna, ügyvédnő”(...)*

*(Ha felnőnek [a gyerekei], mit tartasz fontosnak elmondani nekik ezekről a dolgokról?) Azt, hogy ne nézzék le az embert, ha cigány is. Ők „Kocsisok”, fehér az apjuk, olyan neveltetést kapnak, hogy tanultak legyenek, tiszták, rendesek. Ne nézzék le a másikat, ha lehet, segítsenek rajtuk. (25.)*

2. *Bután hangzik, de szinte mindenre odafigyeltem, én voltam az, aki „a francba, az ott nem elég tiszta, nem, nem, leveszem”, és aztán még egyszer, újra. Annyi energiámat elvette, hogy el se tudom mondani. (...) A francba, ez nehezebb, mint én gondoltam! És azért mert én cigány vagyok? És miért pont? (...) Sokszor leültem, és egyszerűen nem tudtam hová tenni a dolgot, hogy miért. Mit tettünk, és mi történt, miért, és ez miért van úgy, és még az elején azon is, hogy az én színem miért más? (...) Nem egyértelműen nyilvánulnak meg ezek a dolgok (előítéletek), hanem így bújva, közvetve. Néha, hogyha jó kedvem van, és nem figyelek, akkor még észre sem veszem. (De biztos, hogy ott van?) Igen, ott van, mindig ott van. Ez olyan, mint az, hogy „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van.”. (11.)*

3. *Nem, sose volt erről szó. A szüleink nem beszéltek erről, hogy na most, hogy hátrányos helyzetbe lennénk, vagy valami. Mi nem laktunk telepen. Apám pártember volt. Őnáluk se volt az, hogy a különbség, hogy na most, hogy 'cigány!'. Tehát nem vették cigánynak. (...) Sokan 14-15 évesen férjhez mennek itt ezek a cigány lányok, és 1-2 éven belül már szülnék. S megkapják a családi pótlékot, a gyest. Mert valahol, van az, hogy hát van egy kis elnyomás, hogy különböztetés, hogy „cigány”. De ha önmaguk is tehetnének azért... (...) És egy kalap alá veszik őket, mert azt mondják, hogy „cigány”. Pedig nem! Azt kellene, hogy különbséget tenni, na most, ez törekvő, ez nem törekvő, ez olyan család, hogy a családjának él, és nem a kocsmának. (2.)*

4. *(Fiatal korára, ha visszagondol, mit várt a jövőtől, hogyan képzelte el?) A mostani házuk helyén ezelőtt iskola volt, mi a cigánytelepen laktunk. Na most az én apám dolgozott, mert dolgozott a tsz-be, de viszont nem jutott a 7 gyereknek, nem tudott mindenkinek egyszerre venni cipőt, lábbelit. Egyik hónapba vett 2 gyereknek, a másik hónapba a másiknak. Tehát mindaddig, amíg rám került a sor, rossz egy kicsit reagondolni a dolgokra, de ha hiszi, ha nem, kapcába mentem az iskolába. Nem volt cipóm. Betekertem ilyen kapcába a lábamat, ráhúztam ilyen nejlonzacskót, és úgy mentem a hó tetején. A cigánytelepről, ide az iskolába. Nézett a tanárnő, nem ám, hogy hozzájárult volna a dolgokhoz, hogy most*

\* A Marcia által meghatározott 4 státus nagyon jól alkalmazható változó volt az elemzés során.

## TANULMÁNYOK

*ez a jó cigánygyerek vagy ez a szar cigánygyerek, nem csak én, többen voltunk olyanok, akinek nem volt cipője. Semmi, csak nézett ám! „Nem fázik a lábad?” Hogyan lehet kérdezni ilyent?! „Nem fázik a lábad?” Mikor a hó tetején gyűn az ember az iskolába! (24.)*

Az elért etnikai identitás valamiféle kiegyenlített, normalizált állapotra utal, és nem feltétlenül arra, hogy valaki elköteleződött saját etnikai csoportja felé. Az elért identitással jellemezhető belementek a krízisbe, vagyis körüljárták azt a kérdést, hogy saját etnicitásuk milyen szerepet játszik az életükben és végül hoztak egy választ, mely lehet egy, a „cigányságtól” teljesen távolodni kívánó válasz is, ha egy ilyen folyamat eredményeként született meg és egyénileg adaptív. Az elért etnikai identitásról tanúskodó példákban többször előfordult, hogy az egyén a keresés fázisában bekapcsolódott etnikai mobilizációs tevékenységekbe, legyen az cigány kisebbségi önkormányzatban vállalt komolyabb feladat, vagy a segíteni vágyás motivációja miatt megtalált egyesületi tevékenység, és e mentén volt képes önmagával kapcsolatos kérdéseinek megválaszolására.

Feltűnő több interjúból, hogy mennyire nem merül fel az egyes családokban a „cigányság” mint téma, mennyire nem beszélnek egymásnak a nehézségeikről. Mindkét fél, a szülő és gyerek, mintegy kímélni igyekszik a másikat – mindkettőre voltak példák a beszélgetésekben –, és végül a téma tabu jelleget ölt. Talán éppen ezért lehet ilyen fontos szerepük az említett helyszíneknek. Azok a második generációs személyek, akik megélték a tabu jellegből fakadó nehézségeket már fontosnak tartják, hogy valamilyen szinten átbeszéljék ezeket a kérdéseket a gyerekeikkel, de sokszor bizonytalanok abban, hogy ezt miként lehet megtenni.

A moratóriumba tartozó személyek egy részénél a koruk is indokolta, hogy ebben a fázisban vannak, de volt egy olyan alcsoport, melynek tagjait egyfajta késői moratórium jellemzi: Sokáig megvolt az egyéni, adaptív válaszuk, de életüknek jelen szakaszában szembekerültek olyan nehézségekkel (elsősorban megélhetési gondok, munkanélküliség, a gyerekek útnak indításának képtelensége), melyek miatt a korábbi hozzáállásukat gyakran fájdalmasan meg kellett kérdőjelezniük. Ők a korábbi válaszaik alapján a korai záró kategóriába kerültek volna.

A korai zárók esetében a meghozott válasz nagyrészt az előző generáció válaszainak átvételével születik meg, ami alkalmas az egyén saját státusának helyreállítására, a csoport leértékelt státusával szemben. Eltérő generációs tapasztalatok munkálhatnak a háttérben olyan esetekben, amikor a szülői válasz sikertelenségével szembesülünk.

A meg nem vizsgált, diffúz típusú etnikai identitás esetében arra láthatunk példát, hogy abban az esetben, amikor súlyos megélhetési gondokkal, perifériás élethelyzettel, a változás esélytelenséggel küzd a megkérdezett, akkor az etnikai identitás kérdésköre teljesen irreleváns lehet.

Kimondhatjuk, hogy az etnikai identitás elérése tehát nagymértékben függvénye azoknak a tapasztalatoknak, lehetőségeknek, melyeket az ember a többségi világban megél.

#### 4.2. Az akkulturáció

Az akkulturáció olyan többirányú folyamatként fogható fel, amely magában foglalja mind a saját etnikus kultúra iránti, mind a többségi társadalomra irányuló orientációkat, és lehetséges, hogy más kultúrákkal kapcsolatos irányultságokat is (Phinney 1996).<sup>21</sup>

Berry (2002) modellje szerint négy akkulturációs stratégiáról beszélhetünk. E négy stratégia a mentén bontakozik ki, hogy az egyén, illetve a csoportja hogyan kíván kapcsolódni a másik, a többségi csoporthoz. Röviden, hogy milyen választ ad két kérdéskörre: Érdemes-e fenntartani kulturális identitását és jellemzőit (saját kultúra és identitás fenntartásának mértéke); illetve hogy értékesnek minősül-e, ha fenntartja a kapcsolatot a másik csoporttal (kapcsolatok és részvételi lehetőségek keresése a tágabb társadalomban).

E kétdimenziós modell értelmében elméletileg négy lehetséges út létezik: Erőteljes azonosulás mindkét csoporttal az integráció előrelőzője lehet; amennyiben egyik csoporttal sem jött létre azonosulás, marginalizációról van szó. A többségi kultúrával létrejött, kizárólagos identifikáció asszimilációt von maga után, míg ha csak az etnikai csoporttal jön létre azonosulás, szeparációról beszélhetünk. Egy személy történetén belül is megfigyelhető, hogy az élet különböző területein más és más akkulturációs stratégia válik dominánssá. Az akkulturációs folyamat kimenete egy hosszú távon nagyjából stabilan funkcionáló adaptáció.

Az általam megkérdezettek közül többen is megfogalmazták azt a véleményt, mely szerint a „valódi integráció” nem lehetséges, és ennek okát a többségi társadalom jellegében kell keresnünk. Az integrációs stratégia sikerességének előfeltétele bizonyos kölcsönös alkalmazkodás: nem elég a kisebbségi csoport tagjainak „választása”, hanem szükséges a domináns társadalom attitűdjeinek illeszkedése is. Ha például magas az előítéletesség, vagy ha a kulturális sokféleség nem minősül értékesnek, akkor a befogadás helyett a kizárás irányába mutatnak a folyamatok, és mindez visszahat az egyéni mozgásterekre, szándékokra, akkulturációs stratégiákra.

6. táblázat Akkulturáció

1. Integráció	
a) kifejezett konfliktusok nélkül	24% (6 fő)
b) alakulófélben	8% (2 fő)
c) kifejezett konfliktusokkal	8% (2 fő)

<sup>21</sup> A klasszikus definíció szerint akkulturáción azokat a folyamatokat értjük, melyek akkor jelennek meg, amikor különböző kultúrájú egyének csoportjai folyamatos, közvetlen kapcsolatba kerülnek egymással, és ez az egyik vagy mindkét csoport eredeti kulturális mintájában változást idéz elő (Redfield, Linton és Herskovits klasszikus definícióját idézi Berry és mtsai 2002: 349).

## TANULMÁNYOK

---

2. Asszimiláció	
a) de a tagadás tabuja fennmarad	32% (8 fő)
b) szándék szerint, de inkább marginalizáció kezd megvalósulni	16% (4 fő)
3. Szegregáció*	8% (2 fő)
4. Marginalizáció**	4% (1 fő)

---

1.a Én elítélem azt, aki ahonnan jött, a gyökereit megtagadja, merthogy akármilyen plasztikai műtéten megyek át, az érzelmeim megmaradnak. A szüleim akkor is azok maradnak, a rokonságom akkor is az marad, az életfelfogásom rengeteget változott, merthogy változott, de azért maradt benne annyi, annyi, hogy... én személy szerint elítélem. Mert nem hiszem el, hogy mindent ki kell zárni, még azt is, ami jó a cigányságból. Van, ami rossz benne, persze, hogy van, de van, ami tökéletes és szép. (22.)

1.b Én az Unióba léptem, még nincs teljesen Unió, de én már beleléptem. (Fontosak a magyar értékek, hogy azokat is kövesd?) Igen. (...) (A cigány mennyire fontos?) Hát a cigány a legfontosabb, mert abban élek. (4.)

1.c Most figyelj ide, ha nem tudunk közös nevezőre jutni, akkor valahol ez fölösleges, szerintem. Mert mi nem engedünk a huszonegyből, mert mi azok vagyunk, akiknek születtünk, minket ne akarjon senki megfordítani. Mi nem vagyunk Michael Jackson, mi nem húzassuk át a bőrünket! Azért, hogy fehérek legyünk, hogy mi megfeleljünk az elvárásoknak. Mi ennek születtünk, ha minket így nem tudnak elfogadni, akkor ne fogadjanak el bennünket. Mert az én korosztályom, 43 éves vagyok, és nem csak én, mert többen is, 27–26 éves munkaviszonyokat fel tudunk mutatni, akkor hol vannak a másik emberek hozzánk? (...) Nem az, hogy nem válunk olyanná, mert válunk, mert fejlődünk mi is, mert látod a környezetünket, de azért van egy pont, amit nem lehet átlépni. (...) Azt mondom, hogy nekünk is hagyják meg azt a tisztas távolságot, hogy mi is éljük a magunk világát, mi is meghagyjuk az övükét, de valahol, valahol kéne egy közös pontnak lenni, ahol megegyezünk. És ennek a munkahelynek kéne, hogy legyen, meg az iskolának. Hogy hadd érvényesüljünk mi is ott, hadd mutassuk meg, hogy kik vagyunk. (19.)

2.a (Azt érzed, hogy egy cigány embernek többet kell teljesítenie ahhoz, hogy elismerjék?) Igen, igen, ez az életben mindig is így volt, és mindig is így lesz. És az előbb is mondtam, hogy soha nem fogják elviselni, nagyon ritka az a magyar ember, aki elismeri, hogy XY, ez a cigány ember, hogy na most hát jót tett, hogy milyen dolgokat vitt véghez. (12.)

2.b Nemcsak a kézfék van behúzva, hanem „rükverc” kettő, annyira hátra van szorítva a cigányság. (...) Nagyon sok cigányt megismertem, akik azt mondják, hogy márpedig megpróbálunk kimosakodni a mocsokból, sajnos vannak olyanok is, akik beletörődtek abba, hogy ők cigányok és nem tudnak. (...) Előítéletek? Én úgy érzem, hogy vannak, mert „úgy se fog sikerülni, mert cigány vagyok”, és zömébe be szokott ez jönni, úgy 80 százalékból. (17.)

---

\* A szegregáció a két esetben nem kizárulást jelent a többségi társadalomból, hanem inkább arra utal, hogy kevesebb és jobban szabályozott kapcsolat fűzi az egyént a társadalomhoz (például kimondottam munkakapcsolat).

\*\* Egy esetet soroltam a marginalizáció kategóriájába, mert sem a saját csoport tagjaival, sem a többségi csoporttagokkal kapcsolatban nem fejez ki egyértelmű orientációkat.

Az akkulturáció kapcsán tulajdonképpen két csoportot képeztek a válaszok. Az egyik esetben nincs kifejezett konfliktus az egyéni szándékok és a megvalósítható stratégia között, míg más esetekben az egyén úgy érzi, hogy hiába próbálkozik, mindig falakba ütközik, mert a saját elképzeléseit „felülírja” a többségi társadalom „rugalmatlansága”. Az akkulturáció milyensége ugyanannyira függ a külsőként megélt, az egyének által kevésbé befolyásolható élményektől, mint a saját erőfeszítésetől, szándékoktól. Ahol inkább a kettő össze nem illése, elcsúszása a jellemző, ott találkozhatunk sérüléssel, alacsony önbecsüléssel. Ha megfordítjuk a gondolatmenet, azt mondhatjuk, hogy a többségi társadalom gyakran különböző módokon arra ösztönzi a nem cigányok között mozgó cigány embereket, hogy elfedjék, ne is említsék cigány kötelekeiket. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a többségi társadalom sokszor csak azon az áron engedi be a cigányokat, ha elhagyják, elveszítik cigány identitásukat, és arra törekednek, hogy „magyarrá váljanak”.

#### 4.3. A stigmával való megküzdés – pszichológiai alkalmazkodás

A társas stigma jelenségét járják körül Crocker, Major és Steele (1998), az írásukban. A stigmát olyan helyzeti fenyegetettségként, nehézségként értelmezik, amely egy kölcsönhatásból fakad: az, hogy miként bánnak valakivel, hogyan ítélik meg, őt magát is befolyásolhatja.

Érdeemes először pár szót ejteni magukról a nehézségekről. A stigmatizáltak tapasztalatainak négy aspektusa lehet kiemelkedően fontos. Mindegyik fenyegetést jelent az önértékelésre nézve. Az első az a mindig jelenlévő lehetőség, hogy valaki előítélet vagy diszkrimináció célpontja lehet. A második annak tudata, hogy társas identitásukat mások leértékelik vagy negatívan értékelik. A sztereotípiák fenyegetettség elmélete szerint feltételezhető, hogy a stigmatizáltak ismerik azokat a specifikus negatív sztereotípiák tartalmakat, melyeket mások fenntartanak a csoportjukról, és tudják, hogy ezek egy adott szituációban mások számára viselkedésük magyarázataiként szolgálhatnak, illetve tudatában vannak annak, hogy viselkedésükkel akár meg is erősíthetik e tartalmakat. További nehézség, hogy a stigmatizált egyének számára a történések – legyenek akár negatívak, akár pozitívak – lehetséges okai különösen kétértelműek, hiszen egy negatív kimenetel épp úgy eredhet valakinek a rossz teljesítményéből, hiányos képességeiből, mint mások előítéleteiből vagy diszkriminációs szándékaiból. Ez az attribúciós kétértelműség sokszor megvédheti az önértékelést,<sup>22</sup> de számos, közvetetten negatív hatása is lehet, például megnehezítheti, hogy valaki pontos képet kapjon a képességeiről, vagy helyesen válassza meg a céljait.

A felsoroltak azonban nem vezetnek feltétlenül alacsony önértékeléshez. A stigmatizált emberek számos stratégiával élhetnek annak érdekében, hogy fenntartsák, védelmezzék vagy növeljék önértékelésüket.

A pszichológiai alkalmazkodás igen összetett kérdéskörén belül én olyan „felépítmények” után kutattam, melyek az egyén szintjén arra

<sup>22</sup> Ez azonban csak akkor működik, ha a másik előítéletességének előzetesen ismert valószínűsége magas.

## TANULMÁNYOK

keresik a választ: vajon hogyan békíthető össze a cigány létből következő, meglehetősen leértékelt, kívülről visszatükrözött identitás a pozitív identitás belső igényével. 15 fő volt jellemezhető ilyen adaptívnek tekinthető válaszokkal.<sup>23</sup> A nehézségekkel való megküzdés következő, jellegzetes stratégiáit sikerült azonosítani a szövegekben:<sup>24</sup>

A belső differenciáltság hangsúlyozása:

Nagyon sok interjúban igen hamar megmutatkozott, hogy a beszélő kettéválasztotta a cigányságot olyanokra, akik megtestesítik a sztereotípiákat, és olyanokra, akik életmódjukkal épp hogy megcáfolni igyekeznek azokat. Az így létrehozott dichotómia azt a célt szolgálta, hogy az egyén és saját (kis)csoportja pozitív identitás birtokába jusson.

*Már a magyarok kiszűrik maguk közül az olyan romát, azzal nem is foglalkoznak, ahol látják, hogy nahát ez olyan buta, hogy nem érdemes vele szót váltani se. Már a beszédből, viselkedésből kiszűrik, hogy hát „na, milyen?“, „segítsek rajta, ne segítsek?“. (...) Az az igazság, ha az ember cigánynak születik, akkor nagyon sok mindent meg kell mutatni, „hát igenis én ki akarok emelkedni ebből és ebből“, szóval nagyon sok mindent le kell tenni ahhoz az embernek az asztalra. (12.)*

A „jó cigány” képének kidolgozása:

Látványosan leválasztják a saját csoportjukat arról a halmazról, amely érzéketlen az árnyalatokra („cigányok”). A leválasztott csoport így önálló pozíciót nyer. Ez gyakran együtt jár egy pozitív cigánykép kidolgozásával. A domináns csoportsztereotípiák tartalmi pedig áttolhatók más, nem pozitív cigány csoportokra.

*Lássák azt, hogy én úgy élek a családommal, hogy tiszta, rendesen. Énhozzám is nagyon sok magyar gyűn be, és az önkormányzati dolgozók is bejönnek énhozzám. Én nem akkor takarítok, amikor valaki jön. Nálam mindig tisztaság, rend van. (2.)*

Bizonyítás:

Elfogadják, hogy egy cigánynak mindig többet kell dolgoznia, felmutatnia, mint egy nem cigánynak, annak érdekében, hogy az utóbbiak elfogadják őt. Ezáltal mintegy „ledolgozzák” a sztereotípiák keltette hátrányokat.<sup>25</sup>

<sup>23</sup> Ide tartozik, hogy 17 fő (68%) számolt be személyesen tapasztalt diszkriminációról, előítéletről, 12 fő (48%) mondja, hogy tapasztalta életében a két irányból eredő (cigányok és nemcigányok felőli) elvárások konfliktusát, a két csoporthoz tartozás feszültségét, 10 fő (40%) számol be „cigányságával” összefüggésben személyesen átélt belső nehézségekről. Ez egy pillanatkép. Szeretném hangsúlyozni, hogy a „válaszok”, az alkalmazott stratégiák, vagy a saját etnicitáshoz való viszony, mind olyan kérdések, melyek változhatnak időről-időre, szituációról-szituációra.

<sup>24</sup> Ezek általában nem letisztult formában nyilvánultak meg, hanem sokszor keveredtek egymással, illetve a különböző szituációkban több is jellemezhet egy-egy embert. (Bizonyos akkulturációs stratégiák például gyakrabban jártak együtt bizonyos megoldásokkal.) A stratégiákat nem szeretném minősíteni, jónak vagy kevésbé jónak értékelni, hiszen céloom, hogy rámutassak az egyéni adaptivitásukra.

<sup>25</sup> Rengeteg energiába telik, míg elérik, hogy úgy tekintsenek rájuk, mint „egy cigányra, aki akar dolgozni”, ami a sztereotíp látásmód szerint önellentmondás. Éppen ezért ilyen-

*Az első nap ugye sírva mentem haza, 14 évesen. Gyárban dolgoztam. És akkor sírtam, hogy én ide nem megyek, én ezt nem csinálom! Akkor az én anyám azt mondta nekem, hogy „lányom, mi cigányok vagyunk – addig ilyenről szó nem volt előtte – minket a bőrünk is elárul, nekünk bizonyítani köll! Amit a másik megcsinálhat, neked az duplán meg köll csinálnod azért, hogy elfogadjanak.” És igaza volt neki, igaza volt neki! (...) És ez a mai napig úgy megvan bennem. Addig töröm magamat, addig hajtom, míg meg nem csinálom. (Magadtól is azt várod el, hogy dupla annyit teljesíts?) Igen, hogy elfogadjanak. (...) (Ha a testvérednek világosabb a bőre, és ugyanabban a családban nőtök fel, akkor a testvérednek nem kellett volna ez a dupla teljesítmény?) Nem, biztos, hogy nem. (19.)*

#### Sztereotípiák tudatos megcáfolása – önmonitorozás:<sup>26</sup>

*Már onnan kezdve, hogy hogyan öltözöm fel, hogy van a hajam megfésülve, hogy vagyok kifestve, aztán hogy hogyan szólok meg. Mennyire tudok összefüggően beszélni. (Ilyenkor mindig figyeled magad?) Igen. Nagyon. Mert figyelnem kell. Ha csak egy olyan szót kiejtek, ami nem oda való abba a közegbe, már félrehúzza a száját és próbál lerázni. (25.)*

#### Felvállalt képviselet:

*El kell kicsit tudni adnia magát az embernek cigányként, nyitottnak kell lenni, tudni kell abban a normába is élni. (...) Hát én úgy vagyok vele, hogyha nem roma társaságba keveredek, én akkor is tudatom az emberekkel azt, hogy ugye a romák azok milyenek, és a pozitív dolgokat említem meg, hogy ne csak negatívot, hogyha valaki csak negatívot tud, akkor egy kicsit változzon meg a véleménye. Szerintem ez nagyon fontos dolog. (8)*

#### Önfejlesztés – önkiteljesítés:

A folyamat végeredménye általában egy egyénileg kialakított, saját értékrend, mely mintha kívülre emelné az egyént az akkulturációval járó konfliktuson és a negatív társas megítélés teremtette nehézségeken:

*– Régebben? Sokkal jobban megviselt. Mert nem tudtam kezelni a dolgokat, azt gondoltam, hogy engem ezzel mindig megaláznak, és nekem ezt el kell túrnöm. Sokat segített az, hogy kisebbségi önkormányzati képviselő lettem, hogy jártam tanfolyamokra, sok embert hallgattam, és okosabb lettem ezáltal. És rájöttem, hogy én sem vagyok másabb a többségnél. (22.)*

Látható, hogy minden azonosított stratégiának vannak „járulékos költségei”, de ezek feltehetően alacsonyabbak, mint amennyivel a negatív kép, a leértékelt identitás elfogadása, belsővé tétele járna. Minden straté-

---

kor általában az történik, hogy adott cigányról olyan vélemények fogalmazódnak meg, miszerint „nem is igazi cigány”.

<sup>26</sup> Az eddig említett stratégiák tulajdonképpen egy körbe tartoznak. E hozzáállás kapcsán kirajzolódni látszik két csoport: az egyik csoportban a stratégia sikeresnek bizonyult (itt inkább korai zárókat találunk asszimilációs stratégiával), míg más esetekben pedig pont e stratégia sikertelensége vezetett alacsony önbecsüléshez, késői moratóriumhoz, vagy akkulturációs konfliktusokhoz, megvalósulni látszó marginalizációhoz. Ezt támasztja alá Erős és Mészáros (1998: 230) is: „A »rétegváltás« önmagában is súlyos zavarok forrása lehet, de ez még súlyosabb teherként nehezedik az egyénre, ha az eredeti közösség teljes elhagyásával, egyszersmind a többségi társadalomból való kirekesztettséggel jár együtt. Az így létrejövő talajvesztések, személyiségzavarok együtt járnak azzal, amit tartóssá vált átmeneti élethelyzetnek nevezhetünk.”

gia egy speciális társas kontextusra adott adaptív válaszként értelmezhető.

Azok az alacsony státusú csoportokhoz tartozók, akiket a „bőrük színe elárul”, többféle módon kereshetik tehát saját státusuk helyreállításának módját, de ezek mindenképpen többletenergiába kerülnek, vagy ahogy Pataki (1989: 33) írja: „teljesítménynek minősülnek”.

## 5. A jelenségek összefüggései

Az interjúk feldolgozása során az egyes változókat számszerűsítettem is. Ezzel az volt a célom, hogy a jelenségek egymáshoz való viszonyáról képet kaphassak. A változóim nagyjából megfelelnek a kvantitatív elemzés során vizsgáltaknak.<sup>27</sup>

A változók közti összefüggések kapcsán hipotéziseim a következők voltak:

(1) A pszichológiai alkalmazkodás sikere együtt jár az etnikai identitás kidolgozottságával.

(2) Pozitív összefüggés fog mutatkozni a pszichológiai alkalmazkodás és az akkulturáció szubjektív sikere között.

(3) Az etnikai identitás és egyes szociológiai változók (kor, iskolázottság, a megélhetés biztosíthatósága és az etnikai mobilizáció) pozitívan összefüggnek.

Az eredmények alátámasztották a hipotéziseimet.<sup>28</sup> Az első összefüggés az etnikai identitás fontosságára hívja fel a figyelmet. A kidolgozottabb etnikai identitásúak esetében eredményesebbnek tekinthető a pszichológiai alkalmazkodás. Az etnikai identitás fejlődéstípusai közül az elért etnikai identitás esetében találkoztunk a legmagasabb önbecsüléssel, és legnagyobb számban az adaptív válaszokkal. Úgy vélem, hogy ezek alapján megfogalmazható, hogy az etnikai identitás kimunkálása protektív hatású lehet a stigma okozta nehézségekkel szemben.<sup>29</sup>

A második összefüggés szerint, ha az egyén szempontjából az akkulturáció sikeres, konfliktusmentes, magasabb lesz az önbecsülés.<sup>30</sup>

<sup>27</sup> A pszichológiai változók a következők voltak: 1. Etnikai identitás – önkategorizáció; 2. Etnikai identitás – odatartozás-érzet; 3. Etnikai identitás – részvétel; 4. Etnikai identitás – fejlődés; 5. Össz-etnikai identitás (összevont mutató az előzőekből képezve); 1. Akkulturáció szubjektív sikeressége; 2. Akkulturációs stratégia; 1. Adaptív megküzdési stratégia; 2. Önbecsülés (alacsony, közepes, magas). Ezekon kívül megvizsgáltam még néhány szociológiai változó viszonyát az etnikai identitáshoz: 1. Kor; 2. Iskolázottság; 3. Megélhetés; 4. Etnikai mobilizáció; 5. Vegyes házasság.

<sup>28</sup> Először a hat pszichológiai változónak nevezett mutatót korreláltattam egymással (mind-egyiket mindegyikkel), a kapott eredmények az első két hipotézist alátámasztották. Ezek után megnéztem a korrelációt az etnikai identitás egyes változói és néhány szociológiai változó között is. Az eredmények a harmadik összefüggést is alátámasztották. (Minden esetben a Pearson-féle bivariális korrelációs mutatót használtam.)

<sup>29</sup> Etnikai identitás – fejlődés és Megküzdési stratégia  $r=0.576$ ,  $n=25$ ,  $p < 0.01$ ; Össz-etnikai identitás és Megküzdési stratégia ( $r=0.388$ ,  $n=25$ ,  $p < 0.05$ ); Etnikai identitás – fejlődés és Önbecsülés  $r=0.436$ ,  $n=25$ ,  $p < 0.05$

<sup>30</sup> Akkulturációs siker és Önbecsülés  $r=0.478$ ,  $n=25$ ,  $p < 0.01$

Végül, az etnikailag tudatos romák leginkább a megélhetésüket nagyjából biztosítottak látó, magasabb iskolai végzettségű fiatalok közül kerültek ki.<sup>31</sup>

## 5. Összegzés

A cigány származásúak egy nehézségekkel és ellentmondásokkal teli milióban kényszerülnek meghatározni önmagukat, egyrészt a külvilág, másrészt pedig saját maguk számára. Ennek tükrében a kiindulópontunk az volt, hogy mit kezdenek negatív szociális stigmájukkal, hogyan integrálják énképükbe. Az általam megkérdezettek esetében több válaszlehetőség is azonosítható volt.

De emellett fontos hangsúlyozni, hogy sokszor találkozhatunk az adott válaszok kapcsán sikertelenséggel, gyakran hiányoznak a megoldások, melyek segítenék a megküzdést ezekkel a mindennapok interakcióit átírató nehézségekkel.

Az idézett példák többször is kiderül, hogy milyen fontos a nehézségek verbalizálása, s hogy ennek hiánya nehézségeket szül, míg viszont a megléte sokszor protektív erejű. Cigány mivoltuk tabu jellege a cigány családokban az énkép és az identitás sérülékenységéről árulkodik. Az etnikai mobilizáció gyakran lesz az a terep, ahol a kérdések tabu jellege felszámolódik, és ahol egy pozitív identitásminta megfogalmazódik. Ezeket a helyszíneket viszont leginkább azok találják meg, akik már „keresnek”. Továbbra is kérdés tehát azoknak a személyeknek az elérése, akik a sérülékenyebb csoportokba tartoznak. Az alacsony önbecsülés erősen összefüggött a bizonytalan megélhetéssel, a foglalkoztatottságban tapasztalt hátrányokkal és a munkaerőpiacnak való kiszolgáltatottsággal.

Ez a munka előtanulmányként is szolgálhat olyan kezdeményezésekhez, melyek célja a cigányok (vagy „cigánynak mondott emberek”) pszichológiai alkalmazkodásának segítése. A bemutatott eredmények szerint is szükség van ezen a téren segítségnyújtásra, intervencióra. Egyet kell értenünk azzal a szemlélettel, hogy a stigmatizáltság, illetve a valós vagy vélt kulturális különbségek önmagukban elegendők ahhoz, hogy valakinek érzelmi nehézségekkel kelljen megküzdenie. Ugyanakkor nagyon fontos szem előtt tartani, hogy bármilyen megoldási kísérlet (akár pozitív, segítő szándék által vezérelt), mely a cigány származásúakat egységesen kezeli, eleve elhibázott, és útjában áll annak, hogy megtalálják saját, egyéni – etnikai és személyes – identitásukat.

Adataim és eredményeim természetesen nem általánosíthatók – nem vonatkoztathatók sem a tágon értelmezett „össz-cigány” kategóriára (mint láttuk, ilyen a cigányok perspektívájából tulajdonképpen nem is létezik), sem pedig más cigány alcsoportokra, közösségekre.<sup>32</sup>

Zárásként három általánosan érvényes gondolatot szeretnék kiemelni,

<sup>31</sup> Össz-etnikai identitás és Kor ( $r=0.486$ ,  $n=25$ ,  $p < 0.01$ ); Össz-etnikai identitás és Iskolázottság ( $r=0.491$ ,  $n=25$ ,  $p < 0.01$ ); Össz-etnikai identitás és Megélhetés biztosítottsága ( $r=0.504$ ,  $n=25$ ,  $p < 0.01$ ); Össz-etnikai identitás és Etnikai mobilizáció ( $r=0.350$ ,  $n=25$ ,  $p < 0.05$ )

<sup>32</sup> A zárásként leírt három gondolat érvényességi körét ez alóli kivételnek vélem.

## TANULMÁNYOK

melyek fontosságát reményeim szerint az előzőekben elmondottak alátámasztották:

(1) A stigmatizáltság okozta nehézségekkel szemben egy megvizsgált (feltárt, tudatosított) erős, pozitív etnikai identitásnak protektív szerepe lehet.

(2) Mind az etnikai identitás, mind az akkulturáció és a pszichológiai alkalmazkodás nagy mértékben kiszolgáltatottja a többségi társadalom attitűdjeinek.

(3) Azért, hogy egy cigány ember boldogulni tudjon az identifikációs kihívások között, és egészségesen működő identitást alakítson ki, sokkal több energiát kell befektetnie, mint azoknak, akik a többségi csoport tagjaiként határozhatják meg önmagukat.

## Irodalom

- Alcalde, José E. A. (2008): Cigány gyerekek az iskolában. Budapest: Nyitott Könyvműhely
- Berry, J. W. – Poortinga, Y. H. – Segall M. H. – Dasen, P. R. (2002): Acculturation and intercultural relations. In *Cross-Cultural Psychology. Research and Applications*. 345–382. Cambridge University Press, Cambridge.
- Binder Mátyás (2008): Egy beás cigány közösség etnikai és nemzeti identitásáról. *Kultúra és Közösség*, (12) 2. 5–17.
- Binder Mátyás (2009): Beások, etnikai mobilizáció és identitás. *Kisebbségkutatás*, (18) 2. 207–228.
- Binder Mátyás – Pálos Dóra (2009): A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája. Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben. *Néprajzi Látóhatár* (18) 2. 93–115.
- Bindorffer Györgyi (2001): Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosság tudat Dunabogdányban. Budapest: Új Mandátum – MTA KI
- Crocker, J. – Major, B. – Steele, C. (1998): Social Stigma. In: Gilbert, D. T. – Fiske S. T. – Lindzey, G. (eds) *The Handbook of Social Psychology*. Vol. II. Fourth Edition. New York – Oxford: Oxford University Press, 504–553.
- Dupcsik Csaba (2009): A magyarországi cigányság története. Budapest: Osiris
- Erikson, Erik H. (2002): Gyermekkor és társadalom. Budapest: Osiris
- Erős Ferenc – Mészáros Ágnes (1998): Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In: Kovalcsik K. (szerk.) *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF–IFA–MKM, 213–232.
- Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor (2000): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőterén. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Új Mandátum, 193–201.
- Jost, J. T. – Banaji, M. R. (2003): A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Jost, J. T. *Önalávetés. A társadalmi rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris, 29–61.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): A magyarországi cigányság 1971–2003. Budapest: Gondolat – MTA ENKI
- Ladányi János – Szélényi Iván (2000): Ki a cigány? In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Új Mandátum, 179–191.
- Marcia, James E. (1994): Az én-identitás állapotainak fejlődése és érvényessége. In: Ritoók Pálné – Gillemontné Tóth Mária (szerk.) *Pályalélektan Szöveggyűjtemény*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

- Nagy Pál (2007): Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom* (17) 2. 21–22.
- Pálos Dóra (2004): „Cigányok”, „újmagyarok” vagy „romák”? Kulturális antropológiai esettanulmány. In: A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.) *Kisebbség és kultúra*. Budapest: MTA ENKI – MTA PTI – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport, 336–358.
- Pálos Dóra (2006): „Cseperedünk”. Egy beás cigány közösség önsztereotipizálási folyamatairól. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.) *Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi, 91–119.
- Pataki Ferenc (1989): Identitás – személyiség – társadalom In: Váriné Sz. Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.) *Az identitás kettős tükörben*. Budapest – MTA – TIT, 17–35.
- Phinney, Jean S. (1992): The Multigroup Ethnic Identity Measure. A New Scale for Use With Diverse Groups. *Journal of Adolescent Research* (7) 2. 156–176.
- Phinney, Jean S. (1996): When We Talk About American Ethnic Groups, What Do We Mean? *American Psychologist* (51) 9. 918–927.
- Prónai Csaba (2000): Előszó. In: Prónai Csaba (szerk.) *Cigányok Európában 1. Kulturális antropológiai tanulmányok*. Nyugat-Európa. Budapest: Új Mandátum, 11–29.
- Szuhay Péter (1997): Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusoknak vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány* (42) 6. 656–675.
- Szuhay Péter (1999): A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Budapest: Panoráma
- Tajfel, Henri (1992): *The Social Psychology of Minorities*. London: The Minority Rights Group
- V. Komlósi Anna (2003): Én, Ego vagy Self? In: Nagy János – V. Komlósi Anna (szerk.) *Énelméletek. Személyiség és egészség. Szemelvények az én lélektani kutatásának irodalmából*. Budapest: ELTE – Eötvös. 21–37.

## Európa dinamizmusának határai

Európai migrációs rezsimek a kirekesztés és befogadás között

### I.

A migráció és a migrációs rezsimek Európai Unión belüli vizsgálata mozgó célpontot követ. Általában a nemzetállamokkal és különösen az Egyesült Államokkal ellentétben az EU alakulóban levő politikai entitás. Legjobban talán úgy jellemezhető, mint az államok szövetsége és a szövetségi állam között elhelyezkedő, saját jellemzőkkel rendelkező alakulat (vö. Lepsius 2006: 111kk; Zielonka 2001). Az elmúlt évtizedekben az EU a belső egységét és a külkapcsolatait egyaránt érintő gyors intézményi és szociális változásokon ment keresztül. E változásokat az „Európa dinamizmusa” (vö. Vobruba 2003; Vobruba 2007) kifejezéssel foglaltam össze, amely szerény javaslat volt egy olyan elméleti megközelítésre, amely lehetővé teszi az uniós bővítés logikájának és az ezzel a bővítéssel összefüggő befogadás és kirekesztés kölcsönhatásának tanulmányozását.

A határok szociológiája a politikai intézményként értelmezett határok és a határátlépési folyamatok közötti kapcsolatokat és feszültségeket vizsgálja. A kialakuló modern világtársadalmon belül a migrációs rezsimek és a migráció közötti viszony tekinthető a legfontosabb kérdésnek. Ha uniós szinten vizsgáljuk a migrációt és a migrációs rezsimeket, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a dinamikájából következően az EU-nak hosszú távon stabil külső határai és változatlan belső viszonyrendszerei sincsenek. Európa dinamikáján belül témánk szempontjából különösen három fejlemény tűnik érdekesnek. Először: a több fordulóban zajló bővítés azonnali eredményeként a kívülállókból tagok lesznek. Másodsor: intenzív és komplex összjáték van az EU integráció elmélyülése és az EU külső határainak europánizálása között. És harmadszor: mihelyt történelmi végpontjához ér az uniós bővítési folyamat, megváltozik az EU külső határainak jellege.

Az érveimet négy lépésben fejtem ki. Azzal kezdem, hogy röviden vázolom az Európa dinamizmusa elméletet. Utána a legutóbbi bővítés, a 2004-es és 2007-es keleti bővítés példáján bemutatom a kívülállók bennfentessé válását. A következő lépésben kifejtem, miként alapozza meg a további integráció az EU tagok arra irányuló, közös érdekét, hogy ellenőrizzék a külső határokat. Végül pedig kimutatom, hogy jelenleg – a bővítés után – az EU külső határrendszerei a teljes kirekesztéstől a részlegesen áteresztő jelleg felé irányuló fejlődés fázisában vannak.

## II.

Az Európa dinamizmus elmélet (vö. Vobruba 2007) – elsősorban az EU gazdag központi magja és a perifériája közötti viszony elemzésével – magyarázatot kínál az EU bővítésére. A központi mag és a periféria közötti viszonyt mindkét oldalon bonyolult érdekek alakítják.

Az érvelés azzal a feltételezéssel indul, hogy az EU gazdag központi magja érdekelt a gazdasági prosperitása és a politikai stabilitása fenntartásában. Ezért a központi magot alkotó tagállamok politikai szereplői és lakossága is úgy gondolják, hogy az EU perifériájáról kiinduló határ-átlépési folyamatok fenyegetést jelentenek számukra: környezetszennyezést, bűnözést, csempészt, és természetesen a szegénység és politikai zűrzavar miatti migrációt. A fenyegető határátlépési folyamatokra adott első és azonnali válasz a kirekesztés, azaz a határok lezárása iránti igény megfogalmazása. De a határok politikai szociológiájának egyik alapvető megállapítása (vö. Rodriguez 1997; Cornelius, Takeyuki 2004; Vobruba 1994; Eigmüller, Vobruba 2006), hogy az államhatárok nem tehetők tartósan átjárhatatlanná. Legalábbis a modern, gyakorlatilag globális társadalomban a legtöbb társadalmi folyamat számára a határok nem jelentenek akadályt. Néha, például a környezetszennyezés esetében, egyszerű technikai okok miatt lehetetlen megvalósítani a határok átjárhatatlanságát, máskor túl magasak a kirekesztés pénzügyi vagy politikai költségei, végül vannak olyan esetek is, mikor a központi maghoz tartozó gazdag országok érdekei nem egyértelműek, ami megakadályozza a kirekesztésre vonatkozó egyöntetű fellépést. Így nem a tökéletes átjárhatatlanság, hanem a határok lezárása és a határok átjárhatósága közötti feszültség teszi a határokat a szociológiai kutatás érdekes témájává. Ez igaz az EU esetében is. Bár a kirekesztés mindig politikai lehetőség marad a prosperáló és stabil központi mag országai érdekeinek védelmére, az EU kirekesztési politikáját tudatos befogadással egészítik ki.

A „tudatos befogadás politikája” az önérdékű segítség logikáját jelenti (vö. Vobruba 1996): segíték neked, mert különben a problémáid engem is érinteni fognak. Az EU perifériáról kiinduló és a határokon nem megállítható, a központi mag számára gondot okozó problémák csak úgy kezelhetők, ha a keletkezési helyükön foglalkoznak velük. Más szóval, a legtöbb határon átnyúló probléma az önérdékű támogatás célzottjává válik. Miként az Európai Bizottság dokumentuma is bizonyítja: „A bővítés az EU egyik leghatékosabb politikai eszköze, ami az EU stabilitással, biztonsággal és a konfliktusok megelőzésével kapcsolatos stratégiai érdekeit szolgálja. Hozzájárul a prosperitás és a növekedési lehetőségek fokozásához, az alapvető fontosságú közlekedési és energiaszállítási útvonalakhoz való kapcsolódás javításához, és az EU világon belüli súlyának növeléséhez.” (Commission 2008: 1) Ez az a helyzet, ami különleges dinamikaóhoz vezet az EU gazdag központi magja és perifériája között.

Az EU 1981-es (Görögország) és 1986-os (Spanyolország és Portugália) déli bővítése, különösen pedig a 2004-es (Magyarország, Cseh Köztársaság, Szlovák Köztársaság, Szlovénia, Lengyelország, Észtország, Lettország, Litvánia, plusz Málta és Ciprus) és 2007-es (Bulgária és Románia) keleti bővítés mutatják az önérdékű támogatáson alapuló tudatos befogadás logikáját. Mindkét bővítési fordulót azért hajtották végre, hogy

visszafordíthatatlanná tegyék a demokráciába való átmenetet és egyúttal ösztönözzék a gazdasági modernizációt. Az EU periféria politikai stabilitásának és gazdasági prosperitásának elősegítése azoknak a területeknek a befogadásához és uniós tagországgá válásához vezetett, ahol a problémák keletkeztek.

### III.

Ami a migrációt illeti, minden bővítési forduló lényegében azt jelentette, hogy az új tagok népessége jogot kapott az EU-n belüli szabad mozgáshoz. Így az Európai Unió minden bővítése a kívülállókat bennfentesekké tette, melynek révén egyszerűen a legalizálásával csökkentette az illegális migrációt. Ennek következtében az EU határrezsímjeivel foglalkozó elemzésünk első és némiképp meglepő eredménye, hogy az EU minden bővítési fordulója szélesíti a szabad mozgás terét, és így jelentősen liberalizálja az új uniós tagállamok migrációs lehetőségeit.

E meglehetősen optimista eredmény hangsúlyozása mellett természetesen tennünk kell két megjegyzést. Először, nem szabad elfelejtenünk, hogy az uniós taggá válás nem jelenti a határellenőrzés automatikus megszűnését. Ehhez szükség van egy újabb lépésre, a Schengeni Egyezményhez való csatlakozásra. A Schengeni Egyezmény (1999 óta) egyrészt szabad mozgást biztosít a részt vevő tagállamok népességének a ki- és belépésre, így (néhány kivételtől eltekintve) megszünteti az EU-n belüli határokat, másrészt viszont nagyon erős ellenőrzést követel meg az EU külső határain. Mivel (a Cseh Köztársaság kivételével) minden új tagállam rendelkezik külső EU határrésszel, az új tagoknak, mielőtt részeseivé válnának az európai szabad mozgási övezetnek, először bizonyítaniuk kell az ellenőrzésre vonatkozó képességüket. Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy a szabad mozgás nem jelent automatikus külföldi munkavállalási jogot. A déli és keleti bővítési fordulóban is alkalmaztak a munkaerő szabad mozgását ideiglenesen korlátozó intézkedéseket. De ez a tény nem befolyásolja az általános diagnózist, mivel ezek a szabályozások csak elhalasztják egy tágabb szabad munkaerő-mozgási övezet létrejöttét. A 2004-es és 2007-es keleti bővítés alkalmával a 2 + 3 + 2 szabályt alkalmazták. Ez felhatalmazza a régi (és gazdag) tagállamokat arra, hogy akár 7 évig elzárják a munkaerőpiacukat (és határaikat) az új tagállamok dolgozói elől. De ez a szabály azt a kötelezettséget is tartalmazza, hogy nyilvánosan indokolni kell a szabad mozgás kiterjesztésének elhalasztását. Ezenkívül időközben kiderült, hogy (Ausztria és Németország kivételével) a régi tagállamok, érzékelvén a bővítés áldásos hatásait, 2011 előtt megnyitották a munkaerőpiacaikat (vö. Nissen 2009).

Mindent egybevetve, bár a munkaerőpiac „késleltetett europánizálásáról” (Nissen 2009) van szó, megvalósulóban van a személyek és a munkaerő egész Európai Unión belüli szabad mozgása. Ennek következményeként az illegális munkásokból legális munkavállalók lettek. Így az EU keleti bővítése a munkaerő szabályozására és árának növelésére irányuló nagy politikai programnak tekinthető. A nagyobb kiterjedésű szabad mozgási övezet és a bennfentesek körének kiszélesítése egyúttal a külső

határokon új akadályokhoz, és így új kívülállókhoz vezet. Hogy működik a belső nyitottságnak és külső zártságnak ez a dialektikája?

#### IV.

Az elmúlt évtizedekben az EU nemcsak jelentős bővítési folyamaton ment keresztül, hanem az integrációt is elmélyítette. A migráció kérdéseivel kapcsolatban a mélyebb integráció irányába ható, legfontosabb lökést a korábban már említett Schengeni Egyezmény adta. Az egyezményhez csatlakozva az uniós tagállamok (és néhány más európai ország, például Svájc) a belső határokon megszüntették a határellenőrzést. Megszületett a „schengeni övezet”, ahol megvalósult a négy alapjog egyike, a személyek szabad mozgása. Az érem másik oldala viszont az, hogy mindez közös érdeké tette az EU külső határainak biztosítását. Miért? Schengen előtt például a „Spanyolországba való belépés” azt jelentette, hogy Spanyolországban vagyunk, Schengen után viszont gyakorlatilag már az egész EU-ba való belépésről van szó. A Schengeni Egyezmény nyomán kialakuló új helyzetnek három fő következménye van.

Először, felerősödött az EU szintű kirekesztési politika. Az uniós politikán belül domináns témává vált a külső határok lezárása és ellenőrzése. Az uniós tagállamoknak az EU külső határaival egybeeső határai az egész EU érdeklődését kiváltó közös politikai kérdéssé váltak. Ennek gyakorlati következményeként a közös uniós határok és a migráció ellenőrzése uniós szintű politikai kérdéssé vált és elindította a határpolitika lassú europanizálását, elsősorban az uniós szervként 2004-ben létesített FRONTEX\* megalapításával. A FRONTEX-et az Európai Bizottság alapította azzal a céllal, hogy koordinálja főleg az EU déli külső határainak ellenőrzését. Az alapítása óta a finanszírozása, alkalmazottainak száma és a tevékenysége („közös műveletek”) tekintetében drámai fejlődés ment keresztül és így egyre inkább valódi végrehajtó szerepre tett szert (vö. Pollak, Slominski 2009). Ez olyan hatással van a szociológiai kutatókra, legalábbis ami Európát illeti, hogy egyre elavultabbá válik a migráció és a migrációs rezsimek nemzetállami szintű kutatása (vö. például Brochmann, Hammar 1999), újabb példát szolgáltatva a „módszertani nacionalizmus” eltűnésére.

Másodszor, érdekkonfliktusok voltak és vannak a külső határokkal rendelkező tagállamok és az EU központi magjához tartozó (gazdag) országok között. Ezek az ellentétek két témára koncentrálnak. 1. Az EU

\* FRONTEX: Európai határőrizeti ügynökség. Az Európai Unió Tagállamai Külső Határain Való Operatív Együtműködési Igazgatásért Felelős Európai Ügynökséget a 2004. október 26-i 2007/2004/EK tanácsi rendelet (HL L 349., 2004.11.25.) hozta létre. A FRONTEX a tagállamok közötti operatív szintű együttműködést koordinálja a külső határok kezelésének területén; támogatást nyújt a tagállamok részére a nemzeti határőrök kiképzésében, illetve a közös képzési szabványok kialakításában; kockázatelemzést végez; figyelemmel kíséri a külső határok ellenőrzésének és felügyeletének területére irányuló kutatás fejlődését; segíti a tagállamokat a külső határokon felmerülő magas technikai és operatív támogatást igénylő helyzetekben; és biztosítja a tagállamok számára a szükséges támogatást a közös visszatérítési műveletek során. (A ford.)

mint egész a szigorú határzár híve, egyes uniós „frontállamok” határpolitikájába viszont belefér a bizonyos mértékű illegális migráció tolerálása – főként annak érdekében, hogy támogassák az olcsó munkaerőtől függő gazdasági ágazataikat (vö. Cornelius 2004: 393 skk; Eigmüller 2006). 2. Allandó konfliktusok vannak a migránsok első uniós belépési országai (különösen Olaszország, Görögország és Spanyolország) és a többi tagállam között a migráció költségeinek megosztásáról.

És harmadszor, módosítva meghosszabbították a gazdag központi magban korábban általános tervszerű (calculated) befogadás politikáját. Az EU több kétoldalú egyezményt írt alá a déli és keleti szomszédjaival a bevándorlás terén való együttműködésről, a menekültek hazatelepítéséről és észak-afrikai fogadótáborok létesítéséről. Az EU migrációs politika célja az volt, hogy felépítse az „Európa Erődöt”, és elmélyítse a szomszédokkal való együttműködést, hogy megvédje magát a délről és keletről kiinduló migrációval szemben.

Mindent egybevetve, az EU bővítései és az integráció elmélyítése az EU-n belüli szabad mozgáshoz és az EU-n kívüli országokkal szembeni merev elzárkózáshoz vezettek. Az eredmény a „bent lévő” csoport kibővülése és a „kívülálló” szigorú kirekesztése lett.

## V.

Több jel azonban azt mutatja, hogy ez a helyzet változóban van.

Már a keleti bővítés előtt teret nyert az a vélemény, hogy – mint a Bizottság korábbi elnöke, Romano Prodi hangsúlyozta – „nem folytathatjuk vég nélkül a bővítést” (Prodi 2002: 2).

Az volt a mindmáig élő általános meggyőződés, hogy a további bővítés ára az integráció gyengülése lenne. Máshol már kifejtettem azt a véleményemet, hogy a keleti bővítés az EU bővítési válságához vezetett (vö. Vobruba 2003; és az ezt követő vita: Bach 2003; Rhodes 2003; Szalai 2003; Bach 2006). Itt érdemes ismét Romano Prodit (2002: 2) idézni: „Nem vizezhetjük fel az európai politikai projektet és nem fejleszthetjük vissza az Európai Uniót egyszerű kontinentális szintű szabadkereskedelmi övezetté.” A bővítés és az európai integráció elmélyítése közötti erősödő ellentmondás ilyen értelmezése az EU periféria kezelésével kapcsolatos új politikához, nevezetesen az Európai Szomszédsági Politikához (ESZP) vezetett. A bővítési politika és az ESZP közötti különbséget legjobban úgy érthetjük meg, ha az EU és perifériája közötti politikai kapcsolatokon belüli különböző ajánlatokként fogjuk fel őket. Ez esetben jelentős aszimmetria mutatkozik. Mindkét esetben, a bővítésekkel és az Európai Szomszédsági Politikával kapcsolatban is, az EU majdnem ugyanazt a fajta együttműködést várja el a perifériájától: azt, hogy viselje a demokráciába és a kapitalista piacgazdaságba való átmenet költségeit, működjenek együtt a határátkeléssel kapcsolatos problémák, és különösen a migráció kezelésében. „Az Európai Szomszédsági Politika víziója egy baráti kört jelent, azokét, akik elfogadják az EU alapvető értékeit és alapcéljait, egyre szorosabb kapcsolatokat alakítanak ki és az együttműködésen túllépve jelentős mértékű gazdasági és politikai integrációt valósítanak meg.” (Commission 2004: 5) Így az ESZP keretein belül az EU számos politikai

kérdésben javaslatokat tesz az együttműködésre. Olyan területekről van szó, mint például a „Gazdasági és szociális fejlesztési politika”, „Energiaszolgáltatás”, „Környezet” („A környezetszennyezés nincs tekintettel a határookra” 18. o.) és „Ígazságügyi és belügyi kérdések”: Az utóbbit illetően a programadó ESZP dokumentum különösen hangsúlyozza, hogy „az Unió érdekelt a partner országokkal a határátlépési engedélyekről megkötendő egyezményekben” (Commission 2004: 17). Az ESZP-t lényegében ugyanaz az önérdékű támogatási logika jellemzi, mint a keleti bővítést. A bővítésekkel összehasonlítva azonban az ESZP tekintetében jóval szerényebb az EU ajánlata. A jövőbeli teljes jogú tagság ígértét a „különleges viszony” perspektívája váltotta fel. Az EU szóhasználatában a „különleges viszony” különböző tartalmú, a szabadkereskedelmi egyezményektől a majdnem-tagságig terjedő kétoldalú megállapodásokat jelent (Commission 2004), mint erre a stratégiai tanulmány rámutat. Elmondható tehát, hogy a bővítésről az ESZP-ra váltással az EU a bővítés nélküli expanzióra tesz kísérletet (vö. Vobruba 2007a). Az ESZP keretein belüli együttműködés erősítése érdekében az EU szomszédos országoknak tett ajánlata pénzügyi és szervezeti segítséget, szabadkereskedelmi egyezményeket tartalmaz, az EU intézményeiben való részvételt azonban nem. De a legfontosabb az a különbség, hogy a bővítésekkel ellentétben az ESZP nem kínál hosszú távú perspektívát, nincs szó olyan jövővel kapcsolatos várakozásokról, amelyek kárpótlást nyújtanának az átmenet okozta jelenlegi nehézségekért. Így, mint ismételten hangsúlyozzuk, a bővítésekről az ESZP-re való áttéréssel egy fontos legitimációs forrás veszett el. Ismét Prodi, a Bizottság elnöke következik: „A csatlakozás célja természetesen az elképzelhető legerősebb reformösztönző. De miért ne lenne egy kevésbé ambiciózus célnak is valamilyen hatása?” (Prodi 2002: 3) Következésképpen a jelenlegi nehézségek (a modernizáció költségei) jövőbeli előnyökkel (teljes jogú EU-tagság) legitimizálása helyett az EU-val szomszédos államok kormányainak arra kell törekedniük, hogy a népességeik számára azonnali előnyökként bemutatható pozitív eredményeket érjenek el.

A szomszédos államokkal való együttműködéssel kapcsolatban az EU egyik – ha nem a – legfontosabb várakozása a migráció ellenőrzése. 2007-ben a Bizottság kiadott egy tanulmányt „A migráció globális megközelítésének alkalmazása az Európai Unióval szomszédos délkeleti régiókkal kapcsolatban” címmel (vö. Commission 2007). Ennek egyrészt az a célja, hogy „a migráció fejlődést ösztönző hatásának” (Commission 2007: 6) elősegítése érdekében, különösen az oda-vissza irányú migráció támogatásával, bizonyos mértékig liberalizálja a személyek mozgását. Másrészt az EU továbbra is ragaszkodik „az illegális migráció és embercsempészség elleni harchoz” (Commission 2007: 6) a „visszafogadási megállapodásokban” (readmission agreements) és hangsúlyozza a kitoloncolás láncolatának megszüntetését: „Fontos feladat a visszafogadási megállapodások megkötése. Visszafogadási megállapodást kezdeményeztünk Ukrajnával, Moldovával pedig befejeződtek a tárgyalások. ... A jövőben tárgyalásokat kell indítani más országokkal is. Azokkal az országokkal kapcsolatban, amelyeknek már van ilyen megállapodásuk az EU-val, arra kell törekedni, hogy képesek legyenek végrehajtani a megállapodást, és

## EURÓPAI UNIÓ

ösztönözni kell őket a saját keleti és délkeleti szomszédjaikkal kötendő hasonló megállapodásokra.” (Commission 2007: 9)

Így a bővítési politikáról az ESZP-ra való váltással ismét változott az EU migrációs politikájának alapvető jellemzője. A bővítési politika következménye a szabad belső mozgás és maximális külső zártság volt, míg az ESZP-ban a határok átjárhatósága tárgyalási témává vált. „Közös vízumkérő-központok létesítésével – mint amilyen Ausztria, Magyarország, Lettország és Szlovénia együttműködésével Moldovában nyílt” (Commission 2007: 15) – a határok szelektív átjárhatósága alakul ki.

## VI.

Foglaljuk össze röviden az eddig írtakat! Az Európai Unió integrációs és bővítési folyamatai során lényegi változáson ment át a közösség migrációs politikája. Megkíséreltem kimutatni, hogy a határokkal kapcsolatos politikában két szakasz különíthető el.

Először, az EU-ban több bővítési forduló zajlott le. Az EU új tagjává válás, legalábbis hosszú távon, a személyek szabad mozgását, és különösen a közös európai munkaerőpiachoz való hozzáférést jelenti. A bővítési politikában világos megkülönböztetés érvényesül. Egyrészt az új uniós tagok lakossága számára nagymértékű liberalizálást jelent, másrészt viszont az EU egyúttal a külső határai lezárására törekszik, ami a bent levők és kívül levők éles megkülönböztetését eredményezi. Azóta az afrikai migránsok halála a Földközi tengeren majdnem mindennapos dolog, melyről rendszeresen tudósítanak az európai újságok (vö. Cadenbach 2009). Mindez hasonló az Egyesült Államok és Mexikó határán tapasztalható helyzethez (vö. Suárez-Orozco 1998; Givens, Freeman, Leal 2009).

Másodsor, a bővítések után az EU külső határainak átjárhatósága az EU és a szomszédjai közötti tárgyalásoktól függ, ami különböző vízummegállapodásokhoz vezetett. A maximális korlátozásról a szelektív európai határpolitikára való áttérés azt eredményezi, hogy eltérő módon kezelik a szomszédos országok különböző népességi csoportjait.

Ekként végül is Európa dinamizmusa folyamán három változás különíthető el: 1. A határok progresszív europánizálása az uniós tagállamok nemzeti szuverenitásának rovására; 2. Az EU külső határainak átjárhatósága az EU és szomszédjai közötti tárgyalásoktól függ; és 3. E tárgyalások eredményeként az egyenlőtlenség új mintái alakulnak ki, mivel a megállapodások a különböző csoportoknak egyenlőtlen hozzáférést biztosítanak az EU gazdag központi magjához.

Ha komolyan vesszük azt a kijelentést, hogy a határokat sohasem lehet tartósan lezárni és így valamilyen szintű migráció elkerülhetetlen, akkor tulajdonképpen arról van szó, hogy a migráció terén az implicit szelektivitásból a tárgyalásos szelektivitásba való átmenet tanúi vagyunk.

*Fordította Nyilas Mihály*

## Irodalom

- Bach, Maurizio 2003. The Europeanization of Cleavages and the Emergence of a European Social Space. In: *Journal of European Social Policy*, Vol. 13, No. 1. Pp. 50–54.
- Bach, Maurizio 2006. The Enlargement Crisis of the European Union: From Political Integration to Social Disintegration? In: Maurizio Bach et al. (Eds.), *Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in an Enlarging Europe*. Berlin: Sigma. Pp. 11–28.
- Cadenbach, Christoph 2009. Flucht vor dem Nichts (Escaping the Nothing) In: *Süddeutsche Zeitung Magazin* 16. 10. 2006. S. 24–30.
- Commission of the European Communities 2004. European Neighbourhood Policy. Strategy Paper. Communication from the Commission. COM(2004) 373 final.
- Commission of the European Communities 2007. Applying the Global Approach to Migration to the Eastern and South-Eastern Regions Neighbouring the European Union. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. COM(2007) 247 final.
- Commission of the European Communities 2008. Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament COM(2008) 674 final.
- Cornelius, Wayne A. 2004. Spain: The Uneasy Transition from Labor Exporters to Labor Importers. In: Wayne A. Cornelius et al. (Eds.), *Controlling Migration. A Global Perspective*. Stanford: Stanford University Press. Pp. 387–429.
- Cornelius, Wayne A., Takeyuki Tsuda 2004. Controlling Migration: The Limits of Government Intervention. In: Wayne Cornelius et al. (Eds.), *Controlling Migration. A Global Perspective*. Stanford: Stanford University Press. Pp. 3–48.
- Cuttitta, Paolo 2007. Segnali di Confine. Il Controllo dell'Immigrazione nel Mondo-Fromntiore. Milano: Mimesis Edizioni.
- Eigmüller, Monika 2006. Grenzsicherungspolitik. Funktion und Wirkung der europäischen Außengrenze. (Border-Securing Policy. Aims and effects of the European outer border) Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Eigmüller, Monika, Georg Vobruba (eds.) 2006. Grenzsoziologie. Die politische Strukturierung des Raumes. (Sociology of Borders. The Political Structuring of Space) Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Eigmüller, Monika, Georg Vobruba 2009. Selektive Grenzöffnung im Rahmen der Europäischen Nachbarschaftspolitik. (Selective Opening of Borders within the European Neighbourhood Policy) In: Martin Möllers, Robert van Ooyen (eds.), *Jahrbuch Öffentliche Sicherheit 2008/2009*. Frankfurt a. M.: Verlag für Polizeiwissenschaft. Pp. 493–503.
- Givens, Terri E., Gary P. Freeman, David L. Leal (eds.) 2009. *Immigration policy and security. U.S., European, and Commonwealth perspectives*. New York: Routledge.
- Lepsius, M. Rainer 2006. Identitätsstiftung durch eine europäische Verfassung. (Serving Identity by a European Constitution) In: Robert Hettlage, Has-Peter Müller (eds.), *Die europäische Gesellschaft*. Konstanz: UVK. pp. 109–127.
- Nissen, Sylke 2009. Arbeitnehmerfreizügigkeit. Gebremste Europäisierung des Arbeitsmarkts. (Free movement of Workers. Retarded Europeanization of the Labour Market) In: Sylke Nissen, Georg Vobruba (eds.), *Die Ökonomie der Gesellschaft* VS Verlag für Sozialwissenschaften. pp. 173–204.
- Pollak, Johannes, Peter Slominski 2009. Experimentalist but not Accountable? The Role of Frontex in managing the EU's External Borders. In: *West European Politics*. Vol. 32, No. 5. Pp. 904–924.
- Prodi, Romano 2002. A Wider Europe – A Proximity Policy as the Key to Stability. Speech by Romano Prodi, President of the European Commission at the

## *EURÓPAI UNIÓ*

- Conference "Peace, Security and Stability. International Dialogue and the Role of the EU." Brussels, 5-6. Dec. 2002.
- Rhodes, Martin 2003. The Enlargement Crisis of the European Union. In: *Journal of European Social Policy*. Vol. 13. No. 1. Pp. 54–57.
- Rodríguez, Néstor 1997. The Social Construction of the U.S.-Mexico Border. In: Juan Perea (ed.), *Immigrants Out! The New Nativism and the Anti-Immigrant Impulse in the United States*. New York, London: New York University Press. Pp. 223–243.
- Suárez-Orozco, Marcelo M. (Ed.) 1998. *Crossings. Mexican Immigration in Interdisciplinary Perspectives*. Harvard University, David Rockefeller Center for Latin American Studies.
- Szalai, Julia 2003. Whose Claim and Whose Risk? In: *Journal of European Social Policy*, Vol. 13, No. 1. Pp. 58–60.
- Vobruba, Georg 1994. The Limits of Borders. In: Abram de Swaan (ed.), *Social Policy beyond Borders*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Pp. 7–13.
- Vobruba, Georg 1996. Self-interested Aid: Belated Modernization and Intervowen Interests between East and West. In: *Crime, Law and Social Change*. Vol. 25. No. 1. Pp. 83–93.
- Vobruba, Georg 2002. Az Európai Unió bővítése körül kialakult válság. In: *esély*, no. 2. Pp. 17–24.
- Vobruba, Georg 2003. The Enlargement Crisis of the European Union. In: *Journal of European Social Policy*. Vol. 13. No. 1. Pp. 35–49.
- Vobruba, Georg 2007. *Die Dynamik Europas. (The Dynamism of Europe)* 2<sup>nd</sup>. Ed. Wiesbaden: VS
- Vobruba, Georg 2008. Expanzió bővítés nélkül. Európa dinamizmusa és az európai szomszédsági politika. In: *esély*, no. 1. Pp. 76–90.
- Zielonka, Jan 2001. How the New Enlarged Borders Will Reshape the European Union. In: *Journal of Common Market Studies*. Vol. 39, No. 3. Pp. 507–536.

DUPCSIK CSABA

## Mentalitások és kutatások

Solt Ágnes 2009 végén lépett a nyilvánosság elé kutatási jelentésével (*Élet a reményen túl. Szegregált telepeken élők mentalitásvizsgálata, Országos Kriminológiai Intézet*)<sup>1</sup>. A kutatási jelentés szokatlan médiafigyelmet kapott; e sorok írásakor, tehát 2010 februárjának első napjaiban a Google a „Solt Ágnes tanulmánya” szavak beütésekor 8750, a „Solt Ágnes cigány” szavak esetében pedig 13 600 honlapról tudott. A kibontakozó vita alapján a jelentés megosztotta a szakmabelieket és a publicistákat: egy részük nagyon elégedetlen a tanulmánnyal kapcsolatban, míg más részük nemcsak egyszerűen nagyra értékeli Solt Ágnes írását, hanem kifejezetten éles kritikát fogalmazott meg Solt kritikusaival szemben.

A vitában rendszeresen túlléptek a szűkebben vett szakmai témákon, és etikai vagy tágabb értelemben vett politikai kérdéseket<sup>2</sup> vetettek fel. Egyrészt a bírálók általában azt hangsúlyozták, hogy Solt Ágnes tanulmánya alkalmas a romákkal szembeni előítéletek és negatív attitűdök megerősítésére. Másrészt, a „pro-Solt tábor” sem elégedett meg „a kutatónő csak feltárta az objektív igazságot” típusú ellenérvekkel – rendszerint egy bizonyos jól körülhatárolható értelmiségi (kutatói) mentalitást és egy ezzel szoros kapcsolatban álló társadalompolitikai megközelítést véltek azonosíthatónak a kritikusok mögött; márpedig méltatói szerint a tanulmány ennek az egész megközelítésnek az állítólagos kudarcára is rámutatott. Bár a vita ebből a szempontból is érdemes a vizsgálatra, a továbbiakban mégsem annyira ezzel, mint inkább a szóban forgó tanulmány módszertani elemzésével foglalkozom. Már csak azért is, mert a módszertan a vita eddigi menetében csak érintőlegesen merült fel, rendszerint érvek nélkül – jórészt a közeg, tehát a (nem szakmai) sajtó jóvoltából.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Az interneten pillanatnyilag egy második, rövidített változat olvasható; a továbbiakban a hivatkozás nélküli oldalszámok erre a dokumentumra vonatkoznak ([http://www.okri.hu/images/stories/pdf\\_files/sa\\_szegreg\\_2009.pdf](http://www.okri.hu/images/stories/pdf_files/sa_szegreg_2009.pdf)).

<sup>2</sup> „A témával kapcsolatos megállapítások – kik a cigányok, hogyan élnek, milyen helyzetet foglalnak el a magyar társadalmon belül és így tovább – a gyakorlatban elválaszthatatlannak bizonyulnak attól a tényről, hogy ez a helyzet a jelen pillanatban (is) rossz, illetve szorosan kapcsolódnak a felmerülő politikai kérdésekhez: milyen tényezők alakíthatták ki és tartják fenn ezt a helyzetet, illetve hogyan lehetne ezen változtatni? Hangsúlyozom: ilyen tágabb értelemben vett politikai kérdésekre gondolok...” (*A magyarországi cigányság története*, Osiris, 2009, 20. o.)

<sup>3</sup> 2009 decemberében, reagálásképpen az egyik cikke, amelynek szerzői szerint Solt kritikusai „sértődött hiúsággal keresnek mondvacsinált módszertani érveket” a valóságot feltáró kutatónő ellen (Finszter Géza – Korinek László: *Az elveszett közbiztonság, Népszabadság*, 2009. december 19.), megfogalmaztam egy cikket. Igyekeztem módszertani érvekre koncentrálni, de lehetőleg közérthető módon – ez valószínűleg nem sikerült, legalábbis erre következtetek abból, hogy a cikk megjelentetését a *Népszabadság* elutasította. A Solt

A „módszertan” kifejezést itt most a legtágabban értem, annak módjára utalva, ahogy a szerző adatait gyűjti, értelmezi és előadja. Az adatgyűjtéssel kezdve: Solt Ágnes antropológiai jellegű terepmunka és szociológiai adatgyűjtés (interjúzás és tartalomelemzés) kombinálására törekedett. Ez a kombináció elvileg jó ötlet is lehetett volna, ha azok egymást erősítik, ugyanazt más-más oldalról megvilágítva. Ebben az esetben azonban, sajnos, a két módszer külön-külön sem működött.

Jó példa erre a kutatás központi elemének tekintett interjúk kezelése. Solt eredetileg azt tervezte, hogy egy-egy alannal, a többiektől elkülönítve készít 45 perces interjúkat. Érezhetően mint hiányosságot fogta fel, hogy sosem sikerült létrehoznia ezt a teljesen általa meghatározott mesterséges beszédhelyzetet: riportalanysai mindig csoportosan beszélgettek vele, „átlagosan 25–30 percet”, más tevékenységek végzése közben, amikor a válaszadásnál „bármilyen egyéb felbukkanó környezeti ingerre való reakció előrébb való” volt (10.). Ha a beszélgetéseket a terepmunka részének tekintette, akkor akár örülhetett volna is a szituációnak: az antropológusok (és a tőlük a terepmunka során mind bevallottabban tanulni igyekvő szociológusok) manapság általában nagy erőfeszítéseket tesznek az ilyen természetes beszédhelyzetek létrehozására, a mesterséges és steril interjúhelyzet elrejtésére, eltüntetésére. Egy ilyen terepmunka azonban nagyságrenddel nagyobb beruházást igényelt volna, mentalitásban és időben egyaránt<sup>4</sup> annál, mint amennyit Solt Ágnes kutatásának ebbe a részébe befektetett.

Az interjúalanyok idegenkedésének és bizalmatlanságának feloldása a terepmunka során komoly erőfeszítést, sajátos társadalmi készségeket és nem utolsósorban speciális képzettséget igényel a kutatótól. Jellemző például, hogy Solt Ágnes első próbálkozásai kudarcra nyomán jött rá arra, hogy fiatal nőként egyedül nem érdemes terepmunkával próbálkoznia, hanem kísérőre van szüksége (12.). Kísérletei a kapcsolat közvetlenségének megalapozására, annak alapján, ami ebből jelentésében megjelent,<sup>5</sup> nem tűnnek túl sikeresnek. Egyetlen példa: „Az étkezési szokásokra is irányultak kérdések, ám ezek egy része leginkább az idegenség feloldását célozták, a kontextus közvetlenségét voltak hivatottak kiepíteni, illetve megerősíteni” (11.). Az interjúk előre megfogalmazott ún. vezérfonalai szerint erről a témáról többek között ilyesmit kellett volna kérdezni: „Mikor esznek? (Mit gondol, a parasztok miért nem akkor esznek,

Ágnes anyagáról rendezett szakmai vita e sorok megjelentetésekor feltehetően már lezajlott (2010. február 16-án), de, az érintett kérésére, zártkörű rendezvényként.

<sup>4</sup> Az első magyarországi cigányok között végzett terepmunka Michael Stewart nevéhez fűződik. A magyar és romani nyelven egyaránt megtanuló brit antropológus az 1980-as években tizennégy hónapig élt ugyanazon a roma telepen, magyar feleségével és kisgyerekekkel. (Stewart, Michael S.: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Ford. Sajó Tamás, Szarvas Zsuzsa és Vargyas Gábor, Budapest, 1994.) Lehet, hogy a példa extrém, de jól mutatja, hogy néhány órás beszélgetést nehéz antropológiai jellegű terepmunkának tekinteni.

<sup>5</sup> A tanulmány eredeti változatában szerepelt egy ötvenoldalas, fényképekkel kiegészített „A terepen. Terepnapló, fényképek, szubjektív észrevételek és tapasztalatok” című fejezet, amely különösen árulkodó ebből a szempontból. Mivel azonban ez a fejezet napokon belül eltűnt Solt Ágnes kutatóhelyének honlapjára feltöltött jelentéséből (lásd 1. l.), a továbbiakban nem hivatkozom erre a verzióra.

amikor megéheznek, miért van rendszeres időpontban reggeli, ebéd vacsora? El tudja-e képzelni, hogy ők [is – tehát nyilván ismét a cigányok képezik a mondat alanyát, D. Cs.] rendszeresen, meghatározott időpontokban egyenek?” (86.). Nehéz elvárni, hogy interjúalányaiban az ilyen kérdések hatására ne fokozódjon, hanem oldódjon az idegenség érzete, hiszen a kérdések valójában éppen az interjúalanyok és a többség közötti (előfeltételezett) különbséget fogalmazták meg és problematizálták.

Az ezekből az interjúkból gyűjtött információmennyiség ugyanakkor egy szociológiai kutatás számára nem megfelelő. Nem találkoztunk a jelentésben becslésekkel arra nézve, hány, a környezete által cigánynak tartott ember él az országban, közülük hány él szegregált cigánytelepeken, s egyáltalán hány ilyen telep lehet az országban – magyarán, nem tudjuk meg, hogy mekkora csoportra nézve tartja általánosíthatónak megállapításait a kutató. Hangsúlyozom: ha megállapította volna ennek a körnek a hozzávetőleges kiterjedését, akkor sem kellett volna okvetlenül reprezentativitásra törekvő mintát venni – de a mintavétel szempontjait nem ártott volna tisztázni. Példának okáért azt, hogy a felkeresett 26 telepből miért csak 14-et vizsgált (19.). Ilyen mértékű szelekálás az előzetesen számításba vett terepek között teljesen legitim – ha a kutató tudatosítja, miért épp így zajlott ez a válogatás.

Összesen „kb. 250 emberrel beszélünk, az emberek mintegy negyedével több alkalommal is” (19.) – ez azt is jelenti, hogy az emberek mintegy háromnegyedével csak egyszer beszéltek. A szöveg egy másik pontján, „a kiválasztott telepek osztályozása” kapcsán derül ki, hogy a kutató információkat gyűjtött „kulcsszemélyekkel való interjúzás (ilyen személyek pl.: helyi pedagógus, védőnő, családgondozó, polgármester vagy önkormányzati alkalmazott, kocsmáros, boltos) által” (13.). Az így nyert információk azonban nem mint egy-egy interjú elemzett részletei jelennek meg a szövegben, hanem jobb esetben a kutató által összefoglalt vélekedésekben („a falubeli parasztok azt gondolják, hogy...”), rosszabb esetben pedig mint reflektálatlan, objektív háttér-információ („gyakorik a romák által elkövetett bűncselekmények”). Semmit sem tudunk meg a „kulcsszemély-interjú” átlagos hosszáról és informatívitasáról (ad absurdum akár egy, a cigánytelepre vezető út iránt érdeklődő személy pár másodperces beszélgetése is beleférhetett a fenti „definícióba”). Arról nem is beszélve, hogy ironikus a szóhasználat: szegregált cigánytelepen élők vizsgálatakor a nem roma kérdezetek a kulcsszemélyek.

Solt tulajdonképpen 117 roma interjúalannyal folytatott beszélgetését rögzítette, „74 hangfelvételen” (20.). Összevetve ezt azzal, amit korábban (10.) az interjúzás körülményeiről írt, az derül ki, hogy tulajdonképpen 74 beszélgetés történt, csoportos (és feltehetően menet közben is változó) összetétellel, „átlagosan 25–30 percig” (20.) Ez telepenként átlagosan 5,28 beszélgetést jelent, 2,2–2,6 óra nettó beszélgetésidejével. Mivel Solt Ágnes még a 250-es, „összes beszélgetésre” vonatkozó szám kapcsán említette, hogy „mintegy negyedükkel több alkalommal is” beszélt – nem tudjuk, hogy a rögzített interjú alanyainak mekkora hányadával beszélt egynél több alkalommal (csak az bizonyos, hogy kisebbik részükkel).

Az interjúk szövegét Solt Ágnes tartalomelemző szoftver segítségével elemezte, tehát kódolta a szöveg egyes egységeit, s megszámoztatta a programmal azok előfordulásainak számát, illetve jellegzetes együttes

jelenlétüket. A kódok kialakítását azonban problematikusnak érzem. Mitől tartalmi elem például az „alacsony kompetencia” és a „magas kompetencia”? Miért „tanult tehetetlenség” a kódja annak, „amikor a beszélő saját tehetetlenségét hangsúlyozza bizonyos élethelyzet megoldása kapcsán”? A tudományosság auráját, s ezzel az objektivitás látszatát keltő „kódok” módszeresen negatívnak ítélt mozzanatait emelik ki a telep életéből. Például: „A közbeszédben egyértelművé válik, hogy mindegyik változás, egyéni siker vagy gyarapodás a közösség kárára van, ezért »üldözendő«” – olvashatjuk a jelentésben a vastag betűkkel kiemelt mondatot (51.). Viszont hiába keresnénk a „változás”, „egyéni siker”, vagy akár csak az „egyén”, a „gyarapodás” kódokat. Találunk helyette „gyűlölet”, „helyi közösség”, „hibáztatás”, „irigység”, „konfliktusok”, „pletyka” kódokat. „Negatív vélemény” kód van – „pozitív vélemény” kód nincs. A kód definíciójában még „történetként” szereplő elemek a kód megnevezésében mint „sztorik” jelennek meg; ha a történetben az elbeszélő a főhős, akkor az a „hőseposz”, ha „íroniával, gúnyal teli megfogalmazásról” van szó, akkor ott a „komédia” a kód elnevezése. A jelentés például „az anyák biztonság és állandóság utáni fokozott igényéről” ír (53.) – de ilyen kódok sincsenek.

A táblázatba szerkesztett 66 kód alapján megtudhatjuk például, hogy 15-ször fordul elő a „boldog lenne-e” kód (betű szerint), 180-szor a „helyi közösség”, 38-szor „hibáztatás”, 1-szer a „magas kompetencia”, vagy 68-szor a „tipikus nap” (20–22.). Ezek az adatok mindennél jobban mutatják, mennyire problematikus volt maga az egész tartalomelemzéses vizsgálat, ilyen rövid és irányított(nak tervezett) interjúk esetén: ha az interjúk a terveknek megfelelően alakulnak, akkor a vezérfonalakban felsorolt elemeknek minden interjúban szerepelniük kellett volna. Bár ennek a törekvésnek a kudarca „programozva” volt: az interjúk „vezérfonalában” ugyanis 104 kérdés<sup>6</sup> (86–87.) található. Ezek után már nem csak az egyes interjúk tényleges, 25–30 perc időtartama meglepő, hanem a tervezett 45 perc is: ugyanis még ebben a tervezett helyzetben is átlagosan 25–26 másodperc jutott volna egy-egy kérdésre és az arra adandó válaszra.

A vezérfonal kérdéseiben ráadásul furcsa vakfoltok mutatják, hogy a kutatásnak már az előfeltevései is hibásak voltak. Példának okáért az első kérdésblokk,<sup>7</sup> a „Határok, mozgástér” 11 kérdéséből 6 vonatkozik a lakóhellyel való elégedettségre ill. elégedetlenségre. Nincs viszont arra vonatkozó kérdés, hogy a megkérdezett vajon már születése óta él-e itt, s ha nem, akkor mikor és hogyan került a telepre.<sup>8</sup> A romák térbeli mobi-

<sup>6</sup> A két oldal felsorolásaiban összesen 91 kérdőjellel végződő mondat található. Ezeket egy-egy kérdésnek tekintettem, akkor is, ha átfogó, vagy összetett mondatról volt szó, pl. „Mi az, hogy cigány? (hogyan él, hogyan gondolkodik, mit szeret, mit nem, mi fontos)” – ezt csak 2 kérdésnek vettem. Ezen kívül még 13 információra volt kíváncsi a kutató, nyelvtanilag nem kérdésként megfogalmazva (például „születési éve, hónapja” vagy a kérdezett, az apja, az anyja, a nevelőapja, a nevelőanyja legmagasabb iskolai végzettsége). Az így kijött 104 kérdésbe nem számítottam be a „mondjon egy példát!” típusú felszólításokat (86–87.).

<sup>7</sup> Pontosabban, második. Az „igazi” első kérdésblokk, „A megélhetés és az együttélés szabályai” ugyanis egyetlen kérdést sem tartalmazott (86.).

<sup>8</sup> Kemény István és munkatársai 2003-as kutatásában, a térbeli mobilitást annak alapján

litását csak utazásokkal kapcsolatos kérdések mérték volna, pl. „Hányszor hagyta el a település határát?” (86.) Vajon milyen típusú válaszokra számított a kutató, amikor ezt a kérdést felvette a vezérfonalba? Ha pontos, szám szerinti választ várt, akkor mit kezdett például egy olyan nyugdíjas ingázóval, aki éveken át napi vagy heti rendszerességgel ingázott ipari munkahelyére a rendszerváltás előtt (amikor több tízezer roma férfi tartozott ebbe a kategóriába)? Ha viszont csak a „soha” – „néha” – „sokszor” dimenzió mentén várt válaszokat: mit kezd majd egy ilyen információval? (Kivéve, ha nem azzal az előzetes hipotézissel érkezett, hogy a többség sosem hagyta el „a település határát”.)

Remélem, nem a saját – félig történész – identitásomból eredő elfogultság mondatja velem, hogy a kutatási jelentésből fájón hiányzik a múlt, a történelmi szemlélet. Nem nagyívű történelmi áttekintésekre gondolok, hanem olyan kitekintésekre, amelyek nélkül a jelen tendenciái egyszerűen érthetetlenek. Jó példának érzem a „Munkalehetőségek, ennek határai [sic], segély, megélhetés, jövőkép” kérdésblokkot, amelyben egyetlen kérdés sem vonatkozik arra, hogy a megkérdezettnek volt-e valaha rendszeres munkája, s ha igen, mikor és miért vesztette el? Nem lényegtelen kérdés, hisz’ nem lehet eléggé elismételni: egészen a rendszerváltásig az aktív korú roma férfiak körében teljes foglalkoztatottság létezett. Mint ahogy azt sem: a rendszerváltás körüli években mintegy egymillió munkahely szűnt meg Magyarországon – s azóta munkanélküli az aktív korú romák többsége.

„Régebben voltak azért munkahelyek” (43.), „régén... dolgoztak a cigányok is” (44.) – ezek az interjúkból vett részletek is mutatják: ezt az összefüggést a megkérdezettek egy része külön erre vonatkozó (hangsúlyos) kérdés nélkül is felvetette. Jellemző azonban, milyen kontextusba helyezte Solt az ilyen interjúrészleteket: „A romák között nagyon súlyos generációs szakadék érzékelhető a rendszerváltás előtt és után szocializálódtak körében. Az idősebbek arra panaszkodnak, hogy a fiatalok nem hajlandók dolgozni, csak a munkanélküli járadékot<sup>9</sup> veszik fel... a tisztelben tartás és megbecsültség fontossága az idősebb generáció körében egyértelműen fontos érték.” (43.) Magyarán: a „volt hozzáférhető munka – nincs munka” különbsége Soltnál a mentalitás különbségévé változik, ami ismét az előfeltevések hibájára utal. Bár időnként Soltnál is olvashatunk olyan gondolatmeneteket, amelyek arra utalnak, hogy a „telepi mentalitás” szerinte is következmény, mégis, már pusztán kérdésfelvetése abba az irányba tereli, hogy elsősorban okként tekintsen erre a men-

mérve, hogy másutt él-e valaki, mint a születési helye, úgy találták, hogy 2003-ra a romák átlagos mobilitása *utolérte* az össznépeességet (addig ugyanis, ironikus ellentétben a „vándorló cigányok” toposszal, alacsonyabb volt). Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971–2003*, Bp., Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkut. Int. 2004. 62. o.

<sup>9</sup> Itt Solt átveszi riportalanyainak szóhasználatát. A „munkanélküli járadékot” már nem így nevezik, de fontosabb, hogy minden ilyen támogatási formának előfeltétele, hogy legyen a folyósítást megelőző munkaviszonya, s regisztráltassa magát álláskeresőként. A folyósítás időtartama korlátozott. Ezt követően (vagy a feltételek hiányában) a munkanélküli csak „rendszeres szociális segélyben” részesülhet, amelynek odaítéléséről az önkormányzat dönt.

talításra. „Milyen tudattartalmak élnek egy szegregált telepen élő emberben, amelyek hatására a kívülállást választja a többségi társadalommal szemben?” (3.) – a kérdésben egy feltevés is rejlik, mely szerint a telepiek választották életformájukat, ami a kutatásnak kezdettől rossz irányt jelöl ki.

A legépelve összesen 1200 oldal interjúszöveg (20.) imponáló mennyiségnek tűnik – amíg utána nem számolunk, hogy egy-egy kódolt elem egy-egy telep összes beszélgetésében hányszor került elő. A tanulmány végén található „összesített, elemzett táblázatok” (91–98.) lehetőséget nyújtanak erre. Nézzük például az első táblázatot, amely a „tipikus nap”-ra vonatkozó tartalmakat összesíti. A vizsgált 14 település alkotja a táblázat sorait, majd 8 oszlop következik, olyanok, mint például „házi-munka”, „munka”, „TV” stb. A kettő vetületében található a táblázat 112 cellája, benne az esetszámokkal, amelyekből megtudjuk, hogy hányszor említették a BAZ megyei T. cigánytelepén a „házi-munkát”, a „TV-t”, és így tovább. A táblázat 112 cellájának 3,5 százalékában volt 3-nál nagyobb esetszám – 50 százalékában (tehát 56 cellában) pedig 0 esetszám.

A gyerekvállalási kedv csökken, állapítja meg Solt Ágnes (28–29.). Ez valószínűleg egy olyan megállapítás, amelyre egy mentalitás-vizsgálat is feljogosíthat. Solt azonban így folytatta a gondolatot: „Ez azonban annyit és nem többet jelent, hogy a tervezett gyerekek száma sokkal kevesebb, azonban a valós születések száma hasonló mértékben nem esett vissza” (29.). Egy ilyen megállapításra azonban már semmi sem jogosította fel: nem végzett ugyanis pontos statisztikai vizsgálatokat, mennyi a vizsgált telepeken élő romák termékenységi mutatója.<sup>10</sup> Arra nézve pedig végképp nem végzett vizsgálatokat, mennyi lehetett ugyanez a mutató egy vagy több generációval ezelőtt. A történelmi dimenzió hiányát tehát jelen esetben súlyosbította, hogy Solt Ágnes egy „történelmi következtést” fogalmazott meg ténymegállapításként.<sup>11</sup>

Solt Ágnes tanulmányából szokatlan mértékben hiányoznak a szakirodalmi hivatkozások.<sup>12</sup> Márpedig ez, mint az előző bekezdés is mutat-

<sup>10</sup> Maximum ilyen pontosságú megállapításokat tett: „A megkérdezettek családjában az átlagos gyerekszám 3-4 gyerek. Az 1 vagy 2 gyerekes családok száma nagyon ritka” (20.). Mindez „annak ellenére, hogy nem ritkán fordul elő az együtt élő párok körében a gyermektelenség” (28.). A „nem ritkán”, sajnos, nem túl pontos adat. Ha már egyszer foglalkozott a jelentés a témával, akkor jó lenne tudni, hogy a párok mekkora hányadára jellemző a gyermektelenség, hogy milyen korúak a gyermektelen párok, és így tovább, lásd még a következő lábjegyzetet.

<sup>11</sup> Kemény István és munkatársai az 1971-es, 1993-as és 2003-as országos cigányvizsgálatokban azt állapították meg, hogy a termékenységi mutatók a roma össznépesség átlagában folyamatosan csökkennek (Kemény – Janky – Lengyel i. m. 17. o.). A 2003-as országos adatok alapján Janky Béla, illetve esettanulmányok alapján Durst Judit, Ladányi János vagy Szelényi Iván megkockáztatták a feltevést, hogy ez csak az átlag: egyes szegregált roma közösségekben ez a tendencia egyenesen visszajára fordult, s növekszik az egy nőre jutó gyerekszám. Ez egy olyan összefüggés, amelyet csak újabb esettanulmányok sorával lehetne jobban megvilágítani – kár, hogy ez az alkalommal elúszott a lehetőség egy újabb ilyen vizsgálatra.

<sup>12</sup> A dolgozatban szereplő „Az áttekintett szakirodalom és az elméleti kiindulópont” (6–7) például egyet sem említ, csak a részlet utolsó mondata végéhez illesztett lábjegyzetben olvashatjuk: „Feldolgozott irodalom: 134. old.” (7.) Pontosabban: az első, azóta már öcenzúrázott változatban (lásd ezen cikk 5. lábjegyzetét) szerepelt a 134. oldalon, a jelenlegi

hatta, nem pusztán stílus kérdése: mivel nem folytatott történelmi vizsgálatokat, ilyen jellegű információkat legitim módon mások tanulmányaiból nyerhetett volna. Solt Ágnes egy korábbi, kéziratossá kritikumra válaszul azt írta, hogy a szakirodalmi ismeretei sokkal szélesebbek, mint ahogy én feltételezem. Még ha ez valóban így is van, az irodalom ismerete és felhasználása két különböző dolog. Ráadásul ezen ismeretek megjelenítése az olvasók számára egy harmadik dolog, de maradjunk csak a felhasználásnál: miközben az irodalomjegyzék szerint Solt ismeri Kemény István és munkatársai – ezen írásban már többször hivatkozott – összefoglalását az 1971-es, 1993-as és 2003-as kutatásairól, elég hihetetlenül hangzik, hogy a KSH 1990-es statisztikáit minősíti a legfrissebbnek, amikor arra volt kíváncsi: hány szegregált roma telep lehet az országban.<sup>13</sup> „A KSH által készített 90. évi népszámlálás, országgyűlési egyéni választókeretek adataiból [dolgoztam]. Azóta sem készült olyan felmérés, amely teljes körűen, választási körzetekre (nem pusztán településekre)<sup>14</sup> lebontva tartalmazott volna adatokat a cigánytelepekre vonatkozóan és az általam vizsgált kérdésekben (munkanélküliségi ráta, segélyből élők száma és aránya, roma származásúak aránya stb.)” (12.). Túl azon, hogy 2001-ben is volt népszámlálás, Keményék 1993-ban és 2003-ban is országos, reprezentatív cigánykutatásokat végeztek. Az 1990-es adatokkal pedig nem „csak” az a baj, hogy régiek, hanem hogy egy korszakhatáron készültek, melyet követően szinte minden releváns tényező gyökeresen megváltozott. Egy példa: míg 1971-ben az aktív korú roma férfiak 85,2 százaléka dolgozott, addig 1993-ban már csak 28,6 százalékuk – a csökkenés azonban nem folyamatos volt ebben a korszakban, hanem hirtelen következett be, éppen 1990 környékén.

Vagy egy másik, Solt alapkérdéseit is érintő példa: 1971-ben a romák kétharmada, 1993-ban 13,7 százaléka, 2003-ban pedig 6,3 százaléka élt szegregált telepen – legalábbis, a szó szigorú értelmében vett cigánytelepen, hisz’ a rendszerváltás óta eltelt időszaknak éppen az a jellegzetessége, hogy a szegregáció új formákat öltött. Kemény Istvánék ezért ekkor már azt is vizsgálták, kik laknak a megkérdezett roma családok közvetlen szomszédságában. 1993-ban úgy találták, hogy „túlnyomórészt vagy kizárólag cigányok” élnek a megkérdezettek 30 százalékának szomszédságában; 2003-ra pedig már 56 százalékuk szomszédságában. Ezen a téren tehát 1990-es adatokra támaszkodni – a kutatást alapjaiban megkérdőjelező hiba.

Van egy másik érdekes pont is az irodalomjegyzékben: Ladányi János és Szelényi Iván könyve (*A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történelmi és összehasonlító szociológiai vizsgálata, Budapest,*

változatban már a 85. oldalon található.

<sup>13</sup> De hogy mennyit talált – azt már nem írta le (11–12.). A KSH-hivatkozás egyedül arra szolgált a jelentésben, hogy Solt Ágnes kijelenthesse: nem „találomra” választotta ki a vizsgált telepeket. Ettől azonban még kérdés marad, hogy a több száz lehetséges telepből hogyan választotta „mintáját”.

<sup>14</sup> Ezt a megjegyzést nem értem: akkor lenne értelme, ha a választási körzetek kisebbek lennének, mint a települések. A magyar települések túlnyomó többsége esetében azonban éppen fordított a helyzet.

*Napvilág, 2004*)<sup>15</sup>. A szerzőpáros ugyanis egy másfél évtizeden át elhúzódozó „akciókutatást” ismertetett, amelyet a teljesen romák által lakottá, s ezáltal egyetlen „cigányteleppé” vált településen, Csenyétén folytattak. Miközben nagyon aprólékosan leírják, hogyan alakult ki történelmileg ez a szegregált,<sup>16</sup> tömeges és tartós munkanélküliség, mélyszegénység által jellemzett helyzet, azt is leírják, hogyan alakított ki ez a helyzet egy olyan mentalitást, amely mára az itt élő romák kitörésének szinte legfontosabb gátjává alakult. Mindeközben elméleti vizsgálódást is folytatnak, hogy az „underclass” vagy a „szegénység kultúrája” kategóriával kapcsolatos, több mint félévszázados hagyományokra visszanyúló szakirodalom mennyire használható vagy nem használható a szegregált hazai cigány közösségekre alkalmazva. Bár a Solt-tanulmány irodalomjegyzékében szerepel ez a tanulmány, ismeretének semmi jele nem mutatható ki.

Solt Ágnes úgy vágott neki kutatásának – és úgy is fejezte be –, hogy a romákkal kapcsolatban sokszor alapinformációkkal sem volt tisztában. Az egyik legfontosabb például ez: „A cigányság nem egységes. A cigányságon belül is legalább három csoportot kell elkülöníteni: a romungrokat (magyar, zenész cigányok), az oláh cigányokat (kereskedők, lókupecek), és a beásokat (archaikus román dialektust beszélő, ma főleg mezőgazdaságban dolgozó cigányok)” (6.). A heterogén elemeket alkalmazó besorolásból, és a későbbi megjegyzésekből, mint pl. „cigány nyelv” (14.), „beszélnek a nyelvet” (15.), „beas cigányok, akik beszélnek az oláh nyelvet” (15.), „a cigány nyelv (lovári)” (17.) stb. nemigen derül ki, milyen alapon különböztethetőek meg ezek a csoportok.<sup>17</sup>

„A roma mélyszegénységben élők többségének egyedüli és bevett érdekérvényesítési képessége... nem másban, mint a mélyszegénységi lét és a nyomor kifejezésében, kommunikálásában áll” – önmagában véve valószínűleg pontos megfigyelésről van szó (76.). Amit hiányolok, az egyrészt a reflektálás: mivel Solt Ágnes riportalanyságának beszédmódját a kutatóval kommunikálva sem az ismeretközlés vágya, hanem ez a sajátos érdekérvényesítési stratégia határozta meg, hatványozott problémát jelent, hogy a kutató ilyen mértékben a velük készített interjúkból szűrte le információinak minősített ismeretei túlnyomó részét.

Másrészt a tágabb társadalmi kontextussal való összehasonlítás módját nem érzem szerencsésnek: az osztársadalmi mentalitás sajátosságai ugyanis nemcsak a „miért nem tetszik rendszeresen enni, mint

<sup>15</sup> Solt az Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek kiadványában ismeri a tanulmányt.

<sup>16</sup> Telekkönyvek és anyakönyvek vizsgálatát követően Ladányi és Szelényi érdekes megállapítást tett: a csenyétei romák elődei a 19. század közepén még a falu belsejében éltek, az elkülönült cigánytelep csak a 19. század végén alakult ki. Solt történelmietlen szemléletében fel sem merült, hogy érdemes lenne vizsgálni: mikor alakultak ki azok a cigánytelepek, amelyeket meglátogatott.

<sup>17</sup> Az oláh cigányok a romani valamely dialektusát beszélnek, leggyakrabban a lovárit vagy a kárpáti, míg a beások a manapság beásnak nevezett nyelvet, amely valóban a román nyelv egy archaikus dialektusa. Mivel az előbbi az ind nyelvek családjába tartozik, az utóbbi pedig neolatin, a „cigány nyelv” kifejezésnek nyelvészeti értelemben semmi értelme (az, hogy a KSH – a szakértők tízévente, minden népszámlálás előtt elismételt figyelmeztetése ellenére is – használja ezt a kifejezést, nem cáfolat, hanem szakmai botrány). A romák többsége romungro, tehát magyar anyanyelvű, akiknek talán ha tizedének van „muzsikuss” identitása is.

a többség?” képletében merülhetnének fel. A stratégiai panaszkozás, „siránkozás”, panaszkodás „az egyén objektív egzisztenciális helyzetétől szinte teljesen függetlenül” ugyanis Magyarországon sokkal szélesebb körre jellemző, mint akár a romák, akár a szegények. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok mutatják, hogy a magyarok közmondásos pesszimizmusa nem pusztán legenda<sup>18</sup> – egy fülöp-szigeteki antropológus<sup>19</sup> számára a teleplakók „siránkozása” talán annak jelének minősülne, milyen sikeresen alkalmazkodnak az itt élő romák a (valódi) osztálytársadalmi normákhoz.

Solt Ágnes dolgozatának központi megkülönböztetése többség és romák, „magyarok” és „cigányok” között húzódik. Solt egyrészt hangsúlyozza: a „magyar” szó használata a többségre a vizsgált célcsoport szóhasználatának átvételét jelenti, és „ez... nem jelenti azt, hogy a roma származású emberek[et] ne tartanám éppúgy magyar embernek...” (5.). Másrészt, nagyon helyesen, azt is leszögezi, hogy „a magyarok” és „a cigányok” szembeállítás nem jelenti annak sugallatát sem, „hogy a többségi társadalom egységes akár ideológiai, akár egyéb vallott nézetek dimenzióiban” (4.) – igaz, ezt az állítást már a következő mondatban relativizálja.<sup>20</sup>

Mindenesetre hangsúlyoznám: nem azzal vádolom Solt Ágneszt, hogy kirekesztő vagy hogy „rasszista” lenne. De ha egy ilyen markáns és hangsúlyos jelentőségű megkülönböztetés húzódik át a dolgozaton, akkor a leírás és az elemzés nem etnospecifikus elemei is hajlamosak a megkülönböztetés pólusai körül, egymással szemben csoportosulni. Ha tehát valamely tulajdonság, sajátosság megjelenik az egyik csoport leírásában, akkor – külön jelzés, óvintézkedés nélkül – a dolgozat egésze azt sugallja, hogy a másik csoportra ezen tulajdonságok ellentéte jellemző. Magyarán: ha valamely sajátosság úgy jelenik meg, mint amely „a szegregált telepen élő romákat” jellemzi, akkor a leírás azt sugallja, hogy „a magyarokra” ez a sajátosság kifejezetten nem jellemző.

Nem az a baj tehát, hogy Solt Ágnes „kedvezőtlen dolgokat ír a romákról”, amelyet kritikusai „le akarnának tagadni”. A gond – az eddig vázolt módszertani problémákon túl – abban áll, hogy tanulmánya megszépítő tükörként használja a romákat: olyan módon állítja elének nyomasztónak ábrázolt világukat, hogy eközben azt is sugallja: mi nem ilyenek vagyunk.

<sup>18</sup> Egy vizsgálat szerint például Magyarországon a megkérdezettek 40 százaléka (a férfiak 37,1 százaléka, a nők 44,1 százaléka) „tartósan betegnek vagy fogyatékosnak” tartja magát. Ez nyilvánvalóan nem (csak) közegészségügyi állapotunkról, mint inkább mentalitásunkról szól. Érdemes a fenti adatot bontásokban is megnézni: míg legfelső jövedelmi negyedbe tartozók 17, 5százaléka vallja magát „tartósan betegnek vagy fogyatékosnak” (ami alig magasabb az Európai Unió hasonló arányánál, addig a legszegényebb jövedelmi negyedbe tartozóknál ez az arány már 48,8%. (*Társadalmi helyzetkép, 2005*, KSH, <http://mek.niif.hu/06000/06037/06037.pdf> 119–120. o.) Talán nem árt tudatosítani: a magyar társadalom legszegényebb negyede túlnyomórészt nem cigányokból áll.

<sup>19</sup> Ahogy a magyarok rendszeresen az (egyik) legpesszimiztább nép az összehasonlító kutatások szerint, addig a fülöp-szigetiek szokatlanul optimisták.

<sup>20</sup> „Ezt nem gondolom, azt azonban igen, hogy a társadalom szélesebb rétegeiben uralkodó norma, ennek a normának a követése, illetve az ehhez való hozzáállás több azonosságot mutat, mint a roma etnikum és bármely más szélesebb társadalmi réteg vonatkozásában.” (4.)

## MŰHELY

A rendszeresség = rendszeres étkezés, vagy a „siránkozás-stratégia” részben említett példáin kívül van egy sokkal inkább vérre menő példa: Solt szerint a telepek lakóira a szolidaritás hiánya jellemző, és az intenzív, durva formákat öltő irigykedés, a diszkrimináció a teljesítményt felmutató csoporttagokkal kapcsolatban. Kivételesen tennék egy utalást a jelentés visszhangjára: az egyik legolvasottabb internetes hírportál a „Marják egymást a cigánytelepek lakói” címmel számolt be jelentéséről. Más kutatások, amelyek nem a romák felől közelítenek a magyar ösztársadalomhoz, azt állapítják meg, hogy kirívó mértékű szolidaritáshiány és általános bizalmatlanság jellemző ránk, vagy hogy a magyarok nemzetközi összehasonlításban is magas hányada gondolja úgy, hogy pl. a nagy vagyon csakis illegitim lehet, „mert összelopták”. Ha „a magyarokkal” szembeállított roma populációról írnak hasonlókat, az akarva-akaratlanul is azt sugallja, hogy a többség összetartó és szolidáris közösségekbe tömörül, amelyek elismeréssel tekintenek kiemelkedő vagyonnal vagy magas pozícióval rendelkező tagjaikra.

Lehet, hogy egyesek tényleg ilyennek látják a magyar társadalmat. Azt viszont fenntartom, hogy szinte lehetetlen ilyen idilli képet kialakítani a mai magyar társadalomról – hacsak nem tekint valaki abba a „megszépitő tükörbe”, amelyet a romák „segítségével” tartanak elénk.

SOLT ÁGNES

## Válasz Dupcsik Csabának

Elöljáróban szeretném elmondani: örülök, hogy dolgozatom ennyire felkeltette a szakma érdeklődését, s annak is, hogy a roma-kutatás jeles és elismert szakértői tiszteltek meg azzal, hogy munkámat elolvasták és alapos kritikával illették. Minden kutatásnak és tudományos munkának szüksége van/volna mély és kiterjedt értékelésre. Magam sokat okultam az elhangzott bírálatokból, és ezek tanulságait beépítettem a kutatás alapján készített tanulmányomba. Ugyanakkor elgondolkodtató az az eminens és szokatlan figyelem, amiben dolgozatom részesült, miként azok az indulatok is, amelyeknek ennek kapcsán célpontja lettem. Úgy vélem, a dolgozat körül az elmúlt hónapok során történtek jelenségek önmagában is különösen figyelemreméltó, s talán egyszer majd ezek is megérdemelnék egy elmélyült elemzést. Köszönöm, hogy a korábbi támadások után, amelyek jó részére válaszolni sem volt lehetőségem, most módot kaptam arra, hogy reagáljak egy kritikára. Elképzelhető, hogy válaszaim nem mindig kellően tárgyyszerűek és érzelemmentesek, amit az előzmények talán magyaráznak, de elfogadhatóvá nem tesznek, ezért ezekért előre és ezúton is elnézést kérek.

A 2008 és 2009-es évben kutatást folytattam, amelynek célja a kirekesztetten, mélyszegénységben élők mentalitásának elemzése volt. Választ kerestem arra a kérdésre, van-e olyan gondolati konstrukció – s ha van, vajon miféle –, amely annak során alakul ki, hogy emberek tartósan és generációkon keresztül ilyen körülmények között élnek Magyarországon.

A tereptanulmányban meg nem fogalmazott előfeltevéseim, hipotéziseim a következők voltak:

Az egyének vágyait és igényeit a szocializációs folyamat alakítja és formálja. Az emberek életszükségletei hasonlóak. Az alapvető egyéni és társas lélektani szükségleteink tekintetében mindenhol és minden időben egyformák vagyunk. A marginalizált, nyomorban és megaláztatásban élő embercsoportok nem alapvető emberi tulajdonságaikban térnek el bármely más társadalmi rétegbe tartozó társaiktól, csupán a kényszerűség miatt – adaptív módon – kialakult megküzdési stratégiáik és ehhez igazodó mentalitásuk az, ami szubkulturális vonások kirajzolását teszi lehetővé az ezt megfigyelő kutató számára.

Korábbi, empirikus kutatói tapasztalataimból kiindulva alapfeltevésem volt tehát, hogy egy társadalmi helyzet tartós fennmaradásához nem pusztán külső, objektív tényezők, hanem az ezáltal kialakult mentalitásbeli, attitűdbeli jellegzetességek és mechanizmusok is hozzájárulnak.

A mélyszegénységben, kirekesztetten élő emberek közösségeit számos kutatás vizsgálta mélységében, jellemzően antropológiai módszerekkel, azaz a belső struktúrákra és mechanizmusokra fókuszálva. Az antropológus kutatók célkitűzése annak a nem egyszerű eredménynek az elérése

volt, hogy a kultúrát a csoport határain belül megismerjék és megértsék, ezáltal elfogadják és elfogadtassák. Az e tárgykörben végzett szociológiai kutatások a makro tényezők feltárásával az objektív helyzet bemutatására törekedtek.

Úgy láttam, és úgy látom ma is, hogy azokat a mentalitásbeli jellemzőket, amelyek az évtizedek óta tartó kirekesztettség és nyomor hatására kialakultak a szegregált telepi szubkultúrákban, s amelyek hozzájárulhatnak a fennálló, nemkívánatos helyzet fenntartásához, eleddig céltalan nem vizsgálták a társadalomkutatók. Erre vállalkoztam hát, többre nem. A szegregált telepek lakóira nem tekintettem úgy, mint valamiféle merőben más kultúra szülöttjeire. Nem úgy kerestem fel az ott lakókat, mint akikről azt feltételezem, cigányságuk, és az abból fakadó identitás és kultúra nyomán valamiféle elvárásolt embercsoporttal kellene szembesülnöm. A legfőbb különbség köztünk az, hogy ők súlyos szegénységben élnek, kirekesztettek, nem kívánatosak a telepen kívüliek számára és emiatt a végtelenségig kiszolgáltatottak.

Kutatásomban nem tértem ki részletesen azokra – a már korábbi kutatásokból jól ismert – objektív tényezőkre, amelyek az ilyen körülmények között élő emberek életterét és lehetőségeit sziklaszilárdan és szinte áttörhetetlenül behatárolják, s önérzetüket, önértékelésüket darabokra törik. Talán ez szolgáltatott okot arra, hogy a probléma-érzékeny és elkötelezett értelmiségiek egy jelentős részének körében a kutatás s az annak eredményeiről számot adó zárójelentés ilyen mérvű ellenérzéseket szült.

Dupcsik Csaba kritikáját olvasva úgy döntöttem, tartalmi egységekre osztom mind a megfogalmazott kritika állításait, mind a kritikára adott válaszomat, s a kritikájából vett idézetek segítségével reflektálok a felmerülő felvetésekre.

## 1. A mintával és annak kiválasztásával kapcsolatos felvetések

*„Az 1990-es adatokkal pedig nem »csak« az a baj, hogy régiek, hanem hogy egy korszakhatáron készültek, melyet követően szinte minden releváns tényező gyökeresen megváltozott. Egy példa: míg 1971-ben az aktív korú roma férfiak 85,2 százaléka dolgozott, addig 1993-ban már csak 28,6 százalékuk – a csökkenés azonban nem folyamatos volt ebben a korszakban, hanem hirtelen következett be, éppen 1990 környékén.”*

Elméleti problémafelvetésnek érzem Dupcsik azon kritikáját, amelyben azt kifogásolja, hogy az 1990-es népszámlálás adataiból dolgoztam. Mint a dolgozatban indokoltam, ez volt az utolsó olyan, teljes körű, országos felmérés, amelyben a szegregált telepek megjelennek, s azokra vonatkozóan is találhatunk adatokat. A kritikai felvetés másik eleme, mely szerint sokat változtak azóta az állapotok, szintén teoretikus, hiszen ha valóban haladtunk volna a szegregált telepek tényleges deszegregációja felé<sup>1</sup>, akkor a keresett helyszíneken nem találtunk volna telepet. Ez azonban – sajnálatos módon – nem történt meg.

<sup>1</sup> A telepfelszámolási program dacára – hiszen a szegregált telepek leginkább csak átalakultak: gettósodó falvak lettek, teleszerű „cs. é.” házak épültek a putrik helyén.

*„... a mintavétel szempontjait nem ártott volna tisztázni. Példának okáért, hogy a felkeresett 26 telepből miért csak 14-et vizsgált. Ilyen mértékű szelektálás az előzetesen számításba vett terepek között teljesen legitim – ha a kutató tudatosítja, miért történt ez a válogatás.”*

A telepek kiválasztását a kutatási jelentésben részletesen ismertetem. A 14 telepet nem a 26 telep közül választottam ki. A módszeresen nem vizsgált telepek felkeresésére egyszerűen úgy került sor, hogy azok – terepre utazásaink alkalmával – utunkba akadtak, vagy azok az emberek, akikkel beszéltünk, ilyen-olyan okok miatt felhívták a figyelmünket, s ezért ellátogattunk ezekre is.

## 2. A vezérfonal és a kérdések kapcsán felvetődő megjegyzések

Dupcsik a mellékletben közölt vezérfonalat boncolgatva a következő megállapítást teszi:

*„... a kérdések valójában éppen az interjúalanyok és »a többség« közötti (előfeltételezett) különbséget fogalmazták meg és problematizálták.”*

A vezérfonal abban tér el egy kérdőív kérdéseitől, hogy nem pontosan, szó szerint kérdezzük az ott leírtakat, hanem – az elnevezésnek megfelelően – azt mintegy vezetőként, témamutatóként használjuk, egyfajta emlékeztetőül, hogy melyek azok a kérdéskörök, melyekre mindenképpen választ szeretnénk kapni. Ilyen értelemben használtuk a vezérfonalat ebben a kutatásban is, s az ott megjelenő kérdések pusztán a megszerzendő információ irányát mutatták számunkra. Így ezekből a feltüntetett kérdésekből arra vonatkozóan nem lehet jelentős következtetéseket leszűrni, hogy valójában milyen megfogalmazásban hangzottak el a kérdések.

*„Összesen »kb. 250 emberrel beszéltünk, az emberek mintegy negyedével több alkalommal is« – ez azt is jelenti, hogy az emberek mintegy háromnegyedével csak egyszer beszéltek.”*

Az interjúkészítés a szociológiai empirikus kutatások során alkalmazott kvalitatív módszerek egyike, amely során leginkább előre megfogalmazott kérdéskörök lekérdezése a cél. Egy meghatározott kérdéscsoport köré szerveződő beszélgetést egy emberrel nyilvánvalóan csak egyszer célunk felvenni. Ezért nem értem azt a felvetést, hogy vajon miért nem beszéltünk minden megkérdezettel több ízben. Ez más – több problémát felvető – célcsoporttal szemben, nehezített interjúszituációban sem merül fel. Nem a beilleszkedés volt a kutatók célja<sup>2</sup>, pusztán egy olyan szituáció megteremtése, amelyben elemezhetővé, értelmezhetővé válik az, amilyen válaszokat az adatközlő ott és akkor szolgáltat, ahogyan reagál az interjúhelyzetre és az interjú készítőjére, illetve amilyen tartalmakat fontos-

<sup>2</sup> Ellentétben a részt vevő megfigyelés módszerével dolgozó antropológusokéval

nak tart elmondani. Így az ismételt interjúfelvétel teljességgel megalapozatlan felvetés. (Longitudinális vizsgálat esetén volna értelme, a szóban forgó kutatás azonban nem ilyen volt.)

Inkább ahhoz fűznék magyarázatot, miért beszéltünk több ízben is egy-egy adatközlővel. Ennek oka az volt, hogy a bizalmi viszony megfelelő szintjének eléréséhez esetenként szükséges volt több ízben visszatérnünk ugyanarra a helyre, ugyanazokhoz az emberekhez. Megesett, hogy többszöri visszatérés és közös tevékenységek után tudtunk csak olyan interjút készíteni, amelynek értelmét láttuk. Volt még további két oka is annak, hogy emberekkel többször beszéltünk. Az egyik, hogy – ahogyan azt a zárójelentésben említtem – három csatornán keresztül szereztem információt az elemzéshez: a rögzített interjúk elemzése révén; a telepen élőkkal való kötetlen beszélgetéseken keresztül; illetve a megfigyelés módszerének segítségével. Az utóbbi két adatgyűjtési módszer meglehetősen nehezen mérhető, nehéz a validitását ellenőrizni, illetve megfelelő elemzési keretbe helyezni. Ezért is volt szükség az egyes telepekre való visszatérésre. Az interjúk felvételének 100 százaléka a 2008-as évben készült el, ennek ellenére 2009-ben még két alkalommal jártunk különböző telepeken. Azonkívül, hogy felmérjük, mi változott és mi nem egy adott helyen, azért volt értelme a visszatérésnek, hogy megláthassuk, hogyan fogadnak minket az ott élő adatközlők: közömbösen, szeretettel vagy haraggal. Ha azt tapasztaltuk volna, hogy az emberek közönyösen vagy rosszabb esetben haraggal fordulnak felénk, az arra utalt volna, hogy az előző látogatásaink sikertelenek voltak: nem alakult ki a bizalmi kapcsolat, nem létesültek valódi kapcsolatok, nem fogadtak el minket, mint hiteles és megbízható embereket, így vélhetően az interjúban elhangzottak sem fedték saját valódi érzéseiket és gondolataikat a felmerült témák kapcsán. Mivel kivétel nélkül barátsággal és örömmel fogadták visszatéréseinket, ez azt erősítette, hogy a beszélgetések során és a felvett interjúkban elhangzottak érvényes és elemezhető információk.

*A kulcsszemélyekkel folytatott interjúk „... mint reflektálatlan, objektív háttérinformáció. Semmit sem tudunk meg a »kulcsszemély-interjúk« átlagos hosszáról és informativitásáról (ad absurdum, akár egy a cigánytelepre vezető út iránt érdeklődő pár másodperces beszélgetése is beleférhetett a fenti »definícióba«). Arról nem is beszélve, hogy ironikus a szóhasználat: szegregált cigánytelepen élők vizsgálatakor a nem roma kérdezettek a kulcsszemélyek.”*

A kulcsszemélyekkel felvett interjúk nem értelmeződtek „háttérinformációként” vagy objektív tényként, pusztán a nem roma–roma lakosság viszonyának feltérképezéséhez voltak elengedhetetlenül fontosak, továbbá éppen annyi (potenciális) információ tartalmuk/értékük volt, mint bármelyik egyéb interjúnak. A „kulcsszemély” kifejezést pedig azért használtam, mert az ilyen személyek pozíciójukból adódóan jobban rálátanak a település és a telep viszonyaira, mint mások, valamint a telepeken élők megküzdési stratégiáinak sikere szempontjából többnyire kulcspozícióban vannak. A kulcsszemélyek között egyébként nem pusztán nem romák voltak, hiszen a CKÖ elnöke például mindenütt roma ember volt.

A kulcsszemélyekkel folytatott beszélgetések átlagos időtartama pedig egy-másfél óra.

*„Összevetve ezt azzal, amit korábban az interjúzás körülményeiről írt, az derül ki, hogy tulajdonképpen 74 beszélgetés történt, csoportos (és feltehetően menet közben is változó) összetétellel, »átlagosan 25–30 percig«.”*

A kritika elemi matematikai számítások segítségével támasztja alá, hogy az interjúk alkalmatlanok a tudományos igényű elemzésre, és – a valódi felvett hanganyagok híján – így jut arra a következtetésre, hogy többségében a 74 beszélgetés csoportos és rövid ideig tartó volt. Ha a felvett interjúk számát összevetjük az alanyok számával, kiszámolható, hogy átlagosan 1,58 emberrel készült egy interjú, azaz az 1, maximum 2 emberrel készült interjúk voltak a meghatározóak (többnyire házastársak, vagy anya-lánya kapcsolatban álló adatközlők). Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az alanyok átlagos iskolai végzettsége 7 osztály, s verbális kommunikációjuk szintje ehhez mérhető. Ez jellemzően döntő hatással van az interjúk hosszára: a válaszok tömörek, rövidek, a szóhasználat behatárolt, a szókincs rendkívül szegényes. Az intonáció és a non-verbális kommunikációs elemek jelentéstartalma ezért ebben az esetben kiemelkedően fontos, és ez az elemzésben meg is jelenik.

Hangsúlyoznám azonban itt is, hogy a felvett, rögzített beszélgetések egy szeletét képezték csak azoknak a beszélgetéseknek, amelyeket egy-egy telepen folytattunk, s amelyek segítségével képet szereztünk az adott telepről. Ezt figyelembe véve talán a Dupcsik által kiszámított átlagos telepi beszélgetésidők gyomorszorítóan rövid beszélgetésideje sem olyan égbekiáltó. Annál is kevésbé, hiszen a dolgozat célja elsősorban nem a telepek közötti különbségek feltérképezése volt, hanem éppen ellenkezőleg, a közös gondolkodásbeli és viselkedésbeli elemeket kerestük.

Mindennek ellenére természetesen jócskán akadtak a telepek között eltérések, amelyek a kutatási jelentésből kiolvashatóak, cseppet sem lényegtelenek, és további vizsgálatokat igényelnek.

*„A romák térbeli mobilitását csak utazásokkal kapcsolatos kérdések mérték volna, pl. »Hányszor hagyta el a település határát?«”*

Az említett kérdés problematikusságára vonatkozó meglátás helytálló. A kutatási zárójelentésben közölt vezérfonalban szerepelnek olyan kérdések, amelyeket nem használtunk éppen a pontatlan vagy helytelen kérdésfelvetés miatt. Aki készített már ilyen nagy számosságú interjúfelvételt, az tudja, hogy a vezérfonál manuális használatának csak az első 15–20 esetben van tényleges szerepe, ezt követően kialakulnak azok a kérdések, melyek valóban működnek, s amelyeket az interjú készítője már memorizált.

A Dupcsik által kritizált, a zárójelentéshez mellékelt vezérfonalban szereplő kérdés nem volt használható kérdés. Azt, hogy hányszor lépte át a település határát, ezért valóban nem is tettük fel. Ehelyett a „hol járt a legmesszebb a településtől?” kérdést fogalmaztuk meg, melyből nem csak arra kaptunk azonnal választ, amire a kérdés konkrétan irányult,

## MŰHELY

de az is rögtön kiderül, hogy az illető vajon mindig ott lakott-e a telepen, vagy esetleg más községből vagy városból származott. Az esetek döntő többségében kérdés nélkül is közölték az alanyok, mióta élnek ott, ahol éppen.

*„... A kutatási jelentésből fájón hiányzik a múlt, a történelmi szemlélet. Nem nagyívű történelmi áttekintésekre gondolok, hanem olyan kitekintésekre, amelyek nélkül a jelen tendenciái egyszerűen érthetetlenek. Jó példának érzem a »Munkalehetőségek, ennek határai [sic], segély, megélhetés, jövőkép« kérdésblokkot, amelyben egyetlen kérdés sem vonatkozik arra, hogy a megkérdezettnek volt-e valaha rendszeres munkája, s ha igen, mikor és miért vesztette el? ...”*

Valóban fordíthattam volna több figyelmet arra, mi jelenik meg a mellékletként közölt vezérfonalban, s az hogyan módosult a konkrét helyzetekben. Ennek azonban nem láttam szükségét, a már említett okok miatt: különbség van az elméletben megfogalmazott és leírt vezérfonal és a gyakorlatban megfogalmazott és bejáratódó kérdések között – az interjúalany beszélgetés-alakító hatása és a beszélgetés alakulása szerint.<sup>3</sup>

A vezérfonalra vonatkozó kérdések többsége – így egyebek között a szóban forgó –, úgy vélem, kellő interjúkészítési rutin és tapasztalat esetén nem merülhet fel. A munkáról beszélve ugyanis nincs – és nem is volt – olyan interjúalany, aki önmagától ne adott volna választ arra a kérdésre, mikor s mit dolgozott, hiszen fontosnak tartja és büszke rá. Így a kérdés feltevésére nincs szükség.

*„... A »volt hozzáférhető munka – nincs munka« különbsége Soltnál a mentalitás különbségévé változik, ami ismét az előfeltevések hibájára utal.”*

Dupcsik kritikájában azt is igyekszik kimutatni, hogyan fordítok át objektív tényeket mentalitás-elemmé. Erre hozza azt a példát, mely szerint abból, hogy jelenleg nincs munka, korábban viszont volt, leszűröm a következtetést, hogy ez a mentalitásból fakadó felfogás. Bár hízelgő a nekem tulajdonított naivitás ilyen mértékű tisztaságának feltételezése, mégis vissza kell utasítanom. A munkához való viszonyt a mentalitás részeként határozom meg, s ez az, amit vizsgáltam. Természetesen ezt csak azokon a kérdéseken keresztül lehet vizsgálni, hogy a tényleges munkalehetőségek és munkakapcsolata felől kérdezem az embereket.

*„»Milyen tudattartalmak élnek egy szegregált telepen élő emberben, amelyek hatására a kívülállást választja a többségi társadalommal szemben?« – a kérdésben egy feltevés is rejlik, mely szerint a telepiek választották életformájukat, ami a kutatásnak kezdetől rossz irányt jelöl ki.”*

Dupcsik ezen észrevétele teljesen jogos. A kutatási zárójelentésben megfogalmazott, említett kérdésfeltevés pontatlan és félrevezető, olyan feltételezés olvasható ki belőle, amely a kutatást nem előzte meg (s nem

<sup>3</sup> Be kell valljam, nem voltam felkészülve olyan indulatos támadásra, amely a dolgozat megjelenése után ért, s ezért a zárójelentésben nem fektettem kellő hangsúlyt bizonyos, számomra sokdrangúnak tűnő részletek megmagyarázására, körülbástyázására.

is követi). A mondat ebben a megfogalmazásban nem tartható, ezért a születendő publikációban javítva fog szerepelni.

### 3. Az interjú felvételének és készítésének témakörébe sorolandó felvetések

*„Solt eredetileg azt tervezte, hogy egy-egy alannyal, a többiektől elkülönítve készít 45 perces interjúkat. Érezhetően mint hiányosságot fogta fel, hogy sosem sikerült létrehoznia ezt a teljesen általa meghatározott mesterséges beszédszituációt...”*

A kutatást előkészítő elméleti felkészülés folyamán az interjúfelvétel-nél abban gondolkodtam, hogy az adatközlőkkel négyszemközt tudok majd beszélni. Az elképzelésem téves volt: az előzetes elgondolásról a terepre utazásom első alkalmával kiderült, hogy nem lesz megvalósítható, ezért még az interjú felvételének kezdete előtt átalakítottam az ezzel kapcsolatos terveket. A kialakított vezérfonalhoz képest a kérdések egy része módosult a szituációtól függően, valamint ennek fényében az elemzésnél nagyobb hangsúlyt kapott maga az interjúhelyzet. Felfogásom szerint a téves, vagy a gyakorlat által cáfolt feltevések, elképzelések módosítása, nem hiba és nem is hiányosság, hanem a szükséges rugalmasság, ezért Dupcsik érzése e tekintetben nem helytálló.

*„Az interjúalanyok idegenkedésének és bizalmatlanságának feloldása a terepmunka során komoly erőfeszítést, sajátos társadalmi készségeket és nem utolsósorban speciális képzettséget igényel a kutatótól. Jellemző például, hogy Solt Ágnes első próbálkozásai kudarcra nyomán jött rá arra, hogy fiatal nőként egyedül nem érdemes terepmunkával próbálkozni, hanem kísérőre van szüksége.”*

Teljes mértékben igaza van Dupcsik Csabának a szükséges erőfeszítések, készségek és képzettségek tekintetében. Valóban nem egyszerű feladat megteremteni azt a fajta bizalmi szintet, amelyben meg lehet kísérelni olyan interjút készíteni, amelyben azokhoz az információkhoz jutunk hozzá, amelyekhez akarunk, nem pedig valami egészen máshoz. Hogy két ember között kialakuljon az a fajta közös hang, amelyen beszélni tudnak – nagy társadalmi távolság esetén különösen – speciális tudást és készséget igényel. Ehhez képest is nehezített az a szituáció, amelyben nem csak két ember, hanem három vagy több beszél. Felmérni az egymás közötti viszonyokat, feltenni a megfelelő kérdéseket a megfelelő megfogalmazásban, hangsúllyal, időpontban – időbe telik, míg az interjúkészítő ráérez arra, miből mit kell leszűrnie, mi mire utal, mit szabad s mit nem, mi működik s mi nem.

Elkeserítő azonban, hogy a kritikában az erre való alkalmasság eseteiben még a megengedő feltételezés szintjén sem merült fel. Dupcsik nem feltételezi, hogy – esetleg – előfordulhatott, hogy korábban már megszereztem azt a fajta képzettséget, amelynek birtoklása nélkül tilos belevágni egy empirikus kutatásba. Miként azt sem, hogy egy ilyen volumenű vizsgálatot megelőzően fektetek időt, energiát abba: miként alakítsam ki a terepen a bizalmat, vagy hogyan vegyem fel az emberekkel a kapcsolatot annak érdekében, hogy megszerezhessem azokat az infor-

mációkat, amelyek a kutatás céljai.<sup>4</sup> Nem szívesen teszem, mert nem ízlésem szerint való, de a velem kapcsolatos prekonceptiók miatt itt most kénytelen vagyok elmondani, hogy empirikus kutatási gyakorlatomban a mély- és életútinterjú készítés segítségével dolgoztam, és csaknem félezer mélyinterjút készítettem el. Ezek jellemzően deviáns szubkultúrákban: büntetés-végrehajtási intézetekben fogvatartottakkal (fiatalkorú és agresszív, életfogytiglan és tényleges életfogytiglan szabadságvesztés büntetésre ítélték körében), valamint olyan emberekkel készültek, akik valamilyen bűncselekmény – jellemzően családon belüli erőszak vagy prostitúcióra kényszerítés miatt – áldozati szerepbe kerültek. Az említett célcsoportokon kívül olyan életútinterjúkat vettem fel, amelyek veszélyeztetett fiatalkorúakkal, családjukkal, illetve a velük foglalkozó szakemberekkel készültek. Mindezen tapasztalatok után vágtam bele a szóban forgó kutatásba. A korábbiak során gyakorlatot szereztem abban, hogyan kommunikáljak (mind verbálisan, mind pedig non-verbálisan) annak érdekében, hogy olyan interaktív helyzet alakuljon ki az interjú alanya(i) és köztem, amely alkalmas arra, hogy a megcélzott információ birtokába juthassak.

Az esetek túlnyomó többségében sikerült olyan szintű bizalmi viszonyt kialakítanunk az interjúalanyokkal, aminek köszönhetően lehetőségünk volt azokra a kérdésekre is választ kapni, amelyekre az emberek általában nem szívesen válaszolnak.<sup>5</sup>

Ami a „kísérőt” illeti a szóban forgó kutatásnál, a terepre – Dupcsik utalása ellenére – egyetlen alkalommal sem mentem egyedül, mindvégig egy kulturális antropológus munkatársammal érkeztem.<sup>6</sup>

*„Kísérletei a kapcsolat közvetlenségének megalapozására, annak alapján, ami ebből jelentésében megjelent nem tűnnek túl sikeresnek. (A tanulmány eredeti változatában szerepelt egy ötvenoldalas, fényképekkel kiegészített »A terepen. Terepnapló, fényképek, szubjektív észrevételek és tapasztalatok« című fejezet, amely különösen árulkodó ebből a szempontból. Mivel azonban ez a fejezet napokon belül eltűnt Solt Ágnes kutatóhelyének honlapjára feltöltött jelentéséből...) Egyetlen példa: »Az étkezési szokásokra is irányultak kérdések, ám ezek egy része leginkább az idegenség feloldását célozták, a kontextus közvetlenségét voltak hivatottak kiépíteni, illetve megerősíteni.«*”

<sup>4</sup> Nem pusztán elkeserítőnek, de fontosnak és végiggondolandónak is tartom: miféle szakmai elidegenedésre, az oktatási intézményekből való teljes kiábrándultságra, és a magyar tudományos élet szereplőinek szakmai válságára utal az, ha ez a feltételezés felmerülhet, sőt, mint tézis fogalmazódhat meg. Érdemes volna ezt végiggondolni – csak a pályafutás és a szerepek vizsgálatával, a konkrét személyektől függetlenül.

<sup>5</sup> Ilyen volt például a telepen élő emberek személyes viszonyai, az uzsorás megítélése, vélemények az ott élőkéről, illetve a családon belüli erőszak, hogy csak párat említsek.

<sup>6</sup> Az interjúkészítés folyamán előfordult, hogy párhuzamosan készítettünk interjút: én a ház asszonyával, míg társam esetleg a szomszédban lakó egyedülálló férfiemberrel. Előfordult olyan szituáció, – s talán Dupcsik ezt értette félre –, amikor társam az egyik házban, én egy másikban interjúztam, s mielőtt találkoztunk volna, az úton újabb kommunikációs helyzetbe keveredtem, s megkísértem interjút készíteni. Ez így nem volt kellően produktív, s a későbbiekben már nem próbálkoztam hasonló helyzetben interjút készíteni, hiszen ha egy nő egyedül megy a cigánysoron, s megszólítják ott élő férfiak, vagy akár gyerekek, akkor kicsi az esély arra, hogy a nő (ha épp kutatói minőségében is van) tematizálja a beszélgetést.

A kutatási jelentésem tartalmaz egy terepnaplót, amely azonban csak egy szűk szakmai kör számára nyilvános. Véletlen – és nem szerencsés –, hogy a kutatóhely honlapjára a jelentéssel együtt feltöltésre került, azonban mindössze pár órán – tehát nem napokon – keresztül volt ott elérhető. Ennek oka az a megfontolás, hogy egy tudományos igényű dolgozathoz ne lehessen a sajtó által idézhető mondatokat – amelyek saját, szubjektív tapasztalataimat és észrevételeimet tükrözik – úgy kiemelni, mintha azok tudományos megállapítások lennének.<sup>7</sup>

Az idézett étkezéssel kapcsolatos kérdés célja mindenekelőtt és előre megfontoltan a beszélgetés gördülékenységét és a közvetlenséget volt hivatva fokozni – ezt a feladatát pedig szerencsésen betöltötte. Nem értem, mi ezzel a probléma.

*„Solt Ágnes riportanyagainak beszédmódját a kutatóval kommunikálva sem az ismeretközlés vágya, hanem ez a sajátos érdekvédelemstratégia határozta meg, hatványozott problémát jelent, hogy a kutató ilyen mértékben a velük készített interjúkból szűrte le információnak minősített ismeretei túlnyomó részét.”*

Ha egy riporter készítené interjút ezekkel az emberekkel, s tenné közzé az ott hallottakat mindenfajta helyzetelemzés és a tartalmak megfelelő kezelése, a szituációból fakadó torzítások kalkulálása és mérlegelése nélkül, akkor válna megalapozottá Dupcsik ezen kritikai megjegyzése. Tekintettel a szakmai felkészültségemre, illetve korábbi eredményeimre, bízom benne, hogy ez a következtetés hamis.

#### 4. Tartalomelemzéssel kapcsolatos felvetések és vádak

*„A kódok kialakítását problematikusnak érzem. Példának okáért: mitől tartalmi elem az »alacsony kompetencia« és a »magas kompetencia«? Miért »tanult tehetetlenség« a kódja annak, »amikor a beszélő saját tehetetlenségét hangsúlyozza bizonyos élethelyzet megoldása kapcsán«? A tudományosság auráját, s ezzel az objektivitás látszatát keltő kódok módszeresen a telep élete negatívnak ítélt mozzanatait emelik ki. Például: »A közbeszédben egyértelművé válik, hogy mindenféle változás, egyéni siker vagy gyarapodás a közösség kárára van, ezért üldözendő« – olvashatjuk a jelentésben a vastag betűkkel kiemelt mondatot. Viszont hiába keresnénk a »változás«, »egyéni siker« vagy akár csak az »egyéni«, a »gyarapodás« kódokat.”*

*„A táblázat 112 cellájának 3,5 százalékában volt 3-nál nagyobb esetszám – 50 százalékában (tehát 56 cellában) pedig 0 esetszám.”*

Dupcsik a kritikájában a kódolás folyamatát is problematikusnak találja, de a kritikájában e téren megfogalmazottak azonban – úgy vélem – a félreértelmezésből adódnak<sup>8</sup>.

<sup>7</sup> A terepnaplóban egyetlen esetet dokumentálok, amelyben nem sikerült a megfelelő kontaktus kiépítése – s ennek tanulságait megírom: az egyik településen odaérkezésünk előtt egy héttel hatalmas vihar sújtott, amely következtében a telepen rengeteg ház teljesen lakhatatlanná vált, beomlott a tűzfal, beomlott a tető. Ilyen állapotok közé érkezvén az interjúkészítés természetesen meghiúsult, az emberek elzárkózóak, dühösek és kétségbeesettek voltak.

<sup>8</sup> Mint leírom, az egyszerű kódokat értelmezési keretek, dimenziók mentén csoportosí-

A kommunikációs kompetencia nem mint tartalmi elem jelenik meg. A használt kódok a munkafolyamat részei, amelyek a kutató szakmai megítélésétől függenek.<sup>9</sup>

Mivel a kutatás alapfeltevése az, hogy a szegregált telepi állapotok nem tekinthetők kívánatosnak, s mivel ezt a feltételezést egyértelműen – és cseppet sem meglepő módon – minden vizsgált objektív és szubjektív tényező alátámasztotta, nem váratlan hát, ha a tartalmi elemek többsége problémaközpontú.

A kritikában hiányolt kódok alapvetően nem a kódolás hiányosságából fakadnak. Az, hogy nem szerepel egy-egy kód, azaz hogy nem jelenik meg az annak megfelelő tartalom egy-egy interjúban, ez önmagában is informatív és helye van az elemzésben. Dupcsik kritikájában több helyen előbukkannak olyan megállapítások, amelyek a kódok számosságából kívánják levezetni a tartalomelemzés módjának problematikus voltát. Ezeket külön nem idézem most, összességében azonban hangsúlyozom: egy kód számosságának alacsony előfordulása önmagában is informatív, hiszen nem véletlenszerű, s így következtetések vonhatóak le abból.<sup>10</sup>

## 5. Objektív adatok hiányával és fogalmakkal kapcsolatos felvetések

*„Nem találkozunk a jelentésben becslésekkel arra nézve, hány környezete által cigánynak tartott ember él az országban, közülük hány él szegregált cigánytelepeken, s egyáltalán hány ilyen telep lehet az országban – magyarán, nem tudjuk meg, hogy mekkora csoportra tartja általánosíthatónak megállapításait a kutató.”*

*„Solt Ágnes tanulmányából szokatlan mértékben hiányoznak a szakirodalmi hivatkozások. Márpedig ez, mint az előző bekezdés is mutathatta, nem pusztán stílus kérdése: mivel nem folytatott történelmi vizsgálatokat, ilyen jellegű információkat legitím módon mások tanulmányaiból nyerhetett volna.”*

Szeretném hangsúlyozni: a dolgozat egy kutatási zárójelentés, amely a Polgár Alapítvány megbízásából készült, célzottan azért, hogy olyan ismereteket szerezzenek a szegregált telepeken élőkéről, amelyek más tanulmányokból nem voltak megismerhetőek. Így azokra a korábbi és más tanulmányokban leírt megállapításokra e zárójelentés keretében nem volt feladatom kitérni.

A szakirodalmi hivatkozások hiánya szintén annak tudható be, hogy egy kutatási zárójelentésről van szó, amely így nem felel meg egy tanulmánytól elvárható kritériumoknak. Azonban mára már (febr. 20.) elké-

---

tottam, így vizsgáltam a tartalmakat. Itt külön dimenzióban említtem egyebek mellett az explicit-; az implicit-; a non-verbális-; illetve a meta-kommunikatív tartalmakat; s végül vizsgáltam külön dimenzióban a kommunikációs kompetenciát is.

<sup>9</sup> A seligman-i fogalmat szándékoltnak használtam, azonban lehet, hogy nem volt szerencsés. Mindenesetre, bár lehet vitatkozni azon, hogy egyes kódok miért éppen olyan címkével szerepelnek, amilyennel, ennek sem értelmét, sem hasznát nem látom – már ha csak nem a kutató személyének inszINUÁLÁSA A CÉL.

<sup>10</sup> Mellesleg Dupcsik figyelmen kívül hagyja, hogy a 117 interjúalannal történt rögzített beszélgetés 74 fájlban található, s a kódok számosságát ehhez kell viszonyítani.

szült a zárójelentést követő tanulmány, amelyben mind a hazai, mind pedig a nemzetközi kutatások eredményeivel összevetem a sajátjaimat, s ezáltal mód nyílik olyan következtetések levonására is, amelyre a kutatási eredmények önmagukban még nem jogosítanak fel.

Az érvényességi határok megvonását a tanulmányban egyértelműen ki fogom jelölni, bár a zárójelentésben is részletesen kifejtem, hogy pontosan hány telepet vizsgáltam, hány emberrel beszéltem, s hogy milyen keretek között és hogyan történtek a beszélgetések és az interjúfelvételek.

*„A gyerekvállalási kedv csökken, állapítja meg Solt Ágnes. ... »Ez azonban annyit és nem többet jelent, hogy a tervezett gyerekek száma sokkal kevesebb, azonban a valós születések száma hasonló mértékben nem esett vissza«. Egy ilyen megállapításra... semmi sem jogosította fel: nem végzett ugyanis pontos statisztikai vizsgálatokat, mennyi a vizsgált telepeken élő romák termékenységi mutatója. ... A történelmi dimenzió hiányát tehát jelen esetben súlyosbította, hogy Solt Ágnes egy »történelmi következtetést« fogalmazott meg ténymegállapításként.”*

A gyerekvállalási kedv csökkenését éppúgy lehet az interjúkészítés segítségével megtudni, mint azt, mennyire takarja a valós gyermekszám a vágyott gyermekszámot. A kettő összevetése után fogalmaztam meg azt a mondatot, hogy a gyerekvállalási kedv csökkent, de ahhoz hasonló mértékben nem esett vissza a tényleges születések száma

*„A heterogén elemeket alkalmazó besorolásból, és a későbbi »cigány nyelv«, »beszélnek a nyelvet«, »beás cigányok, akik beszélnek az oláh nyelvet«, »a cigány nyelv (lovári)« stb. megjegyzésekből nem igazán derül ki, mi alapján különböztethetőek meg ezek a csoportok.”*

A cigányok csoportjairól és a használt nyelvről való megfogalmazások és fogalmak pontosításra szorulnak a dolgozatomban, ezt a hiányosságot pótolni fogom.

*„Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok mutatják, hogy a magyarok közmondásos peszsimizmusa nem pusztán legenda – egy fülöp-szigeteki antropológus számára a teleplakók »síránkozása« talán annak jelének minősülne, milyen sikeresen alkalmazkodnak az itt élő romák a (valódi) társadalmi normákhoz.”*

A kutatási zárójelentés tanulmányá bővítésének alapvető fontosságú eleme az összehasonlítás, amelyre a zárójelentés nem ad módot. Ez a kiegészítés azonban szükséges és lényeges, s mint utaltam rá, a közeljövőben publicitást nyer egy kontextusba helyezett, a zárójelentésből készült tanulmány is. Azt azonban visszautasítom, hogy a dolgozatban akár implicit is szerepelne egy olyan feltételezés, mely szerint az társadalom mentalitása valamiféle felemelkedett, vágyott gondolkodásmód volna, s a vizsgált csoport mentalitása volna az ellenpélda.

*„A gond – az eddig vázolt módszertani problémákon túl – abban áll, hogy tanulmánya »megszépitő tükörként« használja a romákat: olyan módon állítja elének nyomasztónak ábrázolt világukat, hogy eközben azt is sugallja: mi nem ilyenek vagyunk.”*

## *MŰHELY*

A dolgozat semmit nem kíván sugallni, effélet különösen nem. Számomra ez a megállapítás nem mutat mást, minthogy Dupcsik 2009-es könyvében leírt tipológia szerint valószínűleg devianciaorientált strukturalista cigányvizsgálatnak tartja e kutatást. Én a leíró strukturalista kategóriát választanám inkább – az egyébként szerintem igencsak kérdéses, egymást sokszor átfedő kategóriákat tartalmazó – tipizáció alapján. De egyikkel sem értek egyet, mert vizsgálatom tárgya elsődlegesen és célzatosan a kirekesztetten, mélyszegénységben élő emberek közössége, akiknek cigánysága másodlagos az általam vizsgált megközelítésben. Ezért sem tartom szerencsésnek, hogy a kritikus saját szemléleti keretéhez és nézeteihez próbálja asszimilálni a munkát.

FERGE ZSUZSA

## Peter Townsend (1928–2009)

Meghalt Peter Townsend, aki egy életen át a jogok és a méltóság nevében tanított, kutatott és küzdött a szegényekért és a szegénység ellen.

A társadalmi igazságtalanságok ügye már egyetemi éveiben foglalkoztatta, és ez a gyerekkori szegénységnek, édesanyja talpon maradásért való küzdelmeinek tapasztalataival is összefüggött. A hatvanas évek elején vált ismertté és elismertté. Ekkor jelent meg két szerző, Brian Abel-Smith és Peter Townsend könyve, a *Szegények és a legszegényebbek*. Ez volt a nyitánya a szegénység újrafelfedezésének, amelyet a politikusok a Beveridge Jelentés után szerettek volna eltűntnek hinni. És ez volt a nyitánya Peter Townsend közel hat évtizeden átívelő küzdelmének a szegénység és megalázottság minden formája ellen.

A küzdelem sok mindent jelentett. Mindenekelőtt talán a tudomány és a civil mozgalmak eszközeinek célratörő felhasználását annak érdekében, hogy önelégült politikák soha többé ne felejthessék el: vannak társadalmi egyenlőtlenségek és van szegénység. Ha ezeket a politika nem kezeli felelősen, az egyenlőtlenségek és a szegénység növekedése gyerekek, betegek, idősek szenvedését, a szegénység mélyülését, a kirekesztés új formáit hozza magával. Mindehhez – még mielőtt a szó ismert lett volna – „evidencia-alapú” érvelést használt. Sorra végezte széles körben elismert, maig mintaadó kutatásait – hol testközei terepmunkára, hol adatgyűjtésre és elemzésre építve. Számos műve már a megjelenésekor is nagy visszhangot keltett, és ma klasszikusnak számít. Ilyen könyvet írt az idősothtonokról, az öregek családi életéről, a fogyatékkal élőkéről, az egészségügyben keletkező egyenlőtlenségekről, a szegény világ gyerek-szegénységéről, és újra meg újra a szegénységről. Évtizedes erőfeszítésének eredményeként fogadták el mérvadóként – és nemcsak a szakma, hanem országos és nemzetközi politikai fórumok is – Peter meghatározását a szegénységről, amely a társadalmi egyenlőtlenségrendszerbe ágyazott, sokrétű hiányt jelent. A szegénység nemcsak elemi szükségletek abszolút hiánya – persze, az is. De a relatív szegénység perdöntő strukturáló erő. A források olyan szűkössege, amely kizárja, hogy a szegény úgy éljen, úgy vegyen részt a társadalomban, ahogyan az szokásos és széles körben elvárt, vagyis kirekeszti az állampolgárok közösségéből. A tudományos munka eredményei segítették a számára különösen fontos civil mozgalmakat, elsősorban az 1965-ben alapított *Gyermekszegénység Elleni Akciócsoportot*, és különösen a mindenkori kormányzat munkájának értékelését, gyakran éles kritikáját. A tudományos és politikai állásfoglalásokat egyaránt a szegénység és egyenlőtlenségek elleni, mély erkölcsi meggyőződés hatotta át, és főként az utóbbi években, a jogok fontosságának tudata.

### *SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS*

Az 1966. évi eviani Szociológiai Világkongresszuson csatlakoztam egy olyan csoporthoz, amelyet a szegénység és szociálpolitika érdekelt. (Az akkor megálmodott kutatócsoport, az „RC 19” azóta is él és működik.) Itt találkoztam sok csodálatos tudós mellett Peterrel, akivel évtizedeken át megmaradt a kapcsolatunk. Meghívott tanítani Essexbe, eljött magyarországi konferenciákra, sok írást cseréltünk. És megismerhettem egy melegszívű, mindenkinek segítő, a politikában és tudományban kemény, az emberi kapcsolatokban szeretetet adó és elfogadó embert. Peter halálával sokat veszített a tudomány – és mindazok, akik barátai, tanítványai lehettek.

Nyilas Mihály

## Peter Townsend: egy tudós és közszereplő a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséért

A nemrég elhunyt Peter Townsend szociológus, szociálpolitikus és társadalmi aktivista volt. Számos területet érintő munkássága több mint félszáz évet ölelt át és valamennyi területen jelentőset alkotott. Tudósként és közéleti személyiségként az 1950-es évek óta meghatározó volt a tevékenysége a szegénység, fogyatékos-ügy, az egészségügyi egyenlőtlenségek, az emberi jogok, általában a nemzeti és globális szociálpolitika kutatásában és a különböző módon hátrányos helyzetű emberek életének jobbításában. Minden általa művelt területen jelentősen alakította a tudományos és politikai vitákat. Több könyve, így például a korábbi nagy szegénységkutatásának eredményeit összegző, 1979-ben publikált, *Poverty in the United Kingdom* (Szegénység az Egyesült Királyságban) a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek kutatóinak megkerülhetetlen hivatkozási forrásává vált.

Mély nyomot hagyott az elmúlt fél évszázad társadalomtudományán. Tanárként diákok ezreinek szemléletét formálta, Howard Glennerster a diájkaként az ő hatására döntötte el, hogy szociálpolitikával akar foglalkozni. Diákja, munkatársa és szellemi értelemben tanítványa Adrian Sinfieldtől Tony Atkinsonon keresztül Alan Walkerig a mai brit társadalomtudomány krémje.

Townsend tudósként több volt jelentős szegénységkutatónál. Szenvedélyesen elutasította az egyre szűkebb területre specializálódó tudós szerepmintát, és nagyon sok témában végzett elmélyült kutatásokat, a gyerekjogoktól az idősotthonokban élők életviszonyain, vagy a manchesteri bevásárlóközpontok szociális hatásain keresztül a globális szegénység vizsgálatáig. Egy szál azonban összefogta ezt a hatalmas és szerteágazó életművet: a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata.

\*

Az 1928-ban született Peter Townsend szülei korán elváltak, édesanyja egyedül nevelte, s így korán megtapasztalhatta mindazt, amit később „az élet nyers oldalának” nevezett. A jó képességű diák ösztöndíjat kapott a londoni University College School-ban, majd később egyik tanára ajánlásával a cambridge-i St. John College hallgatója lett, ahol főleg antropológiát és morálfilozófiát tanult. A második világháborút követő években a berlini Freie Universität diájkaként fordult a szociológia felé.

Első munkahelye Londonban az Institute of Community Studies (Közösségi Tanulmányok Intézete) volt. Rögtön az 1957-ben publikált

## SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

első könyvével – *The Family Life of Old People* (Az idősök családi élete) – nagy figyelmet keltett. A témát társadalmi és politikai beágyazottságában elemző könyvben arról írt, hogy az idősök élete a családjaik, elsősorban a lányaik támogatásától függ, amelyet egyre jobban gyengít a korszak lakáspolitikája. A lakáspolitikát a belvárostól távol juttatta lakáshoz a kisgyerekes családokat, ennek következtében pedig egyre több idős ember maradt magára a város közepén.

Barátja, és később egészen az 1970-es évekig több esetben szerzőtársa, Brian Abel-Smith mutatta be Richard Titmussnak, a London School of Economics (LSE) akkori szociális közigazgatás professzorának, aki a tanácskére hívta dolgozni. Az itt töltött tartalmas évek után, Titmuss tartóztatása ellenére, 1963-ban elhagyta az LSE-t és Essexbe ment dolgozni, ahol az akkor alapított egyetem első szociológiai professzora lett.

Ezt követően Bristolba ment, ahol 1982 és 1993 között a szociálpolitika professzora, majd 1993 után professor emeritusa volt. Itt később, 1999-ben az egyetem a tiszteletére létrehozta a Townsend Nemzetközi Szegénységkutató Központot (Townsend Centre for International Poverty Research).

1998-ban visszatért a London School of Economicsra, ahol az Emberi Jogi Tanulmányok Központját (Centre for the Study of Human Rights) vezette egészen a haláláig.

Már pályája korai szakaszában nagy hatású, ismert és elismert tudós.

Magánélete a tudományos karrierhez és a civil mozgalmi szerepvállalásaihoz hasonlóan mozgalmas volt. Halála után, a legszűkebb családját tekintve, harmadik felesége mellett öt gyereke és két fogadott gyereke gyászolta.

\*

Legendás volt a munkabírása. A nagyon tevékeny és tartalmas tudományos életutat jelzi a számos szociológiai és szociálpolitikai alpmunkát tartalmazó, 67 oldalas publikációs listája is. Nem száraz tudományos értekezéseket publikált. Méltatói szerint már a cambridge-i tanulóévei alatt, diákújságíróként is lenyűgözően szép és tiszta stílusban írt, amelyen mindenkor átütött a társadalom esettjeivel való együttérzésből fakadó szenvedélyes személyesség.

Életútjának minden aspektusát áthatotta, és tudományos pályáját is meghatározta a szegénység és társadalmi egyenlőtlenség túrhetetlenségével szemben érzett mély morális meggyőződés. Korán eldöntötte, hogy mivel és milyen megközelítésben akar foglalkozni, és e mellett élete végéig konzekvensen kitartott. Pályája elején, 1958-ban írta, hogy a társadalom legszegényebb és leghátrányosabb helyzetű tagjainak életét akarja nagyon alaposan tanulmányozni. Nem zavarta, hogy ez a választás gyakran – így például Margaret Thatcher kormányzásának fagyos éveiben – kizárta a tudományos mainstreamből.

A szegények sorsának javítása kapcsán a rászorultsági elven juttatott minimumok helyett az egyenlőtlenségek átfogó mérséklése mellett érvelt. Mint írta, nem keveseknek nyújtott szociális segélyekre, hanem mindenkit érintő elosztási igazságosságra van szükség.

Egyik korai munkája, a *The Last Refuge* (Az utolsó menedék) előszo-

vában Townsend úgy jellemezte Titmusst és Abel-Smith-t, mint akik nagyon értenek ahhoz, hogy lényegi kérdéseket tegyenek fel, és felkelték az emberekben az intellektuális izgalmat. Ismerői szerint legalább ennyire áll ez a jellemzés saját magára.

Nagy szerepe volt abban, hogy a szegénység kutatásában és a szegények helyzetének megítélésében megtörjön a tradíció és az adott körülmények tudomásulvétele. Tanárként is arra biztatta a diákjait, hogy kritikusan lássák az adott állapotokat, s a szegénység és egyenlőtlenség tényeit kapcsolják össze a tágabb társadalmi összefüggésekkel.

Az 1950-es évek közepe és az 1960-as évek közepe közötti tíz évben Townsend három alapművet publikált. 1953-ban, 25 évesen cikket jelentetett meg a *British Journal of Sociology*-ban a szegénység jelentéséről. Ugyanebben a lapban néhány évvel később megjelent a szegénység méréséről szóló írása, 1965-ben pedig a Brian Abel-Smith-szel közösen írt *The Poor and the Poorest* (A szegények és a legszegényebbek). Közben, a szegénységet vizsgáló írások mellett fontos tanulmányokat publikált az idősek helyzetéről is. 1957-ben jelent meg a *The Family Life of Old People* (Az idősek családi élete), 1962-ben pedig a *The Last Refuge* (Az utolsó menedék). Mindkettőben fellelhető az alapos empirikus kvantitatív kutatás és az idős emberek életkörülményei miatt érzett morális felháborodás letisztult stílusú kombinálása. A sort az 1965-ös *The Aged in the Welfare State* (Az idősek a jóléti államban) zárta. A szegénységre vonatkozó kutatásainak addigi eredményeit az 1970-ben kiadott *The Concept of Poverty* (A szegénység elmélete) című könyvében összegezte.

A „nagy mű”, a szegénységkutatók alapművének számító *Poverty in the United Kingdom* (Szegénység az Egyesült Királyságban) azonban csak 1979-ben jelent meg. Az 1216 oldalas összegzés adatfelvételét tíz évvel korábban Abel-Smith-szel végezte Townsend, az adatok feldolgozását jelentősen hátráltatták a mai szemmel nézve kezdetleges számítástechnikai lehetőségek.

Az említett művek alapvető szemléletváltást hoztak a szegénység kutatásában és a szegénység gyakorlati kezelésében. Jonathan Bradshaw, a University of York professzora, a szegénység kutatásában és kezelésében Townsend munkássága nyomán bekövetkező paradigmaváltás három alapelemét hangsúlyozza. Az egyik újdonság a szegénység relatív-ként való meghatározása volt. Townsend bírálta Rowntree és Beveridge abszolút szegénység-felfogását, és kimutatta, hogy a szegénység időbeli és térbeli relatív jellegének elfogadása az egyetlen módja annak, hogy össze tudjuk egyeztetni a 19. és a 20. századi szegénységgel kapcsolatos gondolkodásunkat, vagy egy fejlett és egy fejlődő ország szegénységét. A szegénység relatív meghatározása hamar megjelent a szegénységgel kapcsolatos adatfelvételekben, statisztikákban és kutatásokban. Az 1970-es években már e szegénységdefiníció alapultak az Egyesült Királyságban a Low Income Statistics (Alacsony jövedelmek statisztikája), az 1980-as években pedig a Household Below Average (Átlag alatti háztartások) jövedelem-felmérései. Bár még mindig vannak olyan országok (pl. az USA) és nemzetközi szervezetek (pl. a Világbank), amelyek továbbra is az abszolút szegénység-felfogásra alapozzák a szegénységgel kapcsolatos stratégiai elképzeléseiket és politikai programjaikat, ma már a legtöbb releváns nemzetközi szervezet az OECD-től az UNICEF-ig a

## SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

relatív szegénység-koncepciót tekinti mérvadónak, és az Európai Unió is erre alapozza a szegénység elleni programjait. Townsend relatív szegénység-értelmezése szerint azok a szegények, akik „nem rendelkeznek elegendő forrással ahhoz, hogy úgy táplálkozzanak, olyan tevékenységekben vegyenek részt, és olyan életfeltételekhez, javakhoz jussanak, amelyek társadalmukban szokásosak vagy legalább széles körben elfogadottak és helyeslésre találnak”. Az adott léthelyzet következményeként a szegények „kirekesztődnek az átlagosan elterjedt életviszonyokból, szokásokból és tevékenységekből”. Ezzel Peter Townsend a fontos tudományos és politikai problémaként való megjelenése előtt évtizedekkel megfogalmazta a társadalmi kirekesztés lényegét.

A másik jelentős innováció a források hiányának értelmezése volt. Korábban a szegénységet alapvetően a jövedelem, illetve vásárlóerő hiányaként értelmezték. Townsend szerint ennél sokkal többről van szó: a jövedelmi helyzeten kívül vizsgálni kell például a szegényletét meghatározó munkafeltételeket, a lakókörnyezet minőségét, a társadalmi tevékenységekben való részvétel képességét, az egészségügyi állapotot és a társadalomban általánosan elfogadott javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutás esélyeit. A szegénység e multidimenzionális felfogásából következően javasolta, hogy dolgozzanak ki indikátorokat a széles értelemben vett forráshiány kimutatására. A kezdeti kritikák után ezt a javaslatát is elfogadták, és a szegénységnek a kizárólag a jövedelmi viszonyok alapján végzett mérése helyett általánosan alkalmazni kezdték az életésélyeket meghatározó, a társadalmilag szükségesnek ítélt források hiányán alapuló indexet.

Townsend szegénység-felfogásának harmadik újítása a szegénység és szegények csoportok szerinti vizsgálata volt. E téren Rowntree nyomdokain járt. A *Poverty in the United Kingdom* – mely többek szerint a történelem eddigi legfontosabb szegénységvizsgálata – adatfelvételei során a meghatározó rizikófaktoroknak megfelelő csoportok szerinti bontásban végezték a munkát. Így külön kutatási asszisztensek vezették a munkanélküliekkel, a sokgyerekesekkel, fogyatékosokkal, vagy egyszülős családokkal kapcsolatos felméréseket. Townsend óta nem egységes csoportként beszélünk a szegényekről, hanem olyan embereknek tekintjük őket, akik meghatározott strukturális jellemzőkkel rendelkeznek, melyeket azonosítani tudunk és amelyek leküzdhetőek.

Ha véletlenül a negyvenes évei elején abbahagyta volna a munkát, már akkor is a 20. század egyik legjelentősebb szociológusának és szociálpolitikusának tarthatnánk. Ekkorra már forradalmasította a szegénység elméletét és a szegénységről való gondolkodást. Tudományos és közéleti munkásságának nagy része pedig még ez után következett. Csak néhány, címében is jellemző példa az elkövetkező évtizedek gazdag tudományos terméséből, az életút utolsó évtizedéből: *Poverty and Social Exclusion in Britain* (Szegénység és társadalmi kirekesztés Nagy-Britanniában) 2000; *World Poverty: New Policies to Defeat an Old Enemy* (Világszegénység: új politikák egy régi ellenség legyőzésére) 2002; és az utolsó munka: *Building Decent Societies: Rethinking the Role of Social Security in State Building* (Tisztességes társadalmak megteremtése: a szociális biztonság államfejlesztésben játszott szerepének újragondolása) 2009.

A tudományos jelentőségét korán felismerték. A Guardian már 1975-

ben ezt írta: „Először volt Tawney. Utána jött Titmuss. Most itt van Townsend. Így legalább a jövőben a szociális reformokat tanulmányozó diákok könnyen megjegyezhetik majd az elmúlt 75 év legjelentősebb egyenlőségpárti tudósainak neveit: ők alkotják a három T triumvirátusát.”

Sok kritikusa volt, különösen élete első felében. Sokan helytelenítették a szegényekre koncentrált kutatómunkáját és a szegénységnek a társadalmi források egyenlőtlen eloszlásán alapuló szegénység-értelmezését is. Kritikusainak többsége néhány év múlva már alapvető tudásként tanította és idézte a műveit. Később az általános tudományos elismerést is megkapta: számos egyetem díszdoktori címének megszerzése után 2004-ben a Brit Tudományos Akadémia is a tagjai sorába választotta.

Tudományos pályája kései szakaszában egyre jobban érdekelte az emberi jogok témája. Az ezzel kapcsolatos kutatás volt élete utolsó, és elmondása szerint legjobb munkája, amit csak röviddel halála előtt fejezett be. Az emberi jogok iránti érdeklődést harmadik felesége, Jean Corston ültette el benne, aki a Munkáspárt egyik szervezője és parlamenti képviselője, valamint az emberi jogokkal foglalkozó bizottság tagja volt. 1980 óta éltek együtt és 1985-ben házasodtak össze. Townsend felismerte, hogy a szegények helyzetének javításában fontos szerepet játszhat az emberi jogok elmélete. Ennek ellenére, mivel a szocializmusát a társadalmi igazságtalanságok miatt érzett morális felháborodása táplálta, már jóval azelőtt emberi jogi aktivistává vált, hogy ez a kifejezés létezett volna.

\*

Peter Townsend nemcsak új tudást adott, de e szerint is élt. Nemcsak megérteni akarta a világot, de szenvedélyesen meg is akarta változtatni. Az egyenlőség melletti elkötelezettsége, Charles Booth és Richard Tawney követőjeként, a 20. század egyik legradikálisabb angol mozgalmi aktivistájává tette. Gyakorlati, civil mozgalmi tevékenysége jelentőségét tekintve nem maradt el a tudományos munkásságától. Emiatt számtalan alkalommal került összeütközésbe a politikusokkal, és sokszor ütközött a kormányokkal – legtöbbször éppen a politikailag hozzá legközelebb álló munkáspárti kabinetekkel.

Több mint hatvan évig volt a Fabiánus Társaság (Fabian Society) aktív tagja. 1965-ben a Gyermekszegénység Elleni Akciócsoport (Child Poverty Action Group – CPAG) társalapítója, húsz évig vezetője és 1989 után élete végéig elnöke. Sokat tett azért, hogy a szervezet a szociálpolitika egyik legfontosabb és leghatékonyabb nyomásgyakorló csoportjává válhasson Angliában.

1973-ban társalapítója a Fogycsökkenési Szövetségnek (Disability Alliance), a szervezetnek 25 évig elnöke, később haláláig aktív tagja volt.

Rengeteg energiát fordított a civil érdekvédő munkára, sok pamfletet írt, és gyűléseken, közszerepléseken harcolt az általa képviseltekért. Közszereplő értelmiségi volt, aki a tudományon kívül, a mindenkori hatalommal szemben is kimondta az igazságot és meggyőződéssel hitte, hogy megvalósítható egy egyenlőbb társadalom. Tudományos munkássága és a civil szervezetekben végzett tevékenysége sokmillió ember életét javító

## SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

szociális reformokat segített elő (pl. a fogyatékkal élők juttatásainak javítása, a gyermekszegénység és az egészségügyi egyenlőtlenségek csökkentésének indikátorai).

Az 1950-es évek közepétől évtizedeken át számos munkáspárti szakpolitikai bizottságban vett részt, és szerepet vállalt több nemzetközi szervezetben (UNESCO, UNICEF, WHO, ILO, EU) is. 1976–1979 között például az akkori kormány tanácsadójaként jelentős szerepet játszott az egészségügy egyenlőtlenségeit, szegénység és rossz egészségügyi állapot összefüggéseit vizsgáló, 1980-as Black Report elkészítésében. Townsend szerint a jelentésben tárgyalt problémát az alacsony jövedelmeket megszüntető radikális jövedelem-redistribúciós programokkal lehet megoldani. Margaret Thatcher kormányzása idején harcolt a kinyíló jövedelemolló és az erősödő egyenlőtlenségek ellen. Nagy reményeket fűzött a Tony Blair vezette új baloldalhoz, különösen amikor a New Labour 1999-ben meghirdette a gyermekszegénység felszámolását. Várakozásaiban csalódott, és egyre inkább a Munkáspárt baloldalán kereste a politikai szövetségeseit. Elismerte, hogy Blair idején erősödött a szegények támogatása, de kevésnek tartotta az állami segítséget. Az is zavarta, hogy állandóan a támogatási rendszer csalóiról folyt a szó, ami stigmatizálta a becsületes többséget is. Bírálta a kormány szegénységgyógyító stratégiáját is, adókedvezmények helyett jogként járó ellátásokat akart.

A sok pályatárs szerint Nagy-Britannia – és a világ – valaha élt legjelentősebb szegénységkutatója életvitelében sem feledkezett meg az elveiről, a szegénység elleni küzdelemről. Egyik korai esszéjében írta, mintegy hitvallásként: „Nem élhetsz úgy, mint egy lord, és prédikálhatsz úgy, mint egy szocialista.” E hitvallás jegyében híres egyetemi professzorként is egy kis Citroennel járt, és az volt a véleménye, hogy az egyetemi tanároknak túl magas a fizetése. Ennek jegyében professzori fizetése felét konzekvensen szegénységellenes civil szervezeteknek adta.

\*

Townsend a *The Last Refuge* végén ezt írta: „Talán érdemes – a valóságot tekintve egy kicsit szomorúan – elgondolkozni azon, hogy a szabad, demokratikus és virágzó társadalom végső próbája ez: leggyengébb tagjainak mennyi jut szabadságból, demokráciából és prosperitásból.”

Életét arra tette fel, hogy ez a „szomorú helyzet” megváltozzon és a többféle szempontból hátrányos helyzetű emberek életésélyeinek javulásával javuljon a társadalom minősége.

Temetésén felesége a következő szavakkal búcsúzott tőle:

*„Peter a végrendeletében azt írta, hogy 1980, az az év, amikor találkoztunk, »annus mirabilis« volt számára. Tisztában volt az elkerülhetetlen halandóságunkkal, de azt írta, hogy a kettőnk közös élete egy kis fénysugár az örökkévalóság felé és csillagokkal tölti meg az eget.*

*Tudom, hogy én voltam az élete szerelme és ő pedig az enyém, de azt is mindig tudtam, hogy csak félig volt az enyém. Tudtam, hogy osztoznom kell rajta másokkal.*

*Osztottam rajta azokkal az idős emberekkel, akiket nem az őket megillető méltósággal és tisztelettel kezeltek.*

*Nyilas: Peter Townsend: egy tudós és közszereplő a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentéséért*

*Osztottam rajta a fogyatékkal élőkkel, akiket másodosztályú állampolgároknak tekintettek.*

*Osztottam rajta azokkal az emberekkel, akik életesélyeit és lehetőségeit szigorú korlátok közé zárta a szegénység.*

*Osztottam rajta a diákjaival és kollégáival, és tudtam, hogy számára mindig a hét fénypontját jelentették a London School of Economicson a piskótapuding és vaníliásodó jelképezte közös beszélgetések.*

*És osztottam rajta a világ minden részén élő gyerekek millióival, akik sohasem ismerik meg a nevét, de nagyon sokat köszönhetnek neki.”*

Kiss Bernadett

## A cigánykutatások kritikája

(Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története,  
Osiris Kiadó, 2009)

Hiánypótló szakirodalmat, nem pedig – ahogy a mű címéből sejthető – újabb történelmi forrásfeldolgozást vagy szociológiai tanulmányt olvashat az, aki kézbe veszi Dupcsik Csaba legújabb, az Osiris kiadónál megjelent, *A magyarországi cigányság története* című könyvét. Nem a megszokott, történelemkönyveket és levéltári kiadványokat idéző, szigorú időrendben hömpölygő történetmeséléssel találkozik az olvasó. Dupcsik könyve egyesíti magában a történész szigorúságát a szociológus fáradhatatlan összefüggés-keresésével: a hazai szakirodalomokban kivételes stílusban tárja elénk mindazt, amit a legnagyobb lélekszámú etnikumunk múltjáról tudni lehet. A könyv nem a klasszikus értelemben vett történelmi vagy történelmi néprajzi munka, hanem olyan, összehasonlítható kutatástörténet, mélyreható forráselemzés, helyenként forrásmentés, amely harmonikusan ötvöződik a rendkívül kritikus hangú problémafeltárással. A művet az átlátható szerkesztési módon és a szintézisszerűen átadott nagy tudásanyaggon túl nagyon gazdag irodalomjegyzék és remekül megválasztott képek gyűjteménye teszi vonzóvá a kutatók és a témával ismerkedők számára.

A szerző nem először vállalkozik a cigányság és a romakutatás történetével kapcsolatos szintézis elkészítésére. 2005-ben az Új Mandátum Könyvkiadó gondozásában megjelent, a Neményi Mária és Szalai Júlia által szerkesztett *Kisebbségek kisebbsége* című tanulmánykötetben már találkozhattunk egy dolgozatával (Cigány-képek. A magyarországi cigányvizsgálatokról). A 2005-ös írásban Dupcsik még csak a 20. század második felének fontosabb romológiai irodalmát tekintette át, a most megjelent könyvében azonban az első hazai, cigányságról szóló források ismertetésétől kezdve a napjaink romapolitikáját, romológiai szakirodalmát meghatározó szerzőket és műveiket is bemutatja. Minden történelmi korszak „cigányügyét” az abból az időből származó, ezért hiteles dokumentumokkal mutatja be, műve így egyszerre történelem, forrásfeltárás, forráskritika és szociológia.

Dupcsik szerint a hazai cigányság nemcsak problémákat generáló társadalmi csoport, hanem olyan népcsoport is, amely kiválóan alkalmas az olyan „tükör” szerepére, amelyben a többségi társadalom kedvezőbb színben láthatja saját magát. Könyve azt a – ma sem lezárult – folyamatot tárja elénk, amelyben a mindenkori állami vezetés felhasználta, vagy éppen kihasználta az e „tükörben” rejlő lehetőségeket, többnyire ellenkép – szerepbe kényszerítve ezzel a cigányságot, ahelyett, hogy a megismerésükre törekedve a nemzeti önismeretet fejlesztette volna.

Dupcsik a könyve elején kimerítően ismerteti a roma és a cigány meg-

nevezéshez kapcsolódó ideológiai háttérrel, illetve hasonló alapossággal járja körül a romológia alapkérdését, a „ki a cigány?” – dilemmát. Ugyancsak az első oldalakon találunk egy összefoglalót a cigányvizsgálatok csoportosításáról. A romakutatásban valóban hasznosnak minősülő kategorizálás szerint politikai dimenziójukat tekintve deviancia-orientált, leíró és emancipatorikus megközelítéssel készült szakirodalommal találkozhat a téma iránt érdeklődő. Ezek között módszertanilag *esszencialista* (a cigányok tulajdonságait saját belső viszonyaikból levezető) és *strukturalista* (ugyanazt a romák és a többségi társadalom dinamikus kölcsönhatásai alapján értelmező) tanulmányok egyaránt lehetnek. A két fő dimenzió találkozásából hatféle ún. „cigánykép” rajzolódhat ki. A „cigányügyet” átláthatjuk rendészeti, civilizatorikus, klasszikus néprajzi, klasszikus szociológiai szemszögből, de végiggondolhatjuk a „naiv tudomány”, vagy a kritikai elmélet képviselőinek eszmefuttatásait is. A könyv erénye, hogy mindegyik felsorolt elemzési módot több – gyakran a főszövegből kiemelt – példával illusztrálja, és egyben azokat kritikával is illeti.

Mivel a szerző szándéka az, hogy a romák történetének csak a legutolsó szakaszát mutassa be részletesen, a kora középkori, többnyire felemás letelepedésükről és vándorló életmódjukról tudósító források elemzésekor röviden leszögezi, hogy olyan népcsoporttal állunk szemben, amely írott kultúra hiányában azzal szembesült, hogy „a róluk szóló forrásokat nem ők, hanem értetlen, érdektelen, vagy előítéletes környezet hozta létre”. A források kezdetben a vándorló életmód különbségét részletezték. Ahogy a szerző Nagy Pál kutatásaira támaszkodva megjegyzi, ez a folyamatos helyváltoztatást igénylő életforma sérült a felvilágosult abszolutizmus éveiben, mivel a háborúk utáni állapotok miatt abban az időben a kormányzati érdek a konszolidáció, az átlátható gazdasági és igazgatási viszonyok megteremtése volt. Dupcsik eloszlatja azt a közkeletű hiedelmet is, amely szerint a hazai romák nagy része nem is olyan régen még sátorral, lovakkal járta az országot. Ugyanis a 19. századra a romák nagy része letelepedve élt, sőt egyes városokban, például Szegeden már II. József idejében sem jelentett igazi problémát a vándorló életmód. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a vizsgálat szempontjából kevésbé dokumentált 19. század eleji évekre már kialakult a nyelvhasználatban a cigányok „megkettőződése”, azaz a „rendes” – és ideális esetben muzsikos – cigánnyal ebben az időszakban kezdték szembeállítani a vándorcigány prototípusát, tehát a dualizmus korára már megszületett az, amit „cigánypolitikának” lehetett nevezni.

A szó hagyományos értelmében vett cigánykutatások – néprajztudósokkal az élen – a millennium körüli esztendőkből kezdődtek el. A frissen megalakult Néprajzi Társaság tudósai és szakfolyóiratuk, az *Etnographia* is hozzájárult ahhoz, hogy 1893-ban átfogó cigánykutatást végeztek az országban. Akármennyire civilizatorikus megközelítést is alkalmaztak, ezek a kutatók voltak azok, akik először éltek hosszabb-rövidebb ideig a megfigyelt népcsoport között, így némi előítéletességgel ugyan, de a többségi társadalommal meg tudták ismertetni a cigányság kultúráját és szokásrendszerét. Az említett országos kutatás sem tudott már megbirkózni azzal, hogy milyen ismervek alapján minősítsenek valakit cigánynak, bár azt felismerték, hogy nem lehet pusztán az életmódja vagy a nyelve szerint cigánynak nevezni azokat – akiről tudták ugyan, hogy

cigányok, csak éppen már 89,2 százalékuk letelepedett, és a nyelvét sem használta. Így a felméréssel nyert adatok helyessége, illetve feldolgozásuk módja kívánnivalót hagyott maga után.

A szerző szerint a néprajzosok még a két világháború között és alatt sem voltak képesek negatív felhang nélkül írni a cigányokról. Jellemzően „illendőnek” tartották, hogy helyük a társadalom periferiáján, a parasztokénál is szegényebb világban van, a „hangoskodó, legutolsó úri divat szerint öltözködő városi muzsikuskis cigányok” megjelenését pedig botrányos anomáliaként kezelték. A huszadik század harmincas éveiben aztán a cigányokról szóló diskurzusban is megjelentek a nemzetiszocialista eszmékre utaló jelek. Azt kezdték hirdetni a népcsoportról, hogy közegészségügyi veszélyt jelent a lakosságra, továbbá „túlzott szaporulatuk” is egyre súlyosabb következményekkel fenyegetett a „faji” karakterükre jellemzőnek tartott bujaság és munkakerülő életmód miatt.

Ezért nem meglepő, hogy a világháború előestéjén vita bontakozott ki arról, hogy lehetséges-e a cigányság – arra érdemes csoportjainak – asszimilációja, vagy sem. Az asszimilációt a kutatók többsége lehetetlennek találta, és a cigányság elkülönítését javasolta. Ebből következik, hogy a világháború alatt a cigányság megsemmisítésére irányuló, politikai és rendészeti intézkedéseket nem utasította el a civil lakosság többsége sem.

A könyv legfigyelemreméltóbb fejezetei azok, amelyek az 1945 utáni romapolitika melléfogásairól szólnak. Hogy mi is volt a hivatalos kormányzati álláspont ebben az időben, azt talán egy, a szerző által idézett pártbizottsági jelentés szövege tükrözi a legérzékletesebben: „Sokáig azt hittük, hogy a cigánykérdés automatikusan megoldódik a szocialista társadalom fejlődése során. Úgy véltük, hogy az 1945-tel kezdődött fordulatnak részesei lesznek a cigányok is, s e folyamat végére felszívódnak a társadalomban, átlényegülnek, vagyis megszűnnek cigányok lenni, ezzel megszűnik a cigánykérdés.”

Talán nem meglepő, hogy a 20. század második feléig a leggyakorlatiasabban a Belügyminisztérium illetékesei látták el a cigányokkal kapcsolatos feladatokat. Ilyen belügyi intézkedés volt a személyi igazolványok bevezetése, illetve cseréje is, amelynek leírásakor Dupcsik igen hatásosan érzékelteti a „fekete személyi igazolványok” kiadása körüli, burkolt előítéletességet. A világháború utáni politikai kommunikáció ugyanis óvatosan használta a „cigány” kifejezést. Az 1950-es évek belügyi szóhasználatában a „kóbor és munkakerülő” szinte a „cigány” szinonimájaként funkcionált, ahogy a cigánytelepek megnevezése is „kóbor telep”, vagy „telep jellegű kóbor település” volt. Az újdonság erejével hathatnak a szerző által közölt azon visszaemlékezések a „cigánymosdatásokról”, kényszerfertőtlenítésekről, amelyek a nyolcvanas évek végéig jogszerűen alkalmazott közegészségügyi hatósági intézkedésnek számítottak.

A romakutatások ebben az időben szinte kizárólag Erdős Kamill nevéhez köthetőek, aki interjúkkal, tárgyi gyűjtéssel, nyelvészeti adatok rögzítésével próbálta meg az utolsó pillanatban a feledéstől megmenteni a hagyományosnak tartott cigány kultúra elemeit. Érdeme az, hogy ő készítette el a hazai cigányság első részletes, etnikai-törzsi tipológiáját, ugyanakkor a kor szellemiségéből adódóan ő sem tekintette önálló nemzetiségnek a cigányságot, ezért asszimilációjukat is kívánatosnak vélte.

A hetvenes, nyolcvanas években ismerték csak fel, hogy a hazai cigányság semmiképpen nem nevezhető egységes kultúrával rendelkező népcsoportnak, noha rasszjegyeik és társadalmi helyzetük miatt rokoníthatók egymással. A kutatók jelentős része azonban (Vekerdi József, Várnagy Elemér) még azt a civilizatórikus felfogást képviselte, hogy a cigányoknak asszimilálódniuk kell, hiszen se nyelvi, se területi, se gazdasági önállósággal nem rendelkeznek, szinte nevelésre szoruló gyermekeknek tekinthetőek. Változást csupán az 1971-es, Kemény Istvánhoz köthető országos cigánykutatás jelentett, amely az 1893-as felmérés óta az első ilyen jellegű vizsgálat volt. Azonban Kemény is szembesült azzal a nehézséggel, amit a „ki a cigány?” klasszikus kérdése jelentett. Felmérésükben a külső meghatározottság alapján tekintettek valakit a kisebbséghez tartozónak. Újszerű módon úgy vélte, hogy a cigányság a szegénység szubkultúrájának egyik sajátos etnikai vonásokkal rendelkező csoportját alkotja. Ezt a „hiánykultúrát” álláspontja szerint a magas gyerekszám és az alacsony jövedelem alakítja ki. Kemény tehát elsősorban szociális problémának érzékelte a cigánykérdést.

Dupcsik bemutatja azt a mára feledésbe merült vitát is, amelyet Czeizel Endre generált, a kisegítő iskolákba járó értelmi fogyatékos gyermekekről szóló tanulmányával. Czeizel ugyanis a cigány gyermekek gyengébb iskolai teljesítményét azok „familiáris értelmi fogyatékoságával” magyarázta, igaz, hogy a szocialista felfogásnak megfelelő körítéssel, vagyis azzal, hogy ezek a gyermekek sem elveszettek a társadalom számára, mivel „szocialista hazánkban lehetséges minden ember tehetségének, vele született adottságainak kibontakoztatása”.

A kisegítő iskolai oktatáson túl a korszak másik érzékeny pontja a cigánybűnözés fogalmának használata volt. Ahogy Dupcsik leszögezi: a cigányság objektív meghatározását továbbra sem sikerült kidolgozni, de mivel a bűnüldözési és büntetőeljárás statisztikákban rögzíteni kellett az elkövető, vagy terhelt etnikai hovatartozását, ezt megkönnyítendő, a Legfőbb Ügyészség Titkársága 1974-ben egy kitöltési tájékoztatót készített a „T-lapokhoz.” A tájékoztató már némi előrelépést jelentett – kis túlzással, nemzetközi szinten is – mert nemcsak azt rögzítette, hogy ki minősül cigánynak, hanem azt is, hogy ki nem.

Tehát cigány volt az elkövető, ha cigány közösségben élt, formális volt a bejelentett lakása, rendszeresen vagy idényjelleggel vándorolt, letelepedett, de munkát nem vállalt, életmódjában a cigány hagyományokat követte, illetőleg ha a „bűnelkövetés módszerei hagyományosan cigány módszerek voltak. Nem lehetett cigánynak feltüntetni” a lapon azokat a személyeket, akik „korábbi életmódjukat és szemléletüket megváltoztatva letelepedtek, rendszeres munkából tartják el magukat és családjukat, szakítottak a cigány hagyományokkal, és életvitelüket a becsületes dolgozó állampolgárok közé való tartós beilleszkedés jellemzi”. A statisztikák megbízhatóságát azonban nem lehetett garantálni, hiszen az érintettet – ez esetben az elkövetőt vagy terheltet – nem nyilatkoztatták etnikai hovatartozásáról, de a hazai kriminológusok, büntetőjogászok és belügyi dolgozók (Tauber István, Vég Katalin, Vígh József, Tonhauser László és Moldova György) között parázs vita bontakozott ki arról, hogy beszélhetünk-e egyáltalán cigánybűnözésről.

Az egyre inkább növekvő előítéletesség volt Dupcsik szerint az, ami

a rendszerváltáskor a munkanélküliség mellett negatívan befolyásolta a cigányok mindennapjait. A hátrányos helyzetűekkel mindig szívesen foglalkozó társadalomtudósok számára ezért a rendszerváltás és annak következményei új kutatási lehetőséget is jelentettek. Dupcsik véleménye az, hogy az 1990-es évekre alakult ki a romakutatások három fő típusa: a kritikai-leíró, a devianciaorientált és a „naiv tudománynak” nevezett megközelítési mód. A szerző részletesen ismerteti mindhárom iskola jellemzőit, a fontosabb szerzők műveiből vett idézetekkel is alátámasztva az állításait. Alapos bírálattal illeti Póczik Szilveszter Cigány integrációs problémák című könyvét, amely a szerző prekoncepciója és kisebb-nagyobb kutatás-módszertani következetlensége miatt szorul revízióra. Megállapítása szerint bár Póczik önbevallásra építi könyve cigány-meghatározását, az mégsem lehet szakmailag korrekt, mivel kizárólag egy büntetés-végrehajtási intézet férfi fogvatartottjainak identitásvállalását vizsgálta, akik helyzetüknél fogva nem tudtak valóban szabadon válaszolni a kérdéseire. Pócziknak az a megjegyzése viszont, hogy „a kutatás kellemes meglepetésként azzal az eredménnyel szolgált, hogy a fogva tartott roma elkövetők teljes számban vállalták identitásukat” elárulja azt is, hogy a kutatásvezető prekoncepcióval rendelkezett arról, hogy ki roma és ki nem. Nem szerencsés az sem, hogy egyik vizsgálatánál mindössze tíz cigány interjúalany állításaiból vont le általános következtetéseket a cigányságra nézve, és aggályos az is, hogy Póczik nem foglalkozik azokkal az általa „transznetnikainak” nevezett személyekkel sem, akik saját bevallásuk alapján nem cigányok, de akiknek vannak cigány rokonaik.

Dupcsik külön fejezetet szentel a cigányok jelenlegi lakáshelyzetének, illetve az egyes településeken megfigyelhető „elcigányosodás” bemutatásának. Felmérése szerint 2003-ra a roma lakókörnyezeti szegregáció mértéke visszaállt az 1971-es szintre, csak éppen bizonyos településeken ún. szelektív lakosságcsere ment végbe, ami a cigányság nagy többségére jellemző hátrányos helyzet összeadódását és újratermelődését eredményezte. Mindeközben a szerző szerint ma sem világos, hogy kit tekintetünk cigánynak. Bár 1997–98-ban élénk vita bontakozott ki a kérdésről Kemény István, illetve Ladányi János és Szelényi Iván között – megnyugtató megoldás ma sem alakult ki. Mégis, napjainkban minőségi változás zajlik a romakutatásban akkor, amikor a kulturális antropológiával foglalkozó szakemberek a résztvevő megfigyelés módszerével kezdtek vizsgálni, tehát megszokottá vált, hogy hosszabb-rövidebb időt a cigány közösségben, illetve azzal együtt élve töltenek.<sup>1</sup>

A romakutatás azonban továbbra is kényes társadalomtudományi tevékenység maradt. Képviselőit könnyen azonosítják valamelyik politikai párttal, de maguk a tudósok is felemás helyzetben vannak, hiszen akarva-akaratlanul egyfajta hatalmi pozícióból úgy vizsgálják a cigányokat, hogy rajtuk nincs lehetőségük segíteni. Egyes kutatók (Szalai Júlia) hangsúlyozzák, hogy a romakutatások végső célja az egyéni sérelmek kollektív jellegének bemutatása, azonban ehhez olyan nyelvezet kidolgozására van szükség, amely objektíven képes közvetíteni a kisebbségi problémákat, ha kell, az általános politikai diskurzus résztvevői számára

<sup>1</sup> Önálló egyetemi antropológusképzés 1990 óta folyik Magyarországon.

is. Ebben is segítséget nyújt Dupcsik Csaba könyve. A szerző a kutatáskritika műfajával a legfontosabbra, a szemléletváltásra ösztönöz, a könyv olvasója erre érez motivációt. Éppen ezért nemcsak a romológiával ismerkedők, történészek, szociológusok, kriminológusok, jogászok, médiaszakértők forgathatják haszonnal, hanem sok újdonságot jelenthet minden hátrányos helyzetű emberekkel vagy a szociális problémákkal foglalkozó szakember számára is.

Kende Ágnes

## Sikeres roma életutak

(Szále László: *Kitörők*. Interjú tizenöt cigány értelmiséggel, Kornétás Kiadó, 2010)

Szále László *Kitörők* című könyve 15 ismert roma emberrel készült interjúkötet. Hálás műfaj, az emberek szeretnek mások életéről olvasni, és hatékony is, hisz elméletben egy ilyen könyv sokat tehet a romák elfogadásáért. Aki „roma ügyben” dolgozik, annak előbb-utóbb felteszik azt a kérdést, hogy miképp lehetne az előítéleteket a társadalomban megváltoztatni vagy akár csökkenteni. Erre persze nincs recept, sőt, van egy olyan félelem, hogy az előítéleteket nem is nagyon lehet befolyásolni, legfeljebb egy olyan „normaközeget” lehet kialakítani, amelyben jobban kell takargatniuk az embereknek az előítéleteiket. Ugyanakkor valóban vannak olyan eszközök és módszerek, amelyekkel az előítéletek legalább is ütköztethetők. A sikeres roma emberek megmutatása mindenképpen ilyen, és nemcsak azért, mert kiderülhet: nem pusztán munka nélkül él, segélyen vergődő, az erdőről fát lopó romák élnek ebben az országban, hanem vannak sokan még, akik egészen más életet élnek, a kisebbségen belül. Igaz, erre mondhatnánk azt a szociálpszichológia nyelvén, hogy „a sikeres romák csak a szabályt erősítő kivételek, akik érdemben nem csökkentik az előítéleteket”, ám ha elolvassuk az élettörténetüket, akkor inkább arra gondolunk, hogy mivel ezeket az életutakat kevés ember ismeri, ennek már lehet erőteljes, érdemi hatása a romákról kialakított képekre. Egy ilyen könyv a példaértéke miatt a romák számára is fontos lehet. Sokan hisznek a „role model” elméletben: ha a roma fiatalok azt látják, hogy ugyanolyan helyzetben élőknek sikerülhet, ez nekik is lökést adhat az életben.

Persze mindig nagy izgalom, hogy egy ilyen könyv milyen széles közönséghez jut el. Amerikában egy hasonló műfajban készült könyv köré (Timothy Greenfield-Sanders, Elvis Mitchell: *Black List*) egy egész mozgalom épült, melynek keretei közt az interneten mindenki kiválaszthatta a maga színes bőrű „hősét”, miközben maga a kötet is nagyon népszerű lett.

A könyv bevezetőjében a szerző azt állítja, hogy nem szereti a cigányokat. No persze nem azért, amiért egy szélsőjobbos nem szereti őket, hanem azért, mert egyfelől nem akar az a romantikus képeket kergető értelmiségi lenni, aki „elvontan és távolról” szereti a cigányokat, másfelől mert a cigányok nem egységeseek, és akkor konkrétan kit is szeressen? Ez így rendben is van, csak hogy ez természetes, ezért nincs szükség egy ilyen provokatív élű mondatra. Különösen, hogy néhány oldallal ez előtt épp olyan állítást olvashatunk, amely viszont inkább egy homogenizált és romantikus képet sugall a romákról: „*Nem tudjuk azt sem, honnan hozták a maguk szép és különös kultúráját, mentalitását, és hogyan őrizték meg*

*évszázadokon át szinte változatlanul.*” Eközben a kötetben szereplő interjúk rációznak erre a mondatra, hiszen épp a romák kultúrájának sokféleségét, a többségi kultúrához való alkalmazkodását látjuk a könyvben. A közös mentalitás emlegetésével pedig végleg nagyon ingoványos terepre érkezik a szerző.

Szále László a bevezetőben a romák eddigi sikertelen integrációjának okait firtatja, s jól látja, hogy a romák társadalomból való kizárása nem megoldás egy olyan társadalomban, amely szeretne jól működni. Azt is jól látja, hogy nem lehet lemondani a társadalom alsó 10-20 százalékaról. S bár látszatintézkedéseket végrehajtottak és végrehajtanak ma is, a politikai akarat és az ennek alapján működő társadalompolitika kirekesztő, és nem az integráció irányában hat.

A szerző nem „cigánybarát”, hanem „magyarbarát”: *„azért írom ezt a könyvet, mert magyar vagyok, tudom, hogy a sorsunk össze van kötve, s hogy nem létezik emelkedő Magyarország emelkedő cigányság nélkül. Mondhatni magyar önzés vezet.”* Egyetértek az okok firtatásával és a lehetséges megoldásokkal. A szerző említi például az Aronson-féle mozaik-módszert, amely itthon kooperatív technikaként került be a köztudatba, és amely az egymás eltaposása helyett az együttműködésre épül. Számomra ugyanakkor feleslegesek és patetikusak a bevezető „Szubjektív függelék” című alfejezetében hangsúlyozott gondolatok a „cigányok nem szeretetéről”, a „magyarbarátságról”, amivel a szerző a társadalmi felelősségét szeretné hangsúlyozni, mint jó hazafi. És nem szeretem a romákkal foglalkozó értelmiségiek felvilágosító attitűdjét sem, melynek jegyében felemelni szeretnék a cigányságot. Ezzel épp attól az önbecsüléstől és emberi méltóságtól fosztanak meg őket, amit pedig az integráció egyik alapjának gondolunk, és úgy tesznek, mintha lenne egyetlen olyan ethosz és mérce, amelyhez igazodni érdemes. Nekünk, többségieknek is annyi mércénk és ethoszunk van, ahányan vagyunk, a felemelés gesztusa pedig feltételezi a felsőbbrendűségünk tudatát, amely pedig épp annak az előítéleteknek a melegágya, ami ellen küzdeni szeretnénk. Én sokkal inkább úgy fogalmaznék, amitől ugyanolyan eséllyel választhatnak maguknak saját életet és értékrendet, mint a többségi társadalom nem kirekesztett tagjai, akiknek erre sokkal több a lehetőségük.

A kötetben három zenésszel (Szakcsi Lakatos Béla, Oláh Kálmán, Palya Bea), egy festőművésszel (Bada Márta), egy költő-újságíróval (Rostás-Farkas György), egy fotóművésszel (Horváth M. Judit), egy színésszel (Jónás Judit), egy műbútorasztalos-restaurátorral (Rostás Árpád), egy focistával (Pisont István) és hat különböző – politikai, szociális és rendvédelmi – területen dolgozó emberrel készült interjú (Rostás László, Jóni Tibor, Ignác József, Kállai Ernő, Daróczi Dávid, Makula György).

Az interjúk érdekesekek, feszesen szerkesztettek és jó őket olvasni. A szereplők nagy része olyan családból származik (egyébként elsősorban muzsikás családokból), ahol a szülőknek, de legalább is a családi emlékezetben valakinek már volt valamilyen megbecsült munkája és szerepe a társadalomban. Az állami gondozottként induló szereplőn kívül senki nincs olyan közülük, akinek a társadalomból való teljes kirekesztettséget kellett volna átélnie gyerekkorában, és akiknél a szegénység vagy a telepi élet a gyerekkor része is volt, az emberi méltóság, a társadalmi tagság

## KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

megléte vagy emlékezete azoknál is fontos tartalékot jelentett az életükben.

Van még egy fontos elem, amely nagy hangsúlyt kap a kötetben: szinte az összes megkérdezett életében volt egy vagy több olyan tanító, tanár, aki bízott és hitt bennük, és aki nagyon sokat jelentett a számukra, és segített abban, hogy sikeresen alakuljon az életük.

Ennek ellenére több-kevesebb végiggondolatlanság érzékelhető a kötet szerkesztésében.

Először is jobb lett volna több roma nőt szerepeltetni a könyvben. Amennyire én ismerem a roma közéletet és hírességeket, lehetett volna olyan nőket találni, akik jelenlététől kiegyensúlyozottabbá válik a könyvben a férfi–nő arány.

A legszembetűnőbb, hogy egyes interjúk kifejezetten ellentmondanak a könyv címének és megfogalmazott céljának. A „Kitörők” cím arra utal, hogy olyan emberekről olvashatunk, akiknek meg kellett küzdeniük a társadalmi helyzetükkel és az őket körülvevő előítéletekkel, s így tudtak hatalmas társadalmi mobilitást elérni. Ehhez képest több interjúalanyt is az jellemez, hogy bár nagyon sikeresek, de olyan társadalmi közegekből érkeztek, ahol nem volt miből „kitörni”, ahol viszonylagos jómódban éltek, és ahol a cigány mivoltuk a szabadon vállalt identitás rész volt, és nem egy leküzdendő akadály a többségi társadalom előítéletei miatt. Hiába érdekes az életük, és örömmel olvastam őket, a könyv koncepciója alapján nem valók ebbe a könyvbe.

Az ilyen típusú könyveket azért szeretik az emberek, amiért a népmesét is: a pozitív főhős, akinek nincsenek csetlései, botlásai, legyőzve az akadályokat, elnyeri jutalmát. Az interjúk is kicsit erre a sémára épülnek, holott sejthető, hogy ennél bonyolultabb az élet, sok-sok keresztet visznek ők is a hátukon, a személyiségük ennél összetettebb, így hiányzik az az érzékenység az interjúkból, amittől ezek a sikeres utak mélyebben láthatóak.

Talán a feszesség miatt több beszélgetésnél is elvarratlan marad egy-egy szál, amit pedig fontos lett volna a jobb megértésért továbbvinni, vagy ellentmondások maradtak benne, amiket pedig jó lett volna feloldani.

Végül pedig érzek egy kis bizonytalanságot is: kit akart a szerző megmutatni? Világhírű művészeket és országosan ismert celebeket, vagy hétköznapi hősokeket? Lehet mindkettőt, de ez nem derül ki a könyvből, így csak találgatni tudok, vajon tudatos szerkesztés és az az üzenet áll-e mögötte, hogy egyformán hős a helyi sikeres szociális munkás és a világhírű jazz zenész, vagy a szerző bármilyen más szempont (talán szimpátia) alapján válogatta ki a könyv szereplőit? Bármilyen is volt a szerző elképzelése, ezek az emberek természetesen mind egytől egyik érdekesek, csak jó lett volna egy ilyen könyvet tudatosabban végiggondolni és megszerkeszteni.

SZIKLAI ISTVÁN

## A szociálpolitika művelése – egy szociálpolitikusi gondolkodás alapjai

(Krémer Balázs: Bevezetés a szociálpolitikába. Napvilág Kiadó, Budapest 2009)

A magyarországi szociálpolitika „újkori” felsőfokú oktatása az 1980-as évek végén indult. Bármily furcsa legyen is, az azóta eltelt több mint 25 év alatt nem született olyan összefoglaló mű, tankönyv, amely a szociálpolitika rendszerezett, alapos leírását adta volna: az alapoktól napjaink nemzetközi és hazai gondolkodóinak és gondolatainak ismertetéséig. Természetesen több „megkerülhetetlen”, alapvető munka, tanulmánykötet készült – elegendő csak Zombori Gyula A szociálpolitika alapfogalmai című művére, vagy Ferge Zsuzsa Szociálpolitika és társadalom című munkájára gondolni –, kifejezetten (felső)oktatási célú, a szociálpolitikába bevezetést nyújtó tankönyv azonban ez idáig nem született. E szempontból mindenképpen hiánypótló Krémer Balázs műve.

A kötet szerzője hosszú – több mint évtizedes – egyetemi oktatói gyakorlatokkal rendelkezik, melynek során sokakat (többek között e sorok íróját is) is megismertette a szociálpolitika tárgyával. Emellett aktív résztvevője volt, s napjainkban is gyakorló szakembere a szociális terület formálásának. Mindezek azért fontosak, mert a *Bevezetés a szociálpolitikába* című könyvet mindkét múlt tapasztalata áthatja. Egyfelől az oktató, rendszerező, pontos meghatározásokra törekvő, egzakt, a mögöttes elméletet, az alapvető értékeket érthetően átadó (átadni törekvő) megfogalmazásaival; másfelől a gyakorló szakember praktikus kérdéseinek felvetésével, amely a „csinálhatóság” dilemmáinak, a „semmi sincs úgy a terepen, mint az elmélet tipizált világában” nézőpont megjelenítésével érhető tetten. A gyakorlatból vett példák elgondolkodtatóak, az egyes alfejezetek végén található „Gondolkodjunk együtt! Beszéljük meg...” kérdései az ismeretek közös feldolgozását, alkalmasint számonkérését segítik.

A szerző a – több mint 500 oldalas könyv – bevezetőjében így határozza meg célját: „a szociálpolitika eléggé bonyolult és nehéz, ám ugyanakkor szép és izgalmas téma: ebbe akarja bevezetni olvasóját” (15. o.). A könyv tehát arra vállalkozik, hogy bemutassa a gondolkodásmódokat, problémaértelmezéseket és megoldási módokat, megközelítéseket; méghozzá vitatkozóan, az ellene és mellette szóló érvek sorakoztatásával. Ahogyan a könyv egyik lektora, Ferge Zsuzsa szavait idézi Krémer a könyv bevezetőjében: ez a könyv „beszélgetős könyv” – képzeletbeli olvasóját maga elé, mellé ültetve a szerző egyszerre kíván ismereteket átadni, ugyanakkor vitára ingerelni, a hallgatót saját álláspontja megvizsgálására, átforgatására készíteni. A könyv sokkal inkább szeminarizáló stílusú, semmint előadás, a dolgok kijelentése. Talán ennek tudható be, hogy nem ad megtanulható („bemagolható”) definíciókat: arra kérdésre, hogy mi a szoci-

álpolitika, nincs meghatározás a könyvben. Ehelyett megközelítésmódokat, szűkebb és tágabb értelmezési kereteket olvashatunk.

A könyv erénye, hogy gondolatébresztő, hogy „élővé” teszi a szociálpolitikusi hivatást, megmutatva annak (lehetséges) megközelítésmódjait, kérdéseit és válaszait, s bepillantást enged művelésének rejtelseibe. A szerző vállaltan értékelkötelezett, s ezen (olyan egyetemes emberi értékek, mint a szolidaritás, igazságosság stb.) értékek talaján állva mutatja be a szellemi alapokat, jelentősebb gondolkodási háttérét, területének különféle témáit – bemutatva az érem másik oldalát, a kritikákat is. Ugyanakkor hiányérzetet hagy a szálak elvarratlansága, a kész válaszok hiánya (s e hiány akkor sem lebecsülendő az ismeretátadás szempontjából, ha épp ez a cél: további ismeretszerzésre, kutató, elemző munkára való ösztönzés, a „mindenkinek meg kell találnia saját válaszát” elv képviselése). Nagyon jó az egyes meghatározó személyek portréit, s a róluk szóló, rövid ismertetést olvasni – ezek segítik, közelebb hozzák a gondolatokat, a személyeket. Hasznos lett volna a könyvben ezen jelentősebb hazai és nemzetközi szaktekintélyek névsorát összegyűjteni, kereshető formában megadni, illetve fogalmak gyűjteményét melléjük rendelni akár a mű végére. Mindezek jobban forgathatóvá, taníthatóbbá tették volna a könyvet. A közölt táblázatok, ábrák segítik a megértést, ugyanakkor jó lett volna, ha a továbbgondolásra felszólító kérdések között olyanok is helyet kapnak, amelyek napjaink (további) fontos vitapontjai. Ezek gyakorlati kérdések (mint amilyen pl. a közteherviselés kérdése, az idősödő társadalom kihívása, vagy a romákkal szembeni előítélet – és még hosszasán lehetne folytatni a sort).

A kötet négy nagy fejezetből áll: az első a szociálpolitika eredetét és kereteit járja körül; a második a szociálpolitika alapfogalmairól szól; a harmadik a jóléti államok elmúlt évtizedekbeni alakulását, átalakulását tárgyalja. A negyedik, befejező rész pedig kifejezetten a szociálpolitika művelésének technikáit, dilemmáit, eszközeit veszi sorra. Zárásként pedig a további internetes kereséshez ad hasznos támpontokat Krémer Balázs, hazai és nemzetközi szakmai keresők, portálok felsorolásával, rövid leírást adva azokról.

Az első fejezet elkalauzolja az olvasót a szociálpolitika társadalomtudományi, eszmetörténeti alapokhoz, megismertette a racionális gondolkodással, mintegy bevezetve a szociális terület kérdésfelvetéseibe, a probléma-felvetéseinek alapjaiba. Érinti a modernitást, a társadalmi egyenlőtlenségek értelmezésének kialakulását, külön hangsúlyt helyezve a munkára, munkaerőpiacra, illetve pl. a kisebbségekre, a férfi–nő kérdésre. Bemutatja a legfontosabb politikai ideológiákat (mint amilyen a szocializmus, a liberalizmus vagy a konzervativizmus). A fejezet végén a modernitás, modern állam és a szociálpolitika viszonyát elemzi, kitérve a jóléti állam kialakulására.

A második fejezet az alapvető fogalmakról szól. Semmiképp sem adja a Zombori Gyula írta klasszikus mű átiratát, újraértelmezését – ez nem is célja. A szociálpolitikai beavatkozások melletti és elleni érveket sorakoztatja fel, majd a jóléti gazdasági alapjait boncolgatja. Ezt követően a különféle jóléti államok összehasonlításait veszi sorra, kitérve egy-egy típusalkotó államra (mint pl. az USA, Németország, skandináv államok), illetve külön Magyarországra, megpróbálva az utóbbi esetében nagyvo-

nalakban értelmezni, bemutatni a szociálpolitikánk 1800-as évek végétől jelenkorig tartó főbb mozzanatait.

E fejezetben tér ki a szerző a szociálpolitikára ható célokra és értékekre is. Bemutatja a jóléti újraelosztás csatornáit, szereplőit – elemezve a különféle előnyöket, hátrányokat, kitérve a különféle finanszírozási formákra. Fontos részeket szán a jóléti kormányzás és adminisztráció, illetve az ellátások megszervezése témakörének. Mindezek után a szükségletekről, illetve a szegénységről szóló megközelítéseket, fogalmakat, mérési módokat taglalja – levezetve ezekből a szociálpolitikai gyakorlatban tetten érhető nagyobb társadalmi szükségleteket, illetve a szegénység és a szegénység okait. Ezt követően a szociálpolitika támogatási típusait veszi sorra, bemutatva annak főbb fajtáit, típusait. A második fejezet záró részében a különféle politikákat (úgy mint foglalkoztatáspolitikát, egészségügy, lakás és településpolitika, oktatáspolitikát) és a személyes szociális szolgáltatásokat írja le, bemutatva azok főbb jellemzőit, kapcsolatát a társadalmi egyenlőtlenségekkel, szükségletekkel.

A harmadik – középhaladóknak szánt – fejezet a közelmúlt, az elmúlt 30–40 év folyamatait, a jóléti államok változásait, illetve ennek tágabb összefüggéseit veszi sorra. A fejezetet a jóléti állam válságának bemutatásával, majd a kiutak vázolásával kezdi. Külön kitér a bér munkából élők társadalmi integrációjának problémáira, illetve a jövedelmi egyenlőtlenségek átalakulására. Az államszocialista országok rendszerváltását leginkább Magyarország példáján keresztül szemlélteti.

Ezt követően a szociálpolitika célcsoportjaiban bekövetkező változásokat veszi sorra. A szegénység változó csoportjain, illetve a társadalmi kirekesztés jelenségén túl kitér a szegénység átörökítésének folyamatára, részletesen elemezve a gyermekszegénység elleni küzdelem ügyét, a szegénység újratermelése ördögi körének megtörését. Túl ezen egy-egy részt szánt a szerző az idősödő társadalom és a tudásalapú társadalom jelenségeinek elemzésére.

A jóléti társadalom válságjelenségének számbavételekor Krémer a gazdasági alapok válságán túl, a célcsoport változásán keresztül a támogatási rendszerek válságára is kitér. E helyütt a foglalkoztatási kényszerek és a munkára ösztönző megfontolások erősödését taglalja, nem feledkezve meg a két legnagyobb társadalombiztosítási ág – a nyugdíj- és az egészségbiztosítás – legégetőbb kérdéseiről (vagyis hogy e rendszerek hosszú távú fenntarthatósága és az ellátásaik, szolgáltatásaik megfelelő minőségi színvonala között egyre kiélezettebb a feszültség). E témából egyenesen levezethető általánosabban a jólét finanszírozásának kérdése. A csökkentő, átrendeződő állami bevételek és a jóléti redisztribúció változása új típusú állami, közpénzköltő módszereket hív életre.

Mindezen válságjelenségek érintik magukat a szociális jogokat is. Ezek pedig gyakran következményei a különféle politikai eszmények, értékek változásainak. A könyvben ehelyütt mindenképp érdemes visszatekinteni az első fejezetben leírtakhoz: párhuzamosan olvasva e részeket, kirajzolódik a szociálpolitika és a közpolitika közötti kapcsolat, illetve ezen politikai értékek hosszú távon zajló változásainak sora. A harmadik fejezetben e helyütt kerül sor a civil társadalom szerepének, illetve a különféle új politikai ideológiáknak (mint amilyenek a neokonzervativizmus, a neoli-

beralizmus, a különféle zöld-mozgalmak stb.) a jóléti rendszerekre adott reakcióinak elemzéseire.

Értelemszerűen következik ezen folyamatokból a jólét biztosításában vállalandó felelősség, munkamegosztás újragondolása. E helyütt tisztáz olyan fogalmakat Krémer Balázs, mint a szubszidiaritás, vagy a vállalati társadalmi felelősségvállalás.

A harmadik fejezet végéhez közeledve, a szociálpolitika alakításának viszonylag új aktoraként tér ki a nemzetközi szervezetek – köztük kiemelten az Európai Unió – szerepére a szerző. Ekkor a szociálpolitika, mint a nemzetállamok szuverenitásának egyik fontos eleme és a globalizáció, illetve a nemzetköziség (Uniós tagság) közötti feszültségre, ellentmondásra világít rá.

A könyv negyedik – utolsó – fejezete napjaink szociálpolitikai technikáinak értelmezéséhez ad keretet. Szándéka szerint e rész a szociálpolitika „csinálásához” nyújt fogódzókat. Ennek sorában elsőként olyan gyakorlati elveket ír le, amelyek a támogatáspolitikai eszközök zsinórmértékét adják: az eredményességet, hatásosságot, hatékonyságot, méltányosságot, a különféle egyéb mérlegelendő tényezőket érthetően, az alkalmazhatóság szempontjai szerint mutatja be. E sokat és sokszor hangoztatott (de biztosan nem elég széleskörűen alkalmazott), elvont fogalmakat közérthetően írja le – nem hallgatva el azt sem, hogy különféle megoldások lehetnek, s nincs egyedül érvényes út. Ezt érzékletesen mutatja be, veszi sorra egy képzeletbeli idősellátás példáján.

Tágítva az eszköztárat, s talán a napjainkra oly jellemező pályázati rendszerre, illetve projektvilágra reflektálva a stratégiai tervezés, illetve projektek, fejlesztési programok kapcsán szögez le alapfogalmakat, tesz megállapításokat a szerző. Sorra veszi a tervezés, a megvalósítás, illetve a nyomon követés, ellenőrzés lépéseit, át meg átszöve ezeket szociálpolitikai utalásokkal, az e területről vett – valószínűleg a szerző saját – tapasztalataival. E talajon állva tesz megállapításokat általánosságban a szociálpolitikai rendszerek átláthatóságára, kiszámíthatóságára nézvést, elsőlegesen az adminisztrációt téve kritikai elemzés tárgyává.

Az utolsó része e fejezetnek, s így a könyvnek is, a szociálpolitika egészének helyzetét új megvilágításba helyezve annak produktív, a nemzetek gazdagságához való pozitív, hozzáadott értéket előállító mivoltát veszi számba. Ezen új szemponton túl a szerző – noha maga is állítja, hogy ez milyen bizonytalan és kockázatos –, a jövőbe tekintve megpróbál néhány, már ma is látható tendencia alapján, a várható társadalmi, gazdasági és politikai átrendeződések hatására a szociális problémák esetében is felvetni kérdéseket. Ezekből kiindulva a szociálpolitika kapcsán is megpróbálja a következményeket sorba rendezni. A sok bizonytalanság mellett mindenképpen elgondolkodtató, hogy az olvasó maga vajon miként látja ezeket, vajon ugyanezen következtetésekre jut(na)-e.

A kötetnek mintegy a zárszavát adó, utolsó rész fejezetcíme jellemző az egész mű hangvételére: „Egy rossz hír, meg egy jó – és ez a kettő történetesen ugyanaz...” – írja Krémer Balázs. Ha nem egy szociálpolitikai könyvről, hanem egy krimiről írnék ismertetőt, most azt mondanám, hogy e sorok olvasói vegyék kezükbe, olvassák el maguk, hogy megtudják miben is áll ez rossz-jó hír, én el nem árulom.

A hír nem egyéb, mint az, hogy a szociálpolitika műveléséhez nem

lehet receptet adni. Az ezen szakma műveléséhez bevezetőként szánt mű megteszi azt, amit megtehet, s amire az írója vállalkozott: bemutatja mindazon előzményeket, alapvető értékeket, fogalmakat, módszereket, technikákat, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy az ember tudatosan, s a lehető legjobban művelhesse e hivatást. Nem olyan bevezető ez, amely szép lassan, pontról pontra megmondja, mit és hogyan kell tenni, hanem olyan, amely megmozgat, vitatkozik önmagával és az olvasójával, gondolkodásra készít. Hogy az egyértelműnek látszó dolgok új nézőpontot kapjanak, hogy a bevett, meg nem kérdőjelezett megoldások megkérdőjeleződjenek, máshogyan csináldjanak. Arról szól ez a könyv, hogy szociálpolitikusként nézve a világot, mit és hogyan kell máshogy gondolnunk, tennünk azért, hogy megmaradjunk ugyanazon elvek és célok szolgálói, amikért elődeink is küzdöttek.

Kocsis Attila

## Új jóléti paradigma felé?

(Nyilas Mihály [szerk.]: A jóléti állam a 21. században. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest, 2009)

Újabb kötettel bővült a *Szociális Szakképzés Könyvtára* sorozat. A tavaly év végén megjelent könyv már a harmadik azon kiadványok sorában, amelyek a jóléti állammal kapcsolatos, egy adott témakörbe tartozó tanulmányokat tesznek közzé. Az elsőként kiadott, *A jólét állam* címet viselő tanulmánykötet a témával összefüggő alapfogalmakat tisztázta és a szociálpolitika működésének központi kérdéseit járta körül. *Az új jobboldal és a jóléti állam* című könyv pedig a jóléti állam új jobboldali kritikájának társadalom- és politikaelméleti alapjait, valamint a jóléti rendszerekkel kapcsolatos bírálatának fő irányait ismertette. Mindezek után a most napvilágot látott tanulmánykötetben közölt írások elsősorban a jóléti rezsimeket érintő kihívásokat, a szociálpolitika átalakulásának várható irányait elemzik, járják körül, és a felvetett problémákkal kapcsolatos válaszlehetőségeket is megpróbálják körvonalazni.

### A jóléti állam előtt álló kihívások és a jóléti rendszerek átalakulása

A tanulmánykötet két, nagyobb tematikus fejezetre oszlik. Az első rész a jóléti állam előtt álló, a globalizáció, a demográfiai változások, a munkaerő-piaci marginalizálódás, valamint az új típusú szociális kockázatok formájában jelentkező kihívásokkal és az egyes országokban, régiókban kialakult jóléti intézményrendszereknek az utóbbi évtizedekben lejátszódott átalakulásával, azok jelenleg kirajzolódó fejlődési tendenciáival foglalkozik.

Ezt a szakaszt két olyan tanulmány vezeti fel, ami a jóléti állam mibenlétéről, típusairól, történeti változásairól való gondolkodáshoz nyújt elméleti alapokat. A jóléti rendszerek tipologizálásával foglalkozó írások egyfelől bemutatják és összevetik többek között a Titmuss illetve Esping-Andersen által kidolgozott, mára már klasszikussá vált tipológiákat, másfelől ismertetik az ezek meghaladására, differenciálására, a rendszertípusok érvényességének empirikus vizsgálatára, új rendszerezési szempontok beemelésére tett kísérleteket is.

Ami a jóléti rendszereket érintő kihívásokat illeti, a kötet kiemelt figyelmet szentel a globalizáció folyamatainak, így azoknak a jóléti államra gyakorolt hatásaival több tanulmány is foglalkozik. Francis G. Castles elemzése például az OECD-országokra vonatkozó empirikus adatokkal bizonyítja, hogy nem helytálló az a feltételezés, miszerint a

globalizáció folyamatának kibontakozásának hatására az egyes államok csökkentik a jóléti kiadások szintjét, hogy megőrizzék versenyképességüket. Az áru- és tőkepiacok globális és európai szintű integrációja nyomán az államok szintjén jelentkező foglalkoztatási és költségvetési hatásokat veszi sorra Fritz W. Scharpf tanulmánya, amely azt elemzi, hogy a skandináv, az angolszász, illetve a kontinentális országok milyen intézkedések révén lehetnek képesek alkalmazkodni a megváltozott világgazdasági környezethez. Ezeket az elemzéseket pedig jól kiegészíti Ramesh Mishra írása. A szerző ebben azt vizsgálja, hogy milyen mértékben erodálódtak a szociális védelem „atipikus” eszközei (gazdaság- és foglalkoztatáspolitikai intézkedések, ártámogatások, vállalati szociálpolitika) a különböző országokban, országcsoportokban azután, hogy ezek az eszközök az utóbbi évtizedekben integrálódtak a globális kapitalizmus rendszerébe.

Külön tanulmány foglalkozik a népesség előregedésének jelenleg kirajzolódó trendjeivel, illetve azzal, hogy mindezek következtében mekkora nyomás nehezedik az egyes országok jóléti rendszereire. A szerzőpáros, Bonoli és Shinkawa arra is kitér, hogy ezek, valamint a meglévő intézményi struktúra függvényében milyen stratégiákat vázolnak fel a különböző pilléreken nyugvó nyugdíjrendszerek átalakítására Nyugat-Európában, Kelet-Ázsiában és Észak-Amerikában.

A jóléti állam előtt álló kihívások kapcsán a munkanélküliség problémájára fókuszál Duncan Gallie tanulmánya, amely a munkanélküliségből fakadó, marginalizációs kockázatokat és a munkanélküliek reintegrációjára irányuló, aktivizáló politikákat együttesen elemzi. A jelenleg rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján azt vizsgálja, hogy az utóbbiak mennyire hatékonyak a munkanélküliség következményeinek enyhítését, illetve a munkaerőpiacra való visszatérés elősegítését illetően.

Az első fejezet második részében közölt tanulmányok a jóléti rezsim átalakulása terén mutatkozó újabb fejleményeket veszik sorra, különös tekintettel az Európai Unión belül tapasztalható változásokra. Palier írása például arra hívja fel a figyelmet, hogy az utóbbi évtizedek szociálpolitikát érintő átalakulásai nem írhatóak le egyszerűen a megszorítások általánossá válásával, ugyanis az előbbieket kvalitatív elemzésével kimutatható, hogy a jóléti rendszerek, főbb jellemzőiket tekintve, meglehetősen stabilitást mutatnak. Ezzel szemben Walter Korpi a tanulmányában a jóléti programok leépítésére utaló, negatív tendenciák erősödését diagnosztizálja. Hangsúlyozza, hogy a nyugat-európai országokban kiépült jóléti államok egyik alappilléret jelentő, teljes foglalkoztatás megszűnése, a munkanélküliség tömegessé válása 1975 óta jelentős visszalépéseket eredményezett az állampolgári jogok területén. Hemerijck írása szintén az évtizedek óta tartó szociálpolitikai változásokkal foglalkozik, illetve az EU-tagállamokban jelenleg is zajló jóléti reform lehetséges irányait latolgatja. A jövőt illetően pedig oda konkludál, hogy az európai jóléti állam fenntarthatóságának biztosításához elsősorban a szociális beruházásra épülő jóléti programok kidolgozására van szükség.

## A jóléti állam jövőjéről

A kötet másik nagy (terjedelmében az elsónél rövidebb) fejezetében olyan tanulmányokat találunk, amelyek a jóléti rendszereknek az új típusú szociális kockázatok hatására meginduló átalakulását elemzik, és a jóléti állam jövőbeli megújulásának lehetséges útjait kutatják.

A jóléti állam átalakulásának egyik fontos szegmensével, az úgynevezett új szociális kockázatok megjelenésének problémájával három tanulmány is foglalkozik. Peter Taylor-Gooby az ennek háttérében álló folyamatok – alacsonyabb szintű és kevésbé kiszámítható gazdasági növekedés, a tömeges stabil foglalkoztatás megszűnése, a társadalom elöregedése, a nemi szerepek változása, a magánszektor által nyújtott szociális szolgáltatások térnyerése –, valamint az új típusú kockázatok bemutatásán és elemzésén túl arra is kitér, hogy mindezek a fejlemények milyen változtatásokra kényszerítik a kormányokat a szociális ellátások terén. Bonoli tanulmánya pedig az OECD-országokban az új kockázatok elleni védelem kiterjesztésére tett politikai lépéseket vizsgálja az új típusú kockázatoknak kitett társadalmi csoportok érdekérvényesítő képességével összefüggésben.

Christopher Pierson írása szintén a globalizációnak, a társadalom elöregedésének és a posztindusztriális társadalomba való átmenet okozta új, szociális kockázatoknak a jóléti államra gyakorolt hatásait elemzi. Részletesen ismerteti az egyes országok, a Világbank és az OECD által ezekre a problémákra válaszul kidolgozott megoldásokat is, amelyek jelzik a szociálpolitikai rezsimek átalakulásának főbb irányait. A jóléti állam jövőjével kapcsolatban azonban leszögezi, hogy egyelőre megválaszolatlan a kérdés: az elemzett kihívásokkal kölcsönhatásban változó jóléti rendszerek hogyan lesznek képesek egyszerre megfelelni a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságosság szempontjainak.

Az e kérdésfeltevessel kapcsolatos válaszokról olvashatunk a kiadvány két utolsó tanulmányában. Philippe van Parijs rövid írása elsősorban a munkanélküliség problémájának kezelésére koncentrálna. A szerző ebben a feltétel nélkül járó alapjövedelem bevezetését szorgalmazza, ami a véleménye szerint elősegítené a munkaerő-piaci rugalmasság növekedését, és hosszabb távon fontos szerepet játszhatna a legrosszabbul kereső munkások támogatásában, valamint a munkanélküliség csökkentésében. Esping-Andersen történeti szempontú elemzése ennél jóval átfogóbb. Számba veszi azokat a posztindusztriális társadalomba való átmenettel együtt járó változásokat – csökkenő foglalkoztatás, duális munkaerőpiac kialakulása, a család intézményének instabilabbá válása – és az ezek nyomán kialakuló új, szociális kockázatok, amelyek szükségessé teszik egy új, jóléti paradigma kidolgozását és a jóléti állam „újrakalibrálását”, mindezek alapján. Ezekből kiindulva pedig amellet érvel, hogy a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények között csak a „szociális beruházó” jóléti állam képes azon szociális problémák orvoslására, melyek a technológiaváltás, illetve a globalizáció következtében a munkaerő-piacról kiszoruló rétegek, illetve a családi kapcsolatok törékenysége miatt jöttek létre, az elszegényedés kockázatának kitett csoportok köreiben.

## Abstracts

### **Bridget Anderson – Julia O’Connell-Davidson: Is trafficking in human beings demand driven? A multi-country pilot study**

The research discussed in this report suggests that three related factors are key to explaining the exploitative conditions experienced by many migrant domestic and sex workers: (a) The unregulated nature of the labour market segments in which they work; (b) the abundant supply of exploitable labour and (c) the power and malleability of social norms regulating the behaviour of employers and clients. The continued expansion of any unregulated market is likely to require and facilitate the exploitation of vulnerable labour. Both paid sex and domestic work are peculiar market segments in the sense that there is both political and social unease regarding those who buy and sell in them as workers or consumers/employers. In both sex and domestic work, the absence of effective regulation is one of the factors that help to create an environment in which it is possible and profitable to use unfree labour.

### **Dóra Pálos: Difficulties of „Gipsy” identities through a research based on self-narratives**

The starting-point of the research was: what are the Gypsies „doing” with their negative social stigma or the content of the negative stereotypes concerning their social group? 25 structured deep interviews have been made with the purpose to explore the personal relationship attaching to “Gypsiness”. The research focussed on the following phenomena or variables: *ethnic identity* (self-identification, sense of belonging, ethnic involvement, participation in the “culture”), *acculturation* (identification of an accultural strategy) and *tackle with the stigma*.

First the different types of certain variables during the qualitative analysis of the interviews are presented, then the correlations of the phenomena are examined. The approach is interdisciplinary, based on a joint interpretation of cultural anthropological and social-psychological theories and issues.

# *esély*

**2010/2**

*Social Policy Journal*

## CONTENTS

### STUDIES

- 3 **Bridget Anderson and Julia O'Connell-Davidson:**  
Is trafficking in human beings demand driven?
- 41 **Dóra Pálos:** Difficulties of "Gipsy" identities through  
a research based on self-narratives

### EUROPEAN UNION

- 64 **Georg Vobruba:** Borders within the dynamism of Europe.  
European migration regimes between exclusion and inclusion

### WORKSHOP

- 73 **Csaba Dupcsik:** Mentalities and researches
- 83 **Ágnes Solt:** Reply to Csaba Dupcsik

### POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION

- 95 **Zsuzsa Ferge:** Peter Townsend (1928 – 2009)
- 97 **Mihály Nyilas:** Peter Townsend: A scholar and campaigner  
for the reduction of social inequalities

### REVIEW

- 104 **Bernadett Kiss:** Critique of Roma research
- 110 **Ágnes Kende:** Successful Roma lifecourses
- 113 **István Sziklai:** Studying social policy – grounds of  
the thinking of a social policy expert
- 118 **Attila Kocsis:** Towards a new welfare paradigm?
- 121 Abstracts